Науково-популярний журнал

Воєнна історія

4(64)–6(66)
2012

Заснований у 2002 році
Засновник – Всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії»
Виходить 6 разів на рік

Головний редактор **– Сергій ЛИТВИН,**
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю.С., відповідальний секретар
Бадах Ю.Г., доктор історичних наук
Бережинський В.Г., кандидат історичних наук
Верстюк В.Ф., доктор історичних наук
Вєдєнєєв Д.В., доктор історичних наук
Гутковський В.В., кандидат історичних наук
Карпов В.В., кандидат історичних наук
Лисенко О.Є., доктор історичних наук
Пилявець Р.І., кандидат історичних наук
Савченко Г.П., кандидат історичних наук
Савчук Ю.К., кандидат історичних наук
Сідак В.С., доктор історичних наук
Стороженко І.С., доктор історичних наук
Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

Літературний редактор Інна Сагайдак
Макет і верстка Роман Івах

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченою радою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 9 від 5 грудня 2012 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора. Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 24.12.2012 р. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. ___. Обл.-вид. арк. ____.
Наклад 500 прим. Зам. № 436.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Плугова, 6.

© Воєнна історія, 4(64)–6(66)2012
© ЛА «Піраміда», макет, 2012

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....

З ПЕРШИХ ВУСТ

ПАНІН В. СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ВОДНО-ТРАНСПОРТНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ УКРАЇНИ.....

НІКІТІН П. ФАКУЛЬТЕТ СУДНОВОДІННЯ – ПРОВІДНИЙ ПІДРОЗДІЛ АКАДЕМІЇ.....

ЗАДОРОЖНИЙ Ю. ІСТОРИКО-ОСВІТНІ ВИТОКИ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ: ПРОФЕСІОНАЛІЗМ, НАБУТИЙ РОКАМИ.....

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ГОРБАНЬ А. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ: ФОРМИ ТА МЕТОДИ БОРОТЬБИ ЗА САМОСТІЙНИЦЬКІ ПРІОРИТЕТИ.....

МЯСОУТОВ Ш. БОРОТЬБА ГОРЦІВ ДАГЕСТАНУ І ЧЕЧНІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ШАМІЛЯ.....

ЛИТВИН С. ЗАЙНЯТТЯ КИЄВА ВІЙСЬКАМИ ДИРЕКТОРІЇ УНР – ГОЛОВНА ВІЙСЬКОВА ОПЕРАЦІЯ ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ).....

ВОЗНЮК Ю. ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ПЛАНЕТАРНОГО СВІТОУСТРОЮ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ (1991–2001 РОКИ).....

МІЩУК В. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ: УНІТАРИЗМ ЧИ ФЕДЕРАЛІЗМ?.....

КАЛІБЕРДА Ю. НАЦІОНАЛЬНІ ЧАСТИНИ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.) НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....

ПОСТАТІ

БЕРНАДСЬКИЙ Б. НАДЗВИЧАЙНИЙ РОЗВІДНИК ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ДО 125-РІЧЧЯ ДМИТРА ВІТОВСЬКОГО).....

КАПАРУЛІН Ю. О. РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ НА СЛУЖБІ В АРМІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ОЗБРОЄННЯ

ХАРУК А. ЛІТАК-РОЗВІДНИК Р-10 (ХАІ-5): ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ВИРОБНИЦТВА ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ.....

ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

ЯКИМ'ЯК С. РОЗВИТОК ФОРМ ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ У «ХОЛОДНІЙ ВІЙНІ»

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

ЛИТВИН С. АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ, ЩО ЗМІЦНЮЄ ЄДНІСТЬ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ГАЛИЧИНИ: ДО ПИТАННЯ ДОПОМОГИ С. ПЕТЛЮРИ ГАЛИЧИНІ У 1919 РОЦІ

ДИСЕРТАЦІЇ З ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ, ЗАХИЩЕНІ У 2012 РОЦІ

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2012 РОЦІ

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Ми присвячуємо цей номер «Воєнної історії» 100-літньому ювілею одного з найвідоміших в Україні навчальних закладів – Київській державній академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що відзначається цього року.

Особливу увагу академії-ювілярці приділяємо тому, що в її стінах працюють багато постійних авторів «Воєнної історії», її шанувальників та читачів, а також головний редактор та відповідальний секретар журналу.

І хоч академія водного транспорту не є винятково військовим навчальним закладом, але за специфікою своєї діяльності та специфікою роботи своїх випускників вона споріднена з військовим фахом.

Розпочавши свій родовід від Київського річкового училища 1-го розряду Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, створеного наприкінці вересня 1912 року, навчальний заклад, що в різні часи перейменовувався у Київський факультет Ленінградського інституту водного транспорту, Київський інститут водного транспорту Одеської морської академії, а нарешті 14 грудня 1998 року – у Київську академію водного транспорту, підготував тисячі судноводіїв, судномеханіків, гідротехніків, а згодом – і фахівців флоту вищої кваліфікації.

Доля випускників навчального закладу була пов'язана з романтичною і, разом з тим, нелегкою й небезпечною роботою на морських та океанських просторах, а у воєнні лихоліття – з військовим флотом. Невипадково академії у 2003 році розпорядженням Уряду України було присвоєне ім'я славного козацького флотоводця – гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Академія здійснює міжнародне співробітництво з навчальними закладами воднотранспортного профілю зарубіжних країн, є членом Міжнародної асоціації морських університетів, чим підтримує та зміцнює авторитет національної вищої морської освіти. Орієнтація на міжнародні стандарти сприяє не лише досягненню належної якості підготовки спеціалістів в академії, а також їх успішному працевлаштуванню і службовій кар'єрі в судноплавних компаніях, підприємствах, установах та організаціях водного транспорту України й інших країн.

На сторінках цього номера журналу представлені праці авторів – керівництва академії, професорсько-викладацького складу, що сьогодні продовжують славні традиції академії, готують висококваліфікованих фахівців, самовіддано і наполегливо вкладають свої знання та вміння в гармонійний розвиток вихованців, які присвятили своє життя річковому та морському транспорту.

Сердечно вітаємо колектив академії з ювілеєм!

А у всіх читачів просимо вибачення за те, що цей номер виходить «потрійним» – під № 4–6. Фінансові труднощі, породжені цьогорічним катастрофічним зменшенням кількості наших передплатників, змусили нас зробити такий крок. Сподіваємося на Вашу активнішу підтримку наступного року.

З Новим 2013 роком! Будьте з нами!

Головний редактор
Сергій ЛИТВИН

СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ВОДНО-ТРАНСПОРТНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ УКРАЇНИ

Владислав ПАНІН,
доктор технічних наук, професор,
ректор Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, лауреат Державної премії України

У 2012 році Київська державна академія водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного відзначає свій столітній ювілей. І хоч наш навчальний заклад в статусі академії був створений на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 14 грудня 1998 року, а 2003 року розпорядженням Уряду України академії було присвоєне ім'я видатного гетьмана українського козацтва Петра Конашевича-Сагайдачного, він має сторічну історію становлення і розвитку системи підготовки спеціалістів для водного транспорту та зберігає славні трудові й бойові традиції українського флоту.

Свій родовід академія веде від Київського річкового училища 1-го розряду Міністерства шляхів сполучення Російської імперії. На з'їзді Спілки судноплавства при Київській окрузі шляхів сполучення було порушено питання про необхідність відкриття у Києві річкового училища. Напри-

кінці вересня 1912 року міністр шляхів сполучення виділив для училища частину коштів Імператорської Спілки судноплавства. 17 листопада 1912 року в присутності начальника Краю генерал-ад'ютанта Ф. Ф. Трепова, київського віце-губернатора Б. Д. Кошкарьова, міського голови І. Н. Дьякова та інших високоповажних осіб був відслужений молебень, і річкове училище оголосили відкритим. Першим його начальником став О. О. Васильєв.

Підготовка фахівців

Із того часу підготовка фахівців водного транспорту, в першу чергу судноводіїв, судномеханіків, гідротехніків та ін., у Київському річковому училищі (яке кілька разів перейменовувалося) не припинялася навіть у найважчі часи Першої та Другої світових воєн. А з часу відкриття 1962 року факультету Ленінградського інституту водного транспорту у Києві почалося формування традицій підготовки спеціалістів флоту вищої кваліфікації.

Після здобуття Україною незалежності факультет був об'єднаний з Київським річковим училищем і став Київським інститутом водного транспорту Одеської морської академії, який після приєднання до нього Київського суднобудівного технікуму у 1998 році перетворився на самостійний вищий навчальний заклад III-IV рівнів акредитації – Київську державну академію водного транспорту. За час свого існування академія збільшила чисельність студентів усіх форм навчання і слухачів післядипломної освіти до 7 тисяч осіб (приблизно в 10 разів).

Зараз в складі академії функціонують чотири факультети (три в м. Києві та один у м. Севастополі), що здійснюють підготовку фахівців із восьми спеціальностей III і IV рівнів акредитації, а саме – судноводіння на морських і внутрішніх водних шляхах, експлуатація суднових енергетичних установок, менеджмент організацій, облік і аудит, програмне забезпечення автоматизованих систем, економіка підприємства, транспортні технології, правознавство.

Також в складі академії функціонують: Київський коледж морського і річкового флоту, що готує фахівців зі спеціальностей I рівня акредитації, Севастопольський морський коледж, що готує фахівців зі спеціальностей I рівня акредитації, професійно-технічне училище «Миколаївська морехідна школа», що готує спеціалістів рядового складу морського флоту і є правонаступницею школи з підготовки штурманів Чорноморського флоту, заснованої у Миколаєві ще у 1789 році, Київське вище професійне училище водного транспорту, що готує спеціалістів рядового складу річкового флоту, Дунайський навчально-консультаційний центр у м. Кілія Одеської області, що проводить підготовку фахівців зі спеціальностей I та III-IV рівнів акредитації, Миколаївський та Ізмаїльський навчально-консультаційні центри підвищення кваліфікації і

Свято Дня першокурсника

перепідготовки спеціалістів водного транспорту, Київський тренажерний центр підготовки спеціалістів водного транспорту.

Навчання, підвищення кваліфікації і перепідготовка моряків в академії здійснюють згідно з вимогами Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків і несення вахти (ПДНВ – 78/95) та міжнародного стандарту якості ІСО.9001-2001, а навчальні програми сертифіковані Регістром судноплавства України і Міністерством освіти, науки, молоді та спорту України. Протягом останніх років академія успішно витримала три перевірки експертів Європейської Комісії з якості підготовки спеціалістів плавскладу флоту.

Таким чином, за роки становлення в академії склалась інтегрована ступенева система підготовки спеціалістів водного транспорту, що дає можливість абітурієнту обрати будь-який бажаний рівень підготовки з тієї чи іншої спеціальності або послідовно пройти всі запропоновані етапи навчання до отримання вищої кваліфікації та її подальшого вдосконалення. За підсумками навчання спеціалістів плавскладу флоту забезпечують усіма необхідними документами міжнародного зразка, що дають можливість працювати в екіпажах суден світового флоту.

Для майбутніх фахівців усіх спеціальностей академії обов'язковим є проходження плавальної навчальної практики. Для спеціальності «судноводіння» її термін складає 12 місяців, що дає змогу студентам отримати плавценз, необхідний для зайняття штатних посад на суднах безпосередньо після закінчення академії. Плавальну практику студенти проходять на власних суднах академії – навчальному річковому теплоході академії «Штурман» (м. Київ»), навчально-виробничих морських теплоходах «Свята Ольга» (м. Миколаїв) і «Горизонт» (м. Севастополь), навчально-тренувальному судні НТС-313 (м. Миколаїв), суднах українських та іноземних судноплавних компаній. Студенти академії беруть активну участь в історико-краєзнавчих та профорієнтаційних походах по Дніпру і Чорному морю, зокрема, на теплоходах АСК «Укррічфлот», вітрильно-моторній шхуні «Почайна», яхті «Батьківщина», вітрильних регатах тощо.

Академія проводить підготовку науково-педагогічних та наукових кадрів через власну аспірантуру за п'ятьма спеціальностями: 01.05.02 «Математичне моделювання та обчислювальні методи», 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки», 05.22.13 «Навігація та управління рухом», 08.00.0 «Економіка та управління підприємствами», 05.22.20 «Експлуатація та ремонт засобів транспорту». В академії функціонують дві спеціалізовані вчені ради із захисту кандидатських дисертацій з технічних та економічних наук.

Особлива увага приділяється фундаментальним і прикладним науковим дослідженням в галузі водного транспорту, зокрема за замовленнями Міністерства освіти

і науки, молоді та спорту України, Міністерства інфраструктури України, підприємств Києва та України.

Академія здійснює міжнародне співробітництво з вищими навчальними закладами воднотранспортного профілю зарубіжних країн, є членом Міжнародної асоціації морських університетів. Таким чином, вона підтримує та зміцнює авторитет національної вищої морської освіти. Орієнтація на міжнародні стандарти сприяє не тільки досягненню належної якості підготовки спеціалістів в академії, а й їх успішному працевлаштуванню і службовій кар'єрі у судноплавних компаніях, підприємствах, установах та організаціях водного транспорту України та інших країн.

У вересні 2011 року академія отримала ліцензію Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України на підготовку та підвищення кваліфікації іноземних громадян за акредитованими в академії напрямами та спеціальностями. У 2012 році на навчання в академію прийнято перших 36 іноземних громадян із трьох країн – Азербайджану, Грузії та Росії.

Керівництво академії долучається до розробки та прийняття міжнародних документів в галузі освіти і науки. Так, 30 березня 2012 року ректор академії у складі української делегації взяв участь у роботі Підкомісії з питань співробітництва у галузі освіти Комісії зі співробітництва між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки, що проходила в м. Санья (КНР).

Академія взяла участь у розробці та реалізації заходів з імплементації в національну систему освіти, професійну підготовку моряків до вимог Міжнародної конвенції ПДНВ-78 із поправками й доповненнями, затвердженими на дипломатичній конференції Міжнародної морської організації (ІМО) в м. Маніла (Філіппіни, 2010 р.).

Якість підготовки фахівців плавальних спеціальностей в академії постійно контролюють центральні органи виконавчої влади в галузі безпеки на морському та річковому транспорті, а також міжнародні установи, зокрема – за дорученням Європейської комісії (ЕС) Європейського агентства з морської безпеки (EMSA). Підрозділи академії мають впроваджену та сертифіковану систему управління якістю, що відповідає вимогам міжнародного стандарту ISO 9001:2009. На базі академії щорічно проводяться міжнародні науково-практичні, науково-технічні конференції та науково-практичні семінари.

Матеріально-технічну базу тільки трьох факультетів академії у Києві складають три навчальні корпуси, понад 50 навчальних лабораторій із загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, 6 комп'ютерних класів, оснащених персональними комп'ютерами останніх модифікацій, з'єднаних в локальну мережу та підключених до Інтернету, акто-

Навчальний процес

Випускники

вий зал, ігровий і тренажерний спортивні зали, студентський гуртожиток. Спортивні команди академії з плавання, баскетболу, легкої атлетики та інших видів спорту є традиційними лідерами чемпіонатів Подільського району, міста Києва та студентських універсіад.

Свої художньо-мистецькі здібності та інтереси студенти реалізовують у самодіяльних творчих студіях Центру культури і мистецтв академії, в тому числі, в одному із небагатьох, що постійно діють, у м. Києві молодіжних репертуарних театрів «Райдо».

Навчальним, інформаційним і культурно-освітнім підрозділом академії є бібліотека. Читачам бібліотеки представлені фонди навчально-методичної, наукової та довідкової літератури, художні, періодичні видання на паперових та електронних носіях – загалом більше 250 тисяч примірників. Фонд довідкових видань включає універсальні та галузеві енциклопедії, словники й довідники з різних галузей знань. Також у фондах бібліотеки зберігають раритетні видання другої половини 19 – початку 20 століть. Для читачів працюють читальні зали, де проводяться читацькі конференції, тематичні виставки літератури, виставки нових надходжень, дні інформації. Також до послуг відвідувачів доступна мережа Інтернет. При всіх відокремлених підрозділах академії бібліотека має філії, загальний книжковий фонд яких налічує ще 150 тисяч примірників.

Отже, в академії є всі умови для того, щоб готувати висококваліфікованих фахівців, всебічно виховувати їх самовідданими, наполегливими, творчими особистостями, відповідно до їхніх здібностей та покликання.

Урочисте відкриття плавальної практики студентів першого курсу

ФАКУЛЬТЕТ СУДНОВОДІННЯ – ПРОВІДНИЙ ПІДРОЗДІЛ АКАДЕМІЇ

Павло НІКІТІН,
кандидат економічний наук, доцент,
декан факультету судноводіння
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Нашу професію люблю за те, що вона дає змогу людині реалізувати себе. Знайомитися з нею почав в Одеському вищому інженерному морському училищі, де отримав спеціальність інженера-судноводія. Потім осягав тонкощі морського менеджменту на економічному факультеті Київської державної академії водного транспорту та в університеті м. Грінвіч (Велика Британія).

Море вчить людей бути вмілими, винахідливими, самостійними – іноді на межі своїх фізичних, емоційних особистісних можливостей. Така стихія виховує загартованих людей, адаптованих до труднощів, мінливих обставин.

Робота професорсько-викладацького колективу нашого факультету будується на трьох основних принципах – справедливість, повага та взаємозамінність кадрів. Так, вагому роль відіграють досвід, професіоналізм ветеранів флоту, їх поради, до яких завжди прислухаємося. Також запрошуємо викладати молодих освічених, цілеспрямованих співробітників, які приходять із флоту та виробництва. Активно працюємо над тим, аби викладачі обов'язково проходили стажування в морі – на суднах в експлуатації.

Як декан факультету судноводіння одним із головних завдань своєї роботи бачу зведення до мінімуму явища так званого «немотивованого спеціаліста». Саме з нього в майбутньому виростає людський фактор, що стає причиною багатьох техногенних катастроф. Важливо, щоб у моряки вчорашні школярі йшли свідомо. Для цього вагомою є постійна профорієнтація: відкриття морських класів у школах, організація цільового прийому через місцеві органи влади. Зараз працюємо над тим, щоб створити в Академії водну секцію на базі одного з київських яхт-клубів – як основу для виховання морських навичок з першого курсу.

Професія моряка складна, це важка праця. Але вона гідно винагороджується і матеріально, і морально. Для людей із романтичним характером це прекрасне поле для нових вражень, відкриттів, для творчості. Це подорожі всім світом, знайомство з людьми, з новими місцями.

Факультет судноводіння готує спеціалістів та магістрів за спеціальностями «Судноводіння» та «Експлуатація суднових енергетичних установок», за освітніми кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр». У складі факультету функціонують п'ять кафедр: кафедра судноводіння та керування судном, кафедра технічних систем і процесів керування в судноводінні, кафедра природничих і технічних дисциплін, кафедра суднових енергетичних установок, допоміжних механізмів суден та їх експлуатації, кафедра англійської мови за професійним спрямуванням. На кафедрах факультету працюють 4 доктори наук, 3 професори, 25 кандидатів наук, 2 старших наукових співробітники, 26 доцентів, 32 старших викладачі.

Для студентів є обов'язковим проходження плавальної навчальної практики, що дає змогу отримати плавальний ценз, щоб мати можливість посісти керівну посаду. Плавальну практику студенти проходять на власних суднах академії – навчально-виробничих морських теплоходах «Свята Ольга» (м. Миколаїв) та «Горизонт» (м. Севастополь). Студенти беруть участь в історико-краєзнавчих і профорієнтаційних походах по Дніпру та Чорному морю, вітрильних регатах тощо.

Досвідчені співробітники факультету судноводіння Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з радістю розповідають про особливості професії, про те, чому обрали її та власний шлях професійного становлення. Сьогодні вони готують висококваліфікованих фахівців плавскладу для морського, річкового флоту, виховують молоду викладацьку зміну. Свого часу не один рік самі підкорювали водну стихію і як ніхто інший знають головні її секрети.

Фелікс Олександрович Кривоший – *доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри суднових енергетичних установок, допоміжних механізмів суден та їх експлуатації. 30 років пропрацював в Інституті теплофізики Національної академії наук України, є автором понад 60-ти опублікованих наукових робіт*

– Два моїх дядьки – Олександр Максимович й Іван Захарович – були випускниками Одеського інституту інженерів морського флоту (сьогодні – Одеський національний морський університет). Іван Захарович очолював Херсонське морехідне училище. Пам'ятаю, як неодноразово він водив мене на навчальне судно училища – легендарний барк «Товариш». Це було єдине в Україні парусне судно. Воно вражало своєю красою та величчю.

Тож ще з дитинства твердо вирішив йти стопами дядьків. Обрав той самий навчальний заклад, що й вони. Після його закінчення два з половиною роки працював у Мурманському арктичному пароплавстві. Ходив у рейс навколо Європи – «Ленінград-Одеса». Так познайомився з Францією,

Італією. Потім був рейс «Сочі-Бейрут» і знайомство з Грецією, Сирією, Єгиптом.

Однак науковий керівник мого дипломного проекту з Одеського інституту покликав мене вступати в аспірантуру. І я прислухався до поради наставника. Так у Києві вступив в аспірантуру, захистив кандидатську й залишився працювати в Національній академії наук України.

Усе життя я займався тим, що вмів і любив. А коли вийшов на пенсію, вирішив не зупинятися. Почав працювати в Академії, тут продовжую й свою наукову роботу. Сьогодні надзвичайно важливою є підготовка молодого покоління педагогічних кадрів для нашої галузі. Тож в Академії ми готуємо потенційних науковців і викладачів – магістрів й аспірантів.

Наші випускники плавають від Сингапура до Венесуели, від Бельгії до Кейптауна. І в кожного з них має бути сформований набір професійних якостей, необхідних плавскладові. Це терпіння, воля і, звичайно, прагнення безперервно підвищувати свою кваліфікацію. Цього й навчаємо їх ще зі студентської лави.

Олег Всеволодович Шмигальов *– старший викладач кафедри судноводіння та керування судном, капітан далекого плавання. 43 роки пропрацював на флоті, нагороджений медаллю «300 років Російському флоту». З 1998 року розпочав викладацьку діяльність в тодішньому Київському інституті водного транспорту*

– Те, чим займаюся все життя, мені подобається. З 5-го класу я займався судномоделювання. Потім захопився вітрильним спортом. Тож вибір професії був свідомим. Після закінчення школи цілеспрямовано вирішив, що буду вступати до морехідного училища. Для навчання обрав Одеське морехідне училище (нині – Морехідне училище ім. О. І. Марінеско ОНМА), яке закінчив у 1959 році.

Найбільше з часів студіювання запам'яталися цікаві навчально-виробничі практики, які всі ми обов'язково проходили. Перша з них була в Білому морі, на навчальному вітрильному судні «Захід». Наступні дві практики я проходив на танкерах. Один із цих рейсів був до Антарктиди. Саме тоді почали професійно загартовуватися.

Після навчання почав працювати в Чорноморському пароплавстві в Одесі виключно на танкерах. Першою стала посада матроса, потім – 3-го помічника капітана. Так я «виріс» до посади капітана, з якої пішов на пенсію.

Коли трудові будні моряка закінчилися, відразу почав думати, де б могли стати корисними мої знання. Так вирішив працювати в освіті. В цій сфері було чимало спільного з тим, чим я до того моменту займався. Прийшов на посаду старшого викладача кафедри судноводіння. Зараз викладаю дисципліни «Теорія і практика керування судном», «Міжнародні правила попередження зіткнення суден та використання радіолокаторів і засобів автоматизованої радіолокаційної прокладки».

Роки роботи в Академії дають можливість упевнено констатувати очевидний прогрес нашого вищого навчального закладу. Він

відбувається за рахунок поповнення й розвитку матеріально-технічної бази, залучення до педагогічного колективу досвідчених викладачів.

Володимир Павлович Футін *– старший викладач кафедри суднових енергетичних установок, допоміжних механізмів суден та їх експлуатації. Почесний працівник морського флоту СРСР, Почесний працівник морського та річкового транспорту України; електромеханік першого розряду. 15 років пропрацював на виробництві, 20 років – на танкерах Новоросійського морського пароплавства та ще 5 років – на суднах типу «ріка-море» на посаді першого електромеханіка. З 1986 року розпочав свою викладацьку діяльність у тодішньому Київському річковому училищі*

– Закінчив я Одеське вище інженерне морське училище. Професію для себе обрав ще в дитинстві, бо мій батько був капітаном далекого плавання. Й роботи, пов'язаної з іншою галуззю, просто собі не уявляв. Після закінчення навчального закладу 10 років працював на Одеському судоремонтному заводі № 1. Спочатку електромонтажником, потім майстром і заступником начальника електроцеху. 5 років працював інженером у Центрально-конструкторському бюро № 3 тодішнього Міністерства морського флоту.

Потім були рейси на танкерах на посаді електромеханіка. Тут попередній досвід мав велике значення. Адже найскладніше для будь-якого випускника, який після навчального закладу приходить працювати на експлуатацію, – розібратися з технічною документацією та ремонтом. А оскільки я сам ці креслення малював, і сам ремонтував техніку, то мені в цьому плані було не надто складно.

Викладати почав з 1986 року в Київському річковому училищі. Зараз також працюю в Київському тренажерному центрі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців водного транспорту. Вже разом із моряками, які приходять сюди вдосконалювати свій фаховий рівень, вивчаю все, що пов'язане з сучасним електрообладнанням суден.

Сьогодні в Центрі проходять підготовку мої студенти, які колись закінчували Київське річкове училище. І тепер уже я в них учуся. Адже нині з кожним роком виникають нові системи управління механізмами, з якими вони безпосередньо працюють у рейсах. Усі ці відомості додаємо в нові навчальні матеріали.

У Центр я приводжу своїх студентів-механіків 5 курсу, щоб вони знайомилися з тим, що очікує на них у майбутньому, з усіма питаннями, пов'язаними з експлуатацією сучасних суден. На спеціальному тренажері відпрацьовуємо роботу всіх систем суднової енергетичної та електроенергетичної установок.

Володимир Миколайович Василенко – *капітан далекого плавання, старший викладач кафедри судноводіння та керування судном, член Далекосхідної асоціації морських капітанів, Владивостоцького морського зібрання, Російського географічного товариства, Морського інституту України й Морського інституту Великобританії. Морській справі присвятив 36 років життя. У 2009 році став викладачем Київського центру підготовки, перепідготовки і перекваліфікації спеціалістів водного транспорту, а невдовзі – старшим викладачем КДАВТ. Нагороджений медалями «300 років Російському флоту», «Адмірал М. П. Лазарев», пам'ятним знаком «Тихоокеанському флоту 275 років», «Капітан року» (2004 р.)*

– Мореплавство є однією з провідних галузей діяльності людей, які стимулюють розвиток техніки, науки, визначають технічний прогрес людства.

Професію моряка я обрав ще у 8-му класі, але реально здійснив свою мрію уже після служби в ракетних військах стратегічного призначення та досвіду роботи на Київському електровагоноремонтному заводі. Справі інженера-судноводія навчався в Одеському вищому інженерному морському училищі.

У ті часи особливо цінували можливість помандрувати світом, працюючи на борту судна. Перша закордонна практика в мене була на східному узбережжі Африки та портах Франції та Італії. В Італії під час стоянки ми поїхали на екскурсію в Рим – на власні очі побачили все те, про що колись читали в підручниках з історії. Коли ми їхали назад, виникло таке відчуття, що, мабуть, більш значимої екскурсії в моєму житті вже не буде. І воно стало правдивим.

Після навчання був направлений для роботи в Далекосхідне морське пароплавство (м. Владивосток). За час проходження військово-морської служби в запасі отримав звання «капітан-лейтенант». У 2000 році перейшов на роботу в Далекосхідну державну морську академію ім. адм. Г. І. Невельського (сьогодні – Морський державний університет ім. адм. Г. І. Невельського).

Особливо яскраві спогади пов'язані з першою в третьому тисячолітті 429-денною навколосвітньою подорожжю на вітрильному фрегаті «Надія», капітаном якої я був останні 8 років роботи на флоті. За час мандрівки ми пройшли 44 618 миль, із яких 49% – виключно під вітрилами, відвідали 30 портів двадцяти країн світу.

Сьогодні в Академії я викладаю безпеку життєдіяльності на морі, управління судном, океанські шляхи світу, теорію будови судна. Студентам завжди кажу, що морська професія – дуже містка. Вона вимагає від фахівця обізнаності в різних галузях знань: математиці, фізиці, хімії, навігації, астрономії, медицині. Адже вантажі мають різні хімічні властивості. Вони можуть бути несумісними, вибухонебезпечними. Має також бути юридична підготовка, потрібно враховувати особливості людської психології, вміти керувати людьми.

Валентин Леонідович Завітаєв *– кандидат економічних наук, доцент кафедри судноводіння та керування судном. Випускник Київського річкового училища; Почесний працівник морського і річкового транспорту. 11 років підкорював дніпровські, дунайські та середземноморські води, 5 років займав керівні посади в Київському річковому порту. У 1984 році став викладачем спецдисциплін навчального закладу, який закінчував.*

– Наше Київське річкове училище (тоді ще Київський річковий технікум) я закінчив у 1968 році з відзнакою. І відразу був направлений у тодішнє Радянське (сьогодні – Українське) дунайське пароплавство. Починав там працювати матросом, а пішов на берег старшим помічником капітана у 1979 році. Працюючи, закінчив також Одеське вище інженерно-морське училище. На березі став спочатку заступником начальника, а невдовзі й начальником річкового вокзалу.

Займав посаду декана факультету судноводіння і енергетики суден за час злиття Київського річкового училища з теперішнім навчальним закладом. Керував кафедрою управління суднами. Увесь цей час займався науковою діяльністю. Тож у 1986 році захистив у Центральному науково-дослідному інституті економіки й експлуатації водного транспорту (м. Москва) кандидатську роботу за темою вдосконалення пасажирських перевезень.

Звичайно, з часу мого навчання тут багато чого змінилося. Радує, що змінилося на краще. З'явилося нове обладнання, нові методики викладання. Так, наприклад, сьогодні для того, щоб пояснити студентам практичні особливості управління судном, застосовуємо мультимедійні проектори та ін.

Лабораторні та практичні заняття проводять на тренажерах. Робота на них сьогодні може дати набагато більше за проходження практики. Адже коли студент йде на практику, він переважно не має змоги побачити все те, що можна пройти на тренажері. Зокрема, наші студенти отримують завдання пройти Босфор, різні протоки, складні ділянки, стати на якір та ін. При цьому мають змогу відчути себе у відкритому морі за будь-яких погодних умов – туману, шторму.

Студенти заочної форми навчання завдання контрольних робіт тепер можуть отримати безпосередньо в морі і на березі в будь-якому порту за допомогою Інтернету, використовуючи сайт Академії.

Ілля Валентинович Тихонов *– капітан далекого плавання, доцент кафедри судноводіння та керування судном, кандидат*

технічних наук, старший науковий співробітник; Почесний працівник морського і річкового транспорту, Почесний працівник транспорту України, член та експерт Міжнародної федерації асоціацій морських капітанів (Лондон), Морського інституту Великобританії. Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України. Має 18-річний досвід роботи на судні, з них 7 років – на посаді капітана. Після переходу на берег більше восьми років очолював Інспекцію з питань підготовки та дипломування моряків. У червні 2010р. за дорученням Кабінету Міністрів як голова делегації України підписав зі сторони України Манільські поправки до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти. Незабаром був призначений заступником голови Державної адміністрації морського й річкового транспорту Головним державним інспектором України з безпеки судноплавства. Із січня 2012 року перейшов на викладацьку та наукову діяльність у КДАВТ

– В Академії я викладаю предмети «Морське адміністративне право», «Розслідування аварійних подій з суднами» і «Виконання міжнародних морських конвенцій на борту суден та береговими службами». Вони допомагають майбутнім судноводіям упевнено орієнтуватися в системі безпеки судноплавства, всіх аспектах відносин екіпажів суден з портовою адміністрацією, владою інших країн, а також порядку розслідування морських аварій та шляхів їх запобігання.

За останні десятиріччя значно збільшилася кількість міжнародних морських конвенцій, їх вимоги стали більш жорсткими, а кількість членів екіпажів зменшилася. Тому професійне навантаження на кожного моряка зростає, а вартість помилки суттєво дорожчає. Тож завдання морських навчальних закладів, в тому числі й нашої Академії, – підготувати за міжнародними стандартами висококваліфікованих фахівців для безаварійної роботи на сучасних суднах та суднах майбутнього.

Професію судноводія я обрав свідомо ще у школі. Привабило те, що вона інтелектуальна й різноманітна. Судноводій має знати й тримати під контролем усі аспекти діяльності судна, в тому числі пов'язані з механічними установками та радіозв'язком. Дрібниць на флоті не буває.

Навчався в Херсонському морехідному училищі ММФ ім. лейтенанта Шмідта, отримав диплом техніка-судноводія з відзнакою. За розподілом був направлений на судна судноплавної компанії «Укррічфлот», де пройшов шлях від матроса до капітана. Одночасно з роботою закінчив заочно Одеське вище інженерно-морське училище. Останні 4 роки на флоті працював на суднах приватних судновласників на посаді капітана.

Вже після завершення роботи на флоті саме в Київській державній академії водного транспорту здобув юридичну освіту. Вона суттєво допомагає мені в усіх аспектах роботи на різних посадах, які довелося займати.

Також із 2006 року займаюся науковою діяльністю. Впевнений – вона допомагає розширити власний світогляд. Це й перспективна праця над собою, і спілкування з досвідченими колегами-вченими, яке надає безцінний досвід. На цей час, працюючи в Академії, займаюсь підготовкою докторської дисертації.

Перше плавання на теплоході «Штурман»

ІСТОРИКО-ОСВІТНІ ВИТОКИ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ: ПРОФЕСІОНАЛІЗМ, НАБУТИЙ РОКАМИ

Юрій ЗАДОРОЖНИЙ,
декан юридичного факульту Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, кандидат юридичних наук

Київська державна академія академія водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного належить до числа престижних і перспективних вищих навчальних закладів України.

Свій авторитет в освітній сфері академія здобула завдяки величезному досвіду в навчанні та вихованні студентської молоді, набутому впродовж століття. Сьогодні Академія є потужним навчальним закладом, у складі якого успішно функціонує і розвивається понад десять структурних підрозділів, серед яких вирізняється юридичний факультет.

Враховуючи потребу в юридичному забезпеченні діяльності підприємств та установ водного транспорту України, юридичний факультет здійснює підготовку висококваліфікованих спеціалістів-правознавців. З метою належного забезпечення навчально-виховного процесу в березні 1999 року факультет економіки і права академії було реорганізовано і на його основі створено юридичний факультет (ліцензія серії ВПД-IV № 110016 від 16 березня 1999 року, яка засвідчує право провадження освітньої діяльності з наданням вищої освіти на рівні кваліфікаційних вимог до спеціаліста напрямку 0601 «Право» спеціальності 7.060101 «Правознавство»).

У 2012 році рішенням Державної атестаційної комісії від 25 травня видано ліцензію на підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр», спеціальності 8.03040101 «Правознавство».

Навчально-виховний процес на юридичному факультеті забезпечують сім кафедр, а саме: кафедра теорії та історії держави і права, кафедра транспортного права, кафедра цивільного права, кафедра правосуддя, кафедра кримінального права, кафедра української та іноземних мов, кафедра суспільних дисциплін.

Навчальний процес на факультеті організовано з урахуванням сучасних вимог, він повністю відповідає стандартам освітньо-професійної програми Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України з підготовки фахівців спеціальності «Правознавство».

Навчання на всіх курсах факультету відбувається із застосуванням сучасних інформаційних технологій, використанням комп'ютерних класів та мультимедійних аудиторій, в яких навчальний процес здійснюється з використанням Інтернет-мережі та сучасного програмного забезпечення.

Юридичний факультет забезпечує освітньо-професійну діяльність з 68 навчальних дисциплін, маючи для цього відповідні навчальні та робочі програми, які узгоджені між собою та забезпечують комплексну підготовку фахівців у галузі транспортного права.

Стан науково-методичної роботи на факультеті систематично розглядається на засіданнях Вченої ради факультету та на засіданнях кафедр. Це дає можливість оперативно корегувати методику викладання навчальних дисциплін, контролювати ефективність застосування нових технологій, уточнювати навчальний матеріал, а також пов'язувати викладання зі спеціалізаціями факультету – «Транспортне право» та «Цивільне право».

Навчально-виховний процес та науково-дослідна робота на факультеті забезпечується, насамперед, якісним підбором професорсько-викладацького складу, який сформований з досвідчених фахівців юридичної справи. Кадрова політика факультету вирізняється тим, що викладання практично

Екскурсія студентів факультету до Конституційного суду України

всіх навчальних дисциплін забезпечується викладачами, які мають наукові ступені та вчені звання. Загальна кількість викладачів, які працюють на кафедрах юридичного факультету становить 55 осіб. З них докторів наук, професорів – 8, кандидатів наук, доцентів – 32.

Наш колектив має значний досвід науково-викладацької роботи і водночас володіє багатим досвідом практичної діяльності в судових органах, нотаріальних конторах, адвокатських об'єднаннях, міжнародних правових організаціях, правоохоронних органах, центральних органах виконавчої влади тощо. Юридичний факультет, обираючи такий принцип підбору професорсько-викладацького складу, забезпечує цікаве і практично орієнтоване викладання навчальних дисциплін, завдяки чому випускники нашого факультету є конкурентоздатними на ринку праці та впевнено займають перспективні посади як в державних органах, так і в приватних юридичних фірмах.

Високий рівень фахової підготовки професорсько-викладацького складу юридичного факультету підтверджено підготовкою і виданням понад 100 підручників та навчальних посібників, в тому числі з грифом МОНМСУ, з різних юридичних дисциплін, які активно використовуються в навчальному процесі не тільки в стінах нашої Академії, а й в інших вищих навчальних закладах України.

Професорсько-викладацький склад факультету проводить дослідження прикладного та науково-практичного спрямовування. На замовлення Державного департаменту морського та річкового транспорту кафедрою транспортного права здійснена розробка нормативно-правових документів щодо відведення акваторій морських портів, а також врегулювання правовідносин між державою і користувачами морських просторів з урахуванням вимог міжнародного права.

Викладачами кафедри кримінального права нашого факультету разом з лабораторією Науково-дослідного інституту проблем боротьби зі злочинністю Національної академії внутрішніх справ України виконана науково-дослідницька робота з розробки та впровадження новітніх технологій розслідування та розкриття злочинів, а саме – експериментальне впровадження поліграфного методу опитувань громадян при розкритті та розслідуванні особливо тяжких злочинів.

Водночас юридичний факультет активно співпрацює з низкою міжнародних організацій та вищих навчальних закладів у сфері морського права. Так, у рамках міжнародного співробітництва з вищими навчальними закладами на запрошення керівництва факультету представник Корпусу миру, доктор права Мічиганського університету Ричард Томас Лірі прочитав курс лекцій студентам 3-5 курсів з міжнародного морського права, а магістри права Людвіг Максиміліан та Фелікс Хаффнер з Мюнхенського університету прочитали курси лекцій «Структура підготовки юристів в Німеччині» та «Загальне законодавство Ради Європи».

Сьогодні на базі факультету завершується розробка наукового проекту «Дослідження сучасного стану юридичної термінології у транспортній галузі». Мета цієї наукової роботи – підвищення ефективності застосування юридичної термінології в транспортній галузі шляхом розробки науково-методичних положень щодо використання юридичних понять та їх тлумачення в процесі перевезень пасажирів та вантажів, що допоможе удосконалити законотворчу та нормотворчу діяльність державних органів влади, вирішення судових спорів, зокрема міжнародно-правових, укладання міжнародних договорів; розробка тезаурусу відповідних термінів може використовуватися при створенні автоматизованого банку даних термінів і понять, науково-дослідній роботі, підготовці підручників і навчальних посібників, виданні транспортного юридичного словника, створенні інформаційної автоматизованої пошукової системи юридичних термінів з транспортного права.

Крім того, факультет виступає організатором проведення щорічної Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права», участь в якій беруть найвідоміші фахівці з різних країн світу.

Підтвердженням високого рівня підготовки студентів факультету є неодноразові перемоги на наукових конференціях та всеукраїнських змаганнях з юриспруденції. Так, у 2011/2012 навчальному році майбутні юристи взяли участь у змаганнях з адміністративного права у Запоріжжі та господарського права в Донецьку. У столиці Донбасу студенти факультету здобули золоті медалі, а в Запоріжжі посіли друге місце серед двадцяти двох команд України.

Крім того, студентки IV курсу Жевега Катерина та Успенська Анна стали переможцями Всеукраїнської студентської олімпіади зі спеціальності «Інтелектуальна власність», яка відбулася 24-25 квітня 2012 року в Інституті інтелектуальної власності Національного університету «Одеська національна юридична академія» в місті Києві.

Для студентів є важливим і те, що юридичний факультет вже на етапі навчального процесу орієнтує своїх вихованців на пошук роботи, тому виробничу та переддипломну практику вони проходять саме у тих установах, підприємствах та організаціях, які зможуть у майбутньому гарантувати їх працевлаштування. Такими базами практики є Міністерство юстиції України, Міністерство інфраструктури України, АСК «Укррічфлот», ВАТ «Київський річковий порт», районні суди міста Києва, транспортна прокуратура, лінійні відділи міліції Київського річкового порту, транспортне адвокатське бюро та інші юридичні структури. Це дає змогу молодим людям ще під час навчання отримувати необхідні практичні знання, і до завершення навчального процесу в академії підшукати місце роботи за фахом.

З метою залучення студентів до практичної роботи на факультеті успішно працює «Юридична клініка», на базі якої закріплюються теоретичні знання, отримані студентами у процесі навчання, формуються навички практичної діяльності. Завданням «Юридичної клініки» є поєднання теоретичного навчання з практикою, формування у студента-юриста професійних навичок, активної суспільної позиції і правосвідомості.

На факультеті створені та діють органи студентського самоврядування, які сприяють гармонійному розвитку особистості студента, формування у нього навичок майбутнього організатора, керівника. Вищим органом студентського самоврядування на факультеті є загальні збори студентів. Студентський декан є членом Вченої ради факультету та Вченої ради академії.

На завершення щиро вітаю колектив співробітників та студентів юридичного факультету із сторіччям нашої славної академії! Хочу побажати всім міцного здоров'я, професійних здобутків, творчої наснаги та нових звершень в ім'я України!

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ: ФОРМИ ТА МЕТОДИ БОРОТЬБИ ЗА САМОСТІЙНИЦЬКІ ПРІОРИТЕТИ

Анатолій ГОРБАНЬ,
кандидат історичних наук, доцент,
перший проректор Київської академії водного транспорту імені гетьмана Петра Сагайдачного

Горбань А. *Українська Повстанська Армія: форми і методи боротьби за самостійницькі пріоритети.*

У статті показані форми і методи боротьби Української Повстанської Армії за самостійницькі пріоритети, а саме – збройна боротьба за державну незалежність, оборона населення від сваволі влади, зрив вивозу до Німеччини людських, продовольчих та сировинних ресурсів.

Ключові слова: *Головна Команда УПА, самооборонні кущові відділи, Українська Головна Визвольна Рада, Служба Безпеки ОУН.*

Горбань А. *Украинская Повстанческая Армия: формы и методы борьбы за самостийницкие приоритеты.*

В статье показаны формы и методы борьбы Украинской Повстанческой Армии за самостийницкие приоритеты в 1943–1944 гг., а именно – вооруженная борьба за государственную независимость, оборона населения от своеволия властей, срыв вывоза в Германию трудовых, продовольственных и сырьевых ресурсов.

Ключевые слова: *Головна команда УПА, самооборонне кущовые отделы, Украинская Головна Вызвольна Рада, Служба Безопасности ОУН.*

***A. Gorban**. Ukrainian Insurgent Army: forms and methods of struggle for independence priorities.*

The article shows the forms and methods of struggle of the Ukrainian Insurgent Army for an independence priorities - namely, the armed struggle for independence, defense of the population against arbitrary power, the failure of exports to Germany, human, food and raw materials.

***Keywords:** Home Team UPA, self-defense shrub departments, Ukrainian Supreme Liberation Council, the Security Service of OUN.*

Збройні формування українського самостійницького руху представляли організований патріотичний мілітарний рух, який розгортався під політичним проводом ОУН, що стояла на засадах відродження суверенної національної держави. УПА мала чітку організаційну структуру, командний склад, який брав на себе відповідальність за всі дії підпорядкованих йому підрозділів і частин, нормативні документи, бойові й загальновійськові статути, що були створені за зразками аналогічних документів регулярних армій, систему військового планування і постачання. Повстанці відверто декларували готовність збройним шляхом блокувати заходи радянського режиму. На вояків УПА поширювались норми дисциплінарного впливу, військового і організаційного судочинства, покарання за злочини проти цивільного населення.

Перетворення УПА на значну збройну силу, стрімкі темпи визволення Радянською Армією території України від німецьких загарбників змусили її головне командування та проводи обох ОУН приступити до створення нового політичного центру, який би виконував функцію надпартійного органу, здійснював керівництво українським рухом в Україні і репрезентував його за кордоном. З цією метою було сформовано ініціативний комітет для підготовки установчих зборів та тимчасової платформи [6, 70].

22 лютого 1943 р. відбулась перша зустріч лідерів ОУН(Б) і загонів УПА «Поліська січ», на якій було досягнуто спільної позиції щодо вироблення оперативного плану дій. 9 квітня того ж року на наступній зустрічі ухвалювалося рішення про об'єднання військових загонів бандерівців і бульбівців під назвою «Українська Повстанська Армія». Але згодом домовленості були порушені головним чином через розбіжності позицій у питанні можливого єдиного органу керівництва. Бандерівці рішуче налаштувалися створювати повстанську армію на основі безоглядного послуху особового складу своїм командирам і провідникам, відкидаючи всілякого роду прояви «отаманщини» і «партизанщини».

У березні 1943 р. завершилося формування військових організаційних структур УПА, які стали основою майбутньої Української армії. Першими документами, в яких було викладено причини виникнення УПА, її мета і завдання, були: відозва Головної команди УПА «Українці» та листівка УПА з такою ж назвою, а також листівка Української повстанської групи «Озеро» «Хто ми і чого ми хочемо» (травень 1943 р.). У липні 1943 р. в часописі політвідділу УПА «До зброї» була вміщена заява «За що бореться УПА», у якій наголошувалося, що «політична боротьба українського народу за власну державу увійшла у нову фазу... виявом цієї організованої боротьби є Українська повстанська армія (УПА)» [11, 167].

Практично УПА почала діяти під безпосереднім керівництвом ОУН і виконувати роль інструмента для досягнення її політичних цілей. На 1 травня 1943 р. вже діяла Головна команда УПА під керівництвом військового референта проводу ПЗУЗ Василя Івахіва. Військовий штаб очолив Василь Сидор, а згодом його змінив Леонід Ступницький (Гончаренко) [3, 68]. Штаб складався з оперативного, організаційно-мобілізаційного, розвідувального, господарчого, вишкільного, пропагандистського та політвиховного відділів. Протягом травня-серпня 1943р. проходило організаційне

Івахів Василь – перший командир УПА-Північ

оформлення територіальних частин УПА. Спочатку всі розрізнені загони і відділи ОУН(Б) на території Рівненської області були зведені у першу групу УПА, яку називали Північною. Командував нею Іван Литвинчук. На півдні області та у північній частині сусідньої Тернопільської області дислокувались відділи Енея (П. Олійника), які називали Південною групою. У північно-західній частині Волинської області розгорталися загони групи «Озеро». У середині серпня 1943р. територіальні формування реорганізовуються у нові військово-територіальні одиниці. Північно-західна група, або військова округа «Турів» (командири О. і Ю. Стельманщуки), дислокувалась у районі Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Камирський, Ковель, Брест. Північна група, або військова округа «Заграва», діяла в районі Сарни, Костополя, Пінська. У південній частині Рівненщини та на півночі Тернопільської області в Кременецьких лісах оперували формування Південної групи, або військової округи «Еней». З часом у північно-східному регіоні Рівненщини на кордоні з Житомирщиною було створено Східну групу, або військову округу «Верещаки», під командуванням Ф. Воробця. Поряд з військовими округами формувались надрайони – райони, які очолювали коменданти і які забезпечували організаційний зв'язок УПА з територіальними структурами ОУН(Б). Поряд створювалась розгалужена мережа сільської самооборони. Їх одиниці називалися «самооборонні кущові відділи» (СКВ). Найвищою тактичною одиницею УПА був курінь (500-700 бійців), до якого входило три-чотири сотні. Кожна з них нараховувала 100-150 бійців і мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів. Чота (30 бійців) складалась з трьох роїв по 8-10 бійців кожний. На початку 1944 р. УПА на Волині-Поліссі перетворюється в УПА-Північ, а на базі відділів Української народної самооборони створюється УПА-Захід. 26 січня 1944 р. наказом Головної команди УПА командирами обох угрупувань відповідно призначались майор О. Кримський і Р. Вишитий. Головна команда намагалася створити ще й УПА-Південь і УПА-Схід, щоб у такий спосіб охопити діями повстанської армії всю територію України. Але ці заходи не вдалося здійснити через низку причин – нестачу кадрів і озброєння, відсутність лісових масивів та підтримки населення, активну протидію спочатку німців, а потім і більшовиків.

Керівництво ОУН протягом короткого періоду спромоглося розв'язати питання організованого набору кадрів для повстанської армії, забезпечити їх військовий вишкіл, накопичити значні запаси зброї, набоїв, спорядження, продовольства, розробити низку важливих оперативних документів-інструкцій, настанов, правильників, серед яких проект Дисциплінарного статуту УПА (1943 р.), «Бойовий правильник піхоти» (1944 р.), «Інструкція розвідчої і контррозвідчої роботи» і т. ін.

Робились спроби надати формуванням ознак регулярного війська. 27 серпня 1943 р. Головна команда УПА ввела військові ступені. Відповідно до Інструкції від 19 грудня 1943 р. до особового складу Української армії входили: а) рядові; б) підстрашини; в) старшини; г) генерали.

Старшинські і генеральські чини мали свій поділ: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, маршал [3, 16].

На підставі цього наказу затверджувалися три Військові округи: ВО «Заграва» (кодовий шифр № 01) під командуванням Івана Литвинчука (Дубового), яких охоплював Сарненський, Костопільський, Столинський та Пінський повіти (Полісся); ВО «Богун» (кодовий шифр № 02) під проводом П. Олійника (Енея), що охоплював Рівненський Здолбунівський, Дубнівський та Кременецький повіти; ВО «Турів» (кодовий шифр № 03) під командуванням Ю. Стельмащука (Рудого) (охоплював Луцький, Горохівський, Володимирський, Ковельський, Любомильський, Камінь-Каширський, а також Кобринський і Берестянський повіти, що розташовані на Поліссі; ВО «Тютюнник» (кодовий шифр № 04) під командуванням Ф. Воротія [21].

4 вересня 1943р. для командирів і комендантів груп (військових округ) і запілля, усіх сільських самооборонних відділів найближчі завдання українських повстанців були сформульовані так: усіма способами заблокувати дії ворога, втримати вихід на пограбування як німців, так і більшовиків.

Слід зазначити, що Головному командуванню УПА не вдалося завершити процес перетворення повстанської армії в регулярну збройну силу. На заваді ставали несприятливі політичні умови, брак матеріальних коштів. Водночас, за визнанням В. Кука, протягом 1942-1949рр. через лави УПА пройшло понад 100 тис. чол. Отже, на середину 1944р. 30 тис. вояків УПА, які користувалися підтримкою місцевого населення

Іван Литвинчук, командир УПА-Північ

і застосовували у збройній боротьбі повстансько-партизанську тактику, становили реальну загрозу для німецько-більшовицьких окупантів. Сила формування полягала й у глибокій національній свідомості, ідейній загартованості переважної більшості кадрів.

11-15 липня 1944р. в Карпатах утворився орган представництва самостійницького підпілля – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Він об'єднував усі провідні політичні елементи – незалежно від їхнього світогляду та політичної належності – які стояли на ґрунті суверенності Української держави. УГВР, оформившись в центр української революційної боротьби, видала універсал до українського народу, в якому говорилося: «Українська Головна Визвольна Рада є найвищим і єдиним керівним

Клим Савур

органом українського народу на час його революційної боротьби аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави» [20, 4]. Далі УГВР присягала боротися за справедливий лад без гніту і визиску, за вільну працю селянина й робітника, за широку ініціативу трудящого населення в усіх галузях господарської діяльності. Виконавчим органом УГВР був Генеральний секретаріат, головою якого збір обрав Р. Шухевича.

На Третій конференції, що проходила у лютому 1943р., ці засадничі принципи уточнювалися й розвивалися далі. Зокрема, одна зі статей постанов викладалась так: «Сучасна війна на Сході, що її розв'язано в ім'я імперіалістичних інтересів німецького націонал-соціалізму і московського більшовизму, ведеться за протинародні, реакційні цілі, за обернення країни й народів у предмет колоніальної експлуатації та грабунку, що несе з собою духовно-моральний, соціально-економічний і національно-політичний визиск і гніт, тобто за повне поневолення народів і людини» [15, 174].

Отже, теоретичні підвалини українського руху на цьому історичному відрізку були цілком зрозумілі й прозорі.

Питання збройної боротьби за державну незалежність практично було поставлене на теренах України, де населення не відзначалося особливою національною свідомістю, зокрема, це Полісся і Волинь. Німецькі архівні документи свідчать, що люди просто тікали у ліси, щоб уникнути вивезення до Німеччини, покарання за відмову здавати продукти харчування і формували партизанські осередки [18].

Отже, окупантами створювались передумови для їх виникнення. Восени 1942 р. ОУН(Б) організувала ряд партизанських загонів, які трансформувалися в Українську Повстанську Армію (УПА). Досить швидко розгорнулась мережа її загонів і формувань. Цьому сприяв організаційний досвід ОУН(Б) [16, 12].

У розбудові УПА важливу роль відіграли також і підрозділи української поліції [13, 33]. Унаслідок цього їй вдалося швидко поширювати свій контроль над багатьма районами Волині та Полісся. До кінця травня 1943р. під контролем німців залишилися лише великі міста. Німецькі війська могли проводити каральні операції лише протягом дня, а на ніч поверталися до місць дислокації [5, 21].

Бойові успіхи УПА на Волині стали підставою для схвалення проводом рішення про створення військових сил і в Галичині. Прискорив це рішення рейд С. Ковпака у Карпати. Саме цей регіон ОУН намагалася перетворити на свою стратегічну базу. Для цього в краї формується українська народна самооборона як складова УПА. Створені нашвидкуруч її загони включились у боротьбу з радянськими партизанами. Звістки про переможні дії розходилися Галичиною, притягаючи до лав «невидимої армії» велику кількість українських патріотів [13, 37].

Варто звернути увагу на те, що УПА організовувалася за принципом добровільності. До її лав міг вступити кожний, хто

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ (ПЗУЗ) ТА ПІВДЕННО-СХІДНИХ (ПСУЗ) УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (перша половина 1944 р.)

прагнув воювати проти німців та більшовиків. Незважаючи на те, що організатором армії була ОУН(Б), від самого початку свого існування вона виступала як всеукраїнська, надпартійна сила [7, 93].

Свої політичні цілі УПА формувала у контексті ідеологічних поглядів ОУН(Б), які були виражені так: «Українська Повстанська Армія бореться за Українську самостійну соборну державу, за те, щоб кожна нація жила вільним життям у самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних держа-

жавах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі... УПА бореться проти імперіялістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької «нової Європи»... УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціялістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіялістів. Тому ми проти російського комуно-большевизму і проти німецького

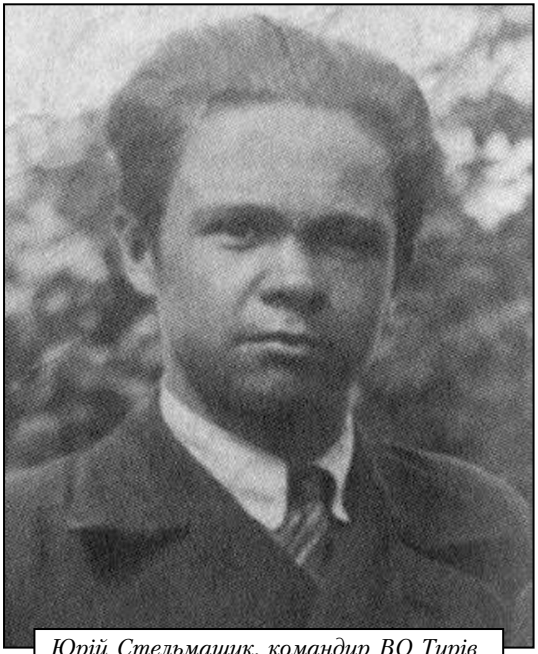

Юрій Стельмащук, командир ВО Турів

націонал-соціялізму» [2, 7]. Армія була соціально розмаїтою, оскільки до неї входили українські селяни, робітники та інтелігенція, об'єднані ідеєю боротьби за національне визволення, новий державний порядок, соціальний лад, повне право всіх громадян, без огляду на національність, плекати свою власну національну культуру.

Як носій національних і соціальних прагнень українського народу армія мала серед населення велику пошану і авторитет. Для українських юнаків було честю служити у своєму війську. Ці почуття «перетворювалися» на досить вражаючі цифри: за німецькими даними, до 1943 р. УПА мала у своєму складі 80-100 тис. вояків [17].

Історичною наукою поки що не з'ясовано до кінця, якою була чисельність УПА. Польське підпілля, наприклад, подавало склад у 50 тис. бійців [16, 155]. Однак річ не в кількості, а в тому впливі на політичну і громадську думку української спільноти, що нею здійснювався під німецькою окупацією та після визволення України від німців.

Найбільші зміни в розвитку УПА, як і взагалі підпілля, припали на 1943 р. Поширення поля діяльності на східні терени України вимагало пристосування до нових обставин як організаційно, так і програмово. У серпні 1943 р. провід ОУН скликав надзвичайний Великий збір організації. При формулюванні важливих організаційно-військових питань помітний був вплив східних українців. Новим у постановах було прийняття принципів, які спрямовувались на забезпечення майбутнього державного порядку і справедливого соціального ладу. Передбачалися деякі підходи до економічного будівництва та культурного піднесення у майбутній самостійній Українській державі. Найважливішою організаційною зміною було створення Бюро Проводу з трьох членів: Р. Шухевича, Р. Волошина та Д. Маївського. Після того, як перші два незабаром загинули, його одноосібно очолив Р. Шухевич [15, 190-191].

УПА схвалила власну програму під назвою «За що бореться Українська повстанча армія», яка з незначними уточненнями повторила постанови III конференції ОУН та Великого збору [15, 193].

Наголос на праві самовизначення народів став привабливим для представників національних меншин. До лав УПА вони почали вступати як поодинці, так і цілими групами. Улітку 1943 р. іншоетнічного елементу було стільки, що командування армії на Волині сформувала окремі національні загони – грузинів, татар, азербайджанців, узбеків [1, 141].

У листопаді 1943 р. УПА з метою поширення антирадянської боротьби скликала конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії. На неї під охороною прибули 39 делегатів, які репрезентували 13 національностей. Після трьох тижнів нарад делегати підготували постанови та відозву конференції. Обидва документи засуджували загарбницьку політику Москви та Берліна і визначали створення самостійних національних держав як передумову вільного розвитку народів Східної Європи та Азії [6, 70].

Таким чином, для переходу від підпільної до відкритої збройної боротьби з нацистським окупаційним режимом, а у подальшому – і з більшовицьким, ОУН(Б) у 1942 році створила збройні партизанські загони. Відбулась централізація системи командування їх мережею. УПА як збройне формування ОУН(Б) виконувала її тактичні завдання – використовуючи партизанські методи боротьби, вела з окупаційною владою збройну боротьбу. За рік своєї діяльності УПА змогла встановити контроль над значними територіями у Західній Україні та перетворитися на військову силу, що відігравала суттєву роль у дезорганізації тилових структур вермахту, а також виступала найнебезпечнішим ворогом нацистської окупаційної влади в Україні. ОУН(М) взяла участь у збройних формуваннях УПА. За цих обставин конфронтація між ОУН(Б) та ОУН(М) дещо зменшилася, оскільки принципове питання розбіжностей – співпраця з Німеччиною – було розв'язане ставленням нацистської окупаційної влади до української державності, українського народу під час вторгнення в українські землі, характером окупаційної політики.

При підпільній тактиці бойові дії мали виразний політико-пропагандистський характер і проводилися відповідно до політико-пропагандистських завдань. Робота організаційна, політико-пропагандистська і бойова мала вестися так, щоб безпідставно не провокувались репресії [15,230].

У липні 1946 р. головний командир УПА – генерал Т. Чупринка (Р. Шухевич) – видав «Заклик Головного Командира до УПА» про перехід до нових форм боротьби, а також ряд керівних документів. Відповідно до наказів ГК УПА, проводилась реорганізація повстанської армії. Більшість відділів розформовували, їхні бійці поповнювали лави підпільної мережі. Практично в 1946р. частини УПА складалися з борців, котрі прийшли в підпілля з відділів УПА, мали досвід партизанських бойових дій і тих, хто раніше входив до складу ОУНівського підпілля, був досвідченим у пропагандистській роботі, саботажі [9, 227].

Роман Шухевич, командувач УПА

Відділи УПА продовжували діяти у формі роїв і чот тільки в Карпатах і на Поліссі. Їхню реорганізацію (вдруге) провів начальник ГШ УПА – майор Лицар (О. Гасин). Перша проводилась у травні 1945 р. з метою забезпечення успішної боротьби з військами НКВС і Радянської Армії – великі формування УПА (особливо курені) переформувались у менші. Зокрема, курені реорганізували в сотні (відділи) і пари (підвідділи). Вони одержали нові номери і райони дії, чітко визначені місця дислокації своїх баз з тим, щоб уникати лобових зіткнень з супротивником, використовуючи при цьому рухливу тактику постійного тримання його в напрузі [9, 227]. Відділи і підвідділи направляли у визначені райони, виконуючи пропагандистські завдання по всьому маршруту переходу, започатковуючи масове

рейдування територією Західної України, Південної Польщі, сходу Чехословаччини, Румунії з метою інформаційно-ідеологічного впливу на місцеве населення [6, 75].

Третій етап психологічної боротьби припадає на 50-і роки. Вона проходила за умов відступу основних військових формувань, згортання підпільної мережі і баз повстансько-підпільного руху, проведення депортації частини населення. Вагомі результати роботи були на Заході – в тих місцях, де дислокувалися загони ОУН і УПА.

На думку С. Ткаченка, органам керівництва психологічною кампанією, фахівцям-пропагандистам вдавалося оперативно відстежували обстановку в районах дій повстанців і підпільників. Спираючись на досвід інформаційно-пропагандистського впливу інших держав, вони досить професійно виконували практичні завдання тогочасного моменту [19, 385].

Обидва формування – ОУН і УПА – мали незалежні вертикалі пропагандистських підрозділів. Референт з питань пропаганди перебував на кожному щаблі керівних структур ОУН і виконував завдання підрозділу, у якому перебував. Кадровий офіцер-пропагандист (1-й відділ) був у структурі кожного рівня командування УПА та відповідав за організацію роботи з пропагандистської підтримки військових операцій. У бойових формуваннях працювали старшини-політвихователи, діяльність яких спрямовувалась в основному на самих повстанців і виходила за рамки традиційних форм пропаганди для того, щоб забезпечити ідеологічну мотивацію учасників руху опору. Командування приділяло увагу пропагандистській і виховній роботі серед бійців, а також курсантів військових шкіл і курсів. Поряд з політвихователями важливу роль у створенні належного морально-психологічного клімату в підрозділах відігравали священики. Їхній вплив на бійців був дуже великий. Вони не входили до штату формувань УПА, але постійно перебували при старшинських і підстаршинських школах; тимчасово – у ряді бойових відділів [19, 284]. Їхня робота в умовах підпілля була особливо вагомою і відчутною. Причому до руху опору долучалися священнослужителі різних конфесій: православної, греко-католицької (уніати) і католицької, об'єднані ідеєю незалежної української соборної держави [6, 76].

Загальне керівництво психологічними операціями в УПА здійснював ГОП – Головний центр (осередок) пропаганди при ГК. Саме він розробляв плани політичних акцій, а також разових психолого-пропагандистських заходів проти військ супротивника, координував роботу підпільних друкарень, мережі зв'язкових, а також призначав розповсюджувачів друкованих засобів. Офіцери цього центру безпосередньо виконували вказівки ГОП щодо пропагандистського впливу на супротивника і на цивільне населення, використовували інформацію, що надходила до них від політвихователів і командирів формувань. Деяких найбільш підготовлених в ідейному плані повстанців УПА залучали до роботи з місцевим населенням чи з військовослужбовцями супротивника. Чисельність VI відділу залежала від того, до штату якого територіального підрозділу (Генеральний військовий округ, військовий округ, територіальний осередок) він входив. В осередку він нараховував три-п'ять, у військовому окрузі – до десяти, у штабі ГВО – до 20-30 старшин. Йому підпорядковувались редакції, що готували інформаційно-пропагандистські матеріали. У своєму складі вони мали старшин, що займалися збиранням та узагальненням інформації, а також людей, що відповідали за підготовку і тиражування матеріалів. Друковану продукцію видавали в підпільних друкарнях, іноді – на розмножувальній техніці [19, 385].

Подібними були форми ведення психологічної війни і в ОУН. У частинах політвиховники поряд зі священиками відігравали першочергову роль у створенні відповідного морального клімату, політичної орієнтації

бійців. Функції політичної контррозвідки виконувала служба безпеки (СБ) на чолі з колишнім в. о. провідника ОУН(Б) М. Лебедем. Вона діяла за допомогою референтів безпеки при підпільній адміністрації, котрі розпоряджалися своїми боївками з 3-5 чоловік. СБ складалася з політичного та кримінального відділів, а також з мережі інформаторів, які давали агентурні відомості референтам [10, 3, 201].

Одним з найяскравіших прикладів успішної діяльності цієї структури є те, що на початку травня 1943 р. загін «Помста Полісся», використавши інформацію, здобуту саме агентурою служби безпеки, організувала на трасі Ковель-Брест засідку і розгромила велику німецьку автоколону. Серед загиблих німців був один з найближчих соратників Гітлера, начальник штабу СА, обергрупенфюрер СА В. Лютце. Для боротьби з УПА німці у м. Володимир-Волинський створили спеціальний штаб «Банденбекемпфунг» під командуванням штурмбанфюрера СС Плятте. Служба безпеки одразу ж впровадила у цей штаб своїх агентів. У результаті усі дії штабу виявилися паралізованими через те, що будь-які німецькі накази і плани негайно ставали відомими командуванню УПА. Тільки протягом літа 1943 р. у боях з німцями загинуло 1200 бійців УПА і до 5000 мирних жителів. Втрати ж німців за той же період становили більш як 3000 вбитими і пораненими [14]. Однак на рахунок СБ слід віднести не лише успішне протистояння німецьким та радянським спецслужбам, але й трагічне братовбивство, яке, по суті, вело до ізоляції та самознищення організації. Жертвами політичних інсинуацій нерідко ставали люди, які вірою й правдою служили УПА, ідеї суверенної України, але в дрібних деталях розходилися з генеральною лінією ОУН(Б).

Завдяки рішучим мобілізаційним заходам бандерівці доволі швидко довели чисельність УПА до 20 тисяч чоловік. Служба безпеки активно усувала політичних противників та опонентів. Тож коли

Сидор Василь, член Проводу ОУН

молодим людям пропонували рекрутуватися до УПА, альтернатив у них практично не було. Архівні документи свідчать, що мобілізаційні акції супроводжувались інколи й провокаціями, дезінформацією.

Озброєння бійців та офіцерського складу було вразливим місцем УПА. Її бійці воювали радянською, німецькою, польською зброєю. Навіть рушниць та набоїв до них часом не вистачало. Рівень озброєння, зрозуміло, диктував характер військових дій УПА – уникнення масштабних боїв і партизанська тактика, рейди, диверсійні акції. Бойова діяльність УПА мала різнобічне спрямування: проти гітлерівських військ з одного боку, і проти радянських партизанів та Червоної Армії – з іншого: третій фронт УПА був спрямований проти польських боївок та частин [10, 201].

Так, коли в ході боїв проти німецьких та радянських загонів у лави УПА влилася

значна частина української поліції та українців, що служили в німецьких охоронних службах, цей організований перехід став серйозним ударом для гітлерівської окупаційної влади. Замість української поліції німці створили польську, яку набрали з числа колоністів. Гітлерівцям, які зіграли на національній ворожнечі, вдалося сформувати з польських поліціянтів загони жорстоких карателів. Крім того, на українських землях також активно діяли польські військові формування: А. К. (Армія Крайова), Г. Л. (Гвардія Людова), Б. Х. (Батальйони хлопські), Н. З. С. (Народні Сили Збройні). Таким чином, було покладено початок кривавій міжусобній боротьбі поляків і українців, яка охопила широкі території, терор проти мирного населення на релігійно-національному ґрунті, що принесло безліч жертв. В ОУН кожний рівень керівництва мав підпільні редакції і друкарні. Якщо в УПА пропагандистські підрозділи виступали спеціальним штатним апаратом штабів, то в ОУН – політорганів [4, 143]. Свої ідеї, заклики, інформаційні матеріали обидві структури поширювали по-різному, у першу чергу – за допомогою друкованих видань.

Про кількість і зміст підпільних видань дають уявлення збережені примірники брошур, журналів, газет, листівок, а також наукові дослідження, присвячені питанням боротьби ОУН-УПА. У роботі Л. Шанковського «УПА і підпільна література» подано 21 назву періодичних видань (газет і журналів), 60 брошур і книжок, 81 листівку, що публікувалися протягом 1944-1950 рр. (період активної фази боротьби ОУН і УПА з радянською владою). На думку В. Кучера, цей перелік є далеко не повним, оскільки в архівах України збереглися примірники видань, що до нього не ввійшли, зокрема, це газети і листівки окремих формувань ОУН і УПА, а також періодика і брошури [6, 78].

Література українського опору дуже різнорідна як за формою, так і за змістом. Крім публікацій теоретичного й навчально-практичного характеру, трапляються збірники сатиричних і прозаїчних творів, віршів і пісень, п'єс, описів боїв, хроніки, листівки, плакати з гаслами. Одні видання тиражовані друкарським способом, інші – за допомогою дерев'яних дощок (на зразок стародавньої ксилографії), треті – на циклостилі, четверті видрукувані на друкарських машинках чи написані від руки. У багатьох виданнях є ілюстрації. Збірка пісень «Повстанський Прапор» опублікована тиражем 500 примірників, тексти пісень і лінійки для нот виготовлялися на друкарських машинках, а самі ноти проставлялись фіолетовим олівцем [8, 81].

Політична публіцистика представлена роботами П. Думи (Дм. Маєвського-Тараса), Я. Бусела (Київського), Я. Бабія (автора книги «Історія України: Тисяча років життя і боротьби українського народу»), Р. Моха, О. Орленка, П. Полтави, О. Дьякова (Горнового), У. Кужеля. Найбільшим популярними були твори П. Полтави, О. Горнового, У. Кужеля, а також літераторів В. Волоша-Василенка (Гетманця), автора збірки віршів «Мої повстанські марші», М. Боєслава – поета, новеліста і драматурга, редактора підпільного літературного журналу «Чорний Ліс», Й. Позичанюка (псевдоніми Шугай, Шаблюк), Марти Гай –автора ряду ліричних нарисів, Б. Светлика (М. Дмитрієнка) та ін. Невідомі автори мали ряд сатиричних творів, зокрема інтерпретацію «Гімну СРСР», що з'явилася 1943 р. в журналі сатири і гумору «Український перець». У підпіллі перевидавалися твори О. Бабія, Є. Маланюка, О. Олеся і навіть деяких радянських українських поетів і прозаїків епохи «національного відродження» (20-их років). Щорічно підпільно видавався «Календар українського повстанця» [7,125].

Поширювалась також іншомовна (російська, польська, німецька) друкована продукція (листівки, газети, журнали, брошури). Підготовка і тиражування її вимагала фахово підготовлених творчих і технічних працівників. Водночас постійно бракувало поліграфічного обладнання, паперу і фарби,

технічних засобів доставки друкованих матеріалів [12, 211].

Листівки були одним з видань, які вирізнялися невеликим обсягом, коротким, доступним і емоційним текстом. До числа основних їх недоліків як засобу пропаганди відносились істотні витрати на тиражування й відсутність необхідної кількості спеціальних технічних засобів розповсюдження. Застосовувалися різні їх види. Інформаційні доносили до читачів повідомлення про події, дії конкретних осіб, обстановку в регіоні. За розмаїтістю тематики і оформленням вони іноді нагадували газетні матеріали.

Спеціальним видом були листівки-гасла і листівки-заклики. Вони містили короткі тексти із закликом читачів до яких-небудь конкретних дій, були невеликого формату, текст набирався великим шрифтом. Іноді вони виготовлялись у вигляді плакатів і розклеювалися в доступних для огляду місцях.

За жанровим оформленням листівки поділялися на текстові та ілюстровані (виготовлені з використанням саморобних кліше). Серед текстових виділялися публіцистичні та художні.

Видавались газети. Вони стали своєрідним рупором, що нагадував про боротьбу з окупантами. Виходили українською мовою. Зберігалося характерне для Західної України стилістичне оформлення матеріалів. Статті відрізнялися актуальністю й інфор-

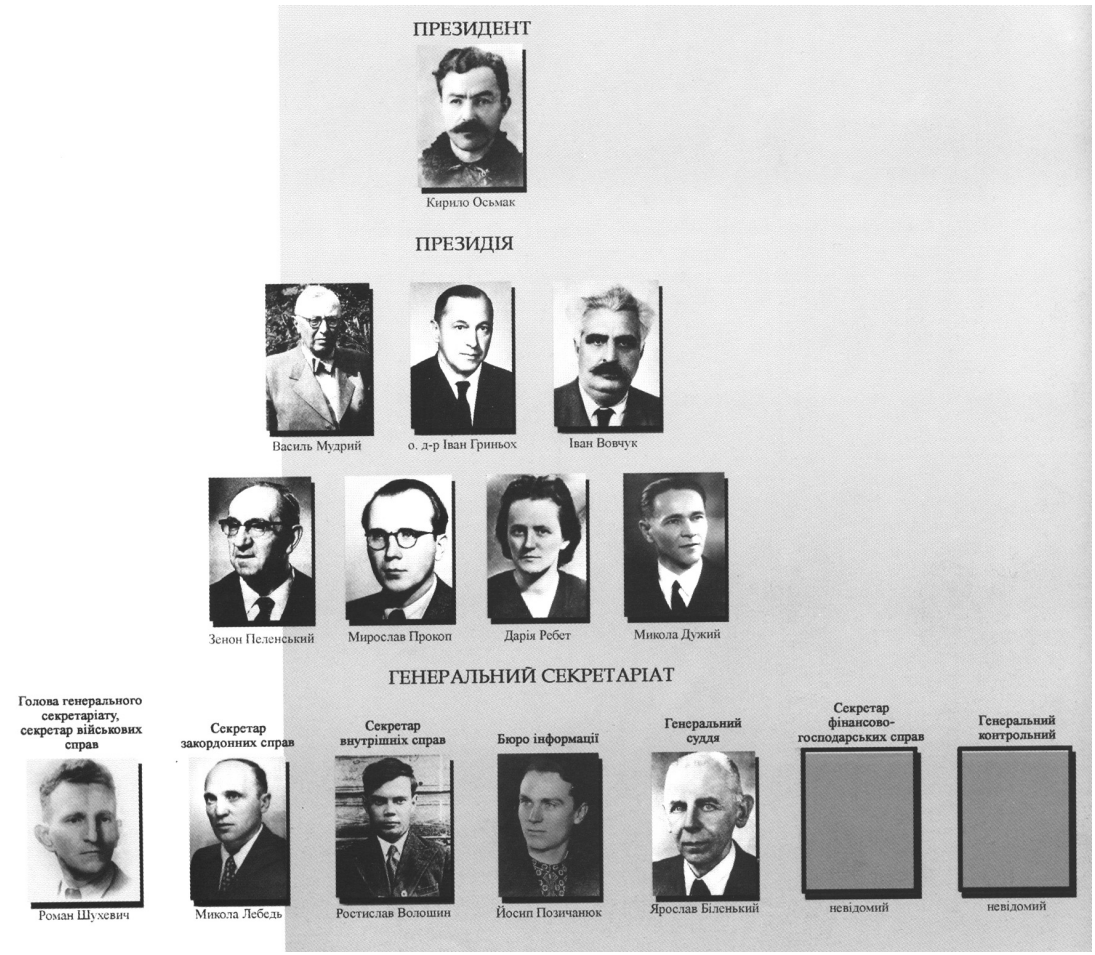

мативністю. Матеріали добиралися з врахуванням особливостей національної психології і релігійного світогляду читачів. Фахівці, що досліджують діяльність ОУН-УПА, нараховують до 20 назв підпільних газет, найпоширенішими серед яких були: «На зміну», «Підпільні звістки», «Самостійник». Часто найважливіші газетні матеріали розповсюджувались як листівки – з рук у руки.

Досить популярним різновидом друкованих матеріалів були брошури. Вони вміщували значні за обсягом аналітичні тексти та ілюстрації. Їх популярність полягала в тому, що в них розкривалися конкретні питання, наводились матеріали як контраргументи радянської чи німецької пропаганди. УПА й ОУН намагалися видавати їх невеликим накладом і форматом, щоб в умовах підпілля ефективніше використовувати як пропагандистський засіб.

Журнали відрізнялися більшим форматом, були ілюстрованими і призначалися у першу чергу для поширення серед цивільного населення.

Спочатку підпільні видання друкувалися так званою «гутенбергівкою» (стародавній спосіб друкування). Поява у другій половині 1946 р. більш якісних видань пояснювалась переходом до рук повстанців друкарні в м. Межиріч Рівненської області (офіційно в УПА вона називалася «Воля народу»). Тут було видруковано 10-й номер партійного журналу ОУН «Ідея і Час», а також подвоєний випуск журналу «Повстанець» (№ 8-9). Згодом її перевезли в конспіративне місце, де було надруковано кілька тисяч примірників різних видань [16, 180].

За допомогою плакатів, транспарантів, листівок-гасел робились спроби емоційного, морально-психологічного тиску на супротивника і місцеве населення. Особливо часто вони поширювалися серед солдатів Червоної Армії. Підбирався слушний момент для їх розміщення. Вважалося, що найпродуктивнішим був час напередодні вступу її частин до населеного пункту.

Найчастіше використовувалися такі способи:

– поширення літератури і листівок, особливо в тих військових частинах, де більшість особового складу становили українці з Лівобережжя. Пропаганда ідей незалежної України серед бійців-українців у будинках, де вони перебували на постої;

– розміщення гасел і закликів на будинках, інших спорудах, парканах, аркушах заліза, вивішених на деревах [19, 388].

8 січня 1944 р. провід ОУН ухвалив таємний інструктивний лист до політичних референтів надрайонів, з якого випливало, що необхідно на стінах, руїнах, церквах, парканах стійкою фарбою чи дьогтем писати гасла: «Більшовизм – ворог людини і народів», «Геть гнобителів з Москви і Берліна», «Хай живе визвольна боротьба пригноблених народів Сходу, Кавказу і Середньої Азії!», «Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава!», «Да здраствують національні держави пригноблених Москвою народів!», «Хай живе Українська повстанська армія!», «Хай живе Українська повстанська армія – застава перемоги українського народу!», «Геть більшовицьку і фашистську диктатуру!», «Геть московський і німецький імперіалізм!», «Геть імперіалістичну війну!», «Смерть Сталіну і Гітлерові!», «Смерть кривавому Кремлеві!», «Смерть московським руйнівникам!». Гасло «Німецькі і московські руйнівники, геть!» пропонувалось писати на стінах зруйнованих і спалених будинків. Унаслідок цього вони траплялися всюди: уздовж доріг, на поворотах, по всіх селах, а особливо – у містах і на залізничних станціях [15, 290]. Така пропаганда впливала на червоноармійців (особливо українського етнічного походження), які симпатизували повстанцям і населенню, що їх підтримувало, та розуміли, що УПА не загрожує рядовим бійцям і молодшим командирам Червоної Армії.

Використовувався і усний вплив, що здійснювався у процесі прямого спілкування повстанців-підпільників з місцевими мешканцями чи супротивником (у тому числі, й з полоненими). Ця робота підтвер-

дила свою ефективність, особливо серед цивільного населення. Усний вплив як своєрідне мистецтво вимагав фахівців з красномовства, які знали людську психологію. Важливим було врахування соціальних, національних і релігійних особливостей слухачів, їхнє ставлення до українського руху національного опору. Базовими методами усного впливу були інформування, переконання і вселяння. Тому пропагандисти мали знати прийоми і правила переконання, а головне – вірити у правоту своєї справи. Про це часто говорилося в інструкціях ОУН і УПА [19, 391]. Крім того, важливо було правильно використовувати і подавати аргументи, їхню доказовість і переконливість, доречно добирати заклики (гасла) тощо.

Серед місцевого цивільного населення проводились індивідуальні і групові бесіди, мітинги, збори, вечори питань і відповідей, різні культурно-розважальні заходи. При індивідуальних бесідах з військовослужбовцями супротивника використовувалося переконання. Водночас, враховувався той факт, що бійці Червоної Армії, військ НКВС, польських формувань були найбільш ідеологічно обробленими. Крім того, застосовувався метод поширення чуток спеціально для впливу на суспільну свідомість.

Усний вплив під час рейдів відділів УПА був найпродуктивнішим. У їх ході проводились бесіди з місцевими мешканцями в районах рейдування, мітинги, інформування про становище у світі, в Україні та у регіоні. Особливо зростало значення усної пропаганди під час рейдів у Словаччині, Чехії, Румунії, Польщі, де було практично неможливо поширювати листівки та іншу друковану продукцію. Більше важило вживання у пропагандистській роботі місцевої мови, якою часто володіли повстанці [19, 391].

Отже, засоби невійськового впливу, використовувані ОУН(Б), були досить різноманітними. Психологічні методи, поєднані з військовою боротьбою, характеризувались значною продуктивністю та ефективністю. Але досягти кінцевої мети в ті часи було неможливо, бо, спираючись лише на власні сили у вигляді представницьких органів збройних формувань УГВР й сили її прибічників в Україні та за кордоном, навіть за активної підтримки частини населення Західної України ОУН(Б), почала втрачати ресурсні можливості для продовження боротьби.

Таким чином, окупація українських земель тоталітарними режимами не передбачала існування державності для української нації. Окупаційна влада систематично та цілеспрямовано порушувала право на самовизначення українського народу та увесь комплекс прав та свобод українців на етнічних українських землях. Цей фактор зумовив гострі форми та методи боротьби українських самостійницьких сил у 1939-1945 рр. як єдино можливі в екстремальних умовах окупації. З огляду на це, український рух опору слід класифікувати як форму громадянського протистояння і боротьби проти тоталітаризму.

Українська повстанська армія стала ключовим інструментом боротьби за державницькі пріоритети. Причому, вона від початку організовувалася не тільки як збройне формування, але і як державотворчий орган з позапартійним статусом. Водночас практика боротьби ставила завдання тісного зв'язку збройної і політичної організацій. УПА зуміла на підконтрольній території замінити німецьку окупаційну владу народними органами державного управління, ввести воєнно-польові суди і революційні трибунали. Слід додати, що керівники УПА досить чітко і однозначно сформулювали мету своєї боротьби. Діючи як самооборона населення, вона успішно витискала окупаційну адміністрацію, захищала населення від сваволі властей, зривала спроби вивезення в Третій рейх продовольчих і сировинних ресурсів та робочої сили, проводила оборонні бої з каральними загонами, підривала залізниці, комендатури

і штаби, місця зосередження бойової техніки, нападаючи на німецькі об'єкти тільки з метою захоплення зброї і спорядження. Протягом короткого періоду в умовах конспірації в оригінальний спосіб вдалося створити досить організовану і досконалу у військовому плані армію, розв'язати питання кадрів, озброєння, розвідки.

ДЖЕРЕЛА

1. Борець Ю. За Україну, за її волю / Ю. Борець. – К.: [б.в.], 1998. – С. 141.
2. Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 7.
3. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 16.
4. Киричук Ю. Історія ОУН-УПА / Ю. Киричук. – К.: Либідь, 1999. – С. 143.
5. Кук В. Степан Бандера (1909-1939 рр.) / В. Кук. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 1999. – С. 21.
6. Кучер В. І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / В. І. Кучер. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 70.
7. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її ґенеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Ч. І. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 93.
8. Мечник С. У вирі воєнного лихоліття: ОУН-УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами / С. Мечник. – Л.: Край, 1992. – С. 81.
9. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1943-1952 / П. Мірчук. Репринтне відтворення видання 1953 року. – Л.: Книгозбірня «Просвіти», 1991. – С. 224, 227.
10. Нарада голів Делегату і референтів Суспільної Опіки УОК у Львові // Львівські вісті. – 1943. – 16 лютого. – С. 3. 201.
11. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 167.
12. ОУН: минуле й майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 211.
13. Рух опору і самооборони в Україні. – Торонто; Нью-Йорк, 1977. – С. 33.
14. Служба безопасности ОУН(Б). – Режим доступу: http://oun-upa.org/articles/sbrtml. – Назва з екрану.
15. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Док. и мат. В 3 т. – К.: Держполітвидав УРСР, 1985. – С. 190-191.
16. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943-1949 / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1995. – С. 155.
17. Спр. 292. Доклады, отчеты, объяснения, показания и другие материалы командиров партизанских отрядов, бывших военнопленных и других лиц, вышедших из тыла противника, о положении на временно оккупированной территории и состоянии партизанского движения. – Арк. 83.
18. Спр. 76. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическое и политическое положение в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (15 мая – 17 июля 1942 г.). – Арк. 37-43.
19. Ткаченко С. Повстанческая армия – тактика борьбы / С. Ткаченко. – Мн.; М.: Харвест–АСТ, 2000. – С. 385.
20. УГВР в світлі постанов конференцій та інших документах і матеріалах (1944-1955). – [б.м.]: Видання ЗЧ ОУН, 1955. – 214 с. – Серія «Бібліотека Українського Підпільника». – С. 4.
21. Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА / В. Філяр. – Режим доступу: http://www.Ukristory:narod.ru/filar.1.htm. – Назва з екрану.

БОРОТЬБА ГОРЦІВ ДАГЕСТАНУ І ЧЕЧНІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ШАМІЛЯ

Шаміль М'ЯСОУТОВ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Мясоутов Ш*. Боротьба горців Дагестану і Чечні за незалежність під керівництвом Шаміля.*
У статті висвітлено боротьбу горців Дагестану і Чечні проти Росії під керівництвом народного героя Кавказу Шаміля у першій половині XIX століття.
Ключові слова: *Кавказька війна, мюридиський рух, імам Шаміль, Даргинська воєнна експедиція.*

Мясоутов Ш. *Борьба горцев Дагестана и Чечни против России под руководством Шамиля.*
В статье освещается борьба горцев Дагестана и Чечни против России под руководством народного героя Кавказа Шамиля в первой половине XIX века.
Ключевые слова*: Кавказская война, мюридистское движение, имам Шамиль, Даргинская военная экспедиция.*

Myasoutov C*. Fighting Highlanders Dagestan and Chechnya for independence led by Shamil.*
The article highlights the fight mountaineers of Daghestan and Chechnya against Russia under the leadership of national hero Caucasus, Shamil in the first half of the nineteenth century.
Keywords*: Caucasian war, murids movement, imam Shamil, Darhynska military expedition.*

Прагнення Росії на початку XIX століття утвердити свою владу на Північному Кавказі, насадження царської адміністрації викликали опір горців. Почалася багаторічна Кавказька війна, яка охопила гірські райони Північно-Західного Кавказу, Дагестану і Чечні.

Взаємини між Росією і феодальними можновладцями Північного Кавказу були дуже складними. Царська адміністрація укладала угоди з розрізненими осетинськими громадами про їх входження до складу Росії. На той час більшість інгушських громад визнали російське підданство. Проте влада Росії над Північним Кавказом залишалася ще номінальною. Поза адміністративно-політичним контролем царського уряду залишалися гірські райони Кавказу, що відокремлювали Росію від Закавказзя. Після приєднання Грузії подібне становище стало для Росії нетерпимим.

Завершення наполеонівських воєн і підписання Бухарестського і Гюлистанського мирних договорів дали можливість Росії активізувати загарбницьку політику на Північному Кавказі.

Головнокомандуючий російською Кавказькою армією генерал А. П. Ермолов почав здійснювати планомірне просування вглиб Чечні і Дагестану шляхом прорубки просік і будівництва укріплених пунктів. У 1817-1819 роках були побудовані фортеці Грізна і Раптова, що дало можливість контролювати родючу долину річки Сунжі. Це викликало протест дагестанських феодалів, які в 1819-1821 роках намагалися відкинути росіян від Сунженської долини. У цій боротьбі вони зазнали поразки. У 20-і роки був проведений ряд каральних експедицій проти неслухняних адигів. Про жорстокість царського командування неодноразово писав російський революційний демократ Н. А. Добролюбов. Також Л. Н. Толстой у своїй повісті «Хаджі-Мурат» з приголомшливою силою показав, як за наказом Миколи I солдати палили хліб, сіно і саклі горців.

Наступ Росії на гірські райони Північного Кавказу, зведення на землях горців фортець, мобілізації населення на будівництво доріг, обтяжливі податки і повинності, свавілля чиновників викликали невдоволення народу. Поряд з цим мав місце і соціальний протест народів Північного Кавказу проти посилення тиску з боку феодалів.

В кінці 20-х років серед мусульманських народів Північного Кавказу отримав широке розповсюдження мюридизм. Мюриди проповідували духовне вдосконалення на основі мусульманської релігії, безумовне сліпе підпорядкування своїм вождям і наставникам. Для них були характерними релігійний фанатизм і проголошення газавату – священної війни проти невірних. У мюридиському русі під релігійною оболонкою крився політичний і соціальний протест. Очолювало цей рух мусульманське духовенство. Рушійними силами руху були також частина місцевих феодалів і головним чином верхівка гірських «вільних товариств» – узденів. Народні маси підтримували і антифеодальну, і антиколоніальну тенденцію в цьому русі. Таким чином, у русі злилися дві лінії – з одного боку, визвольна боротьба горського селянства, з іншого – прагнення узденів і мусульманського духовенства захопити владу.

Рух мюридизму не поширювався на весь Північний Кавказ. Частина осетин, кабардинці й інші народи не підтримували його. В основному воно набуло поширення в Чечні і Гірському Дагестані. Першим імамом (керівником руху) став Газі-Магомед, що висунув ідею об'єднання на основі ісламу народів Чечні і Дагестану. Зібрані ним війська нападали на Сунженську укріплену лінію, намагалися заволодіти фортецею Раптовою. Одночасно Газі-Магомед вів активну боротьбу проти непокірних йому місцевих феодалів, зокрема проти аварських ханів.

У 1831 році Газі-Магомед захопив Кизляр. У відповідь царський уряд наступного 1832 року здійснив каральну експедицію в

Чечню. Газі-Магомед був оточений і загинув у бою.

Другим імамом Дагестану, який очолив боротьбу горців, став Гамзат-Бек. У 1832 році він завершив розгром аварських ханів і продовжував насаджувати серед горців вчення мюридизму. Однак знищення аварських ханів коштувало Гамзеку-Беку життя. У 1834 році він став жертвою кровної помсти.

У вересні 1834 року імамом був проголошений Шаміля (1799-1871), якому вдалося створити досить міцну теократичну державу – імамат. Шаміль виявив незвичайні організаторські здібності.

Ставши імамом, Шаміль негайно наказав відрубати голови тим, хто за наказом Гамзат-Бека вбивав аварських ханів. Одночасно, він наказав стратити і тих аварців, які вбили Гамзат-Бека. Адже тоді й сам Шаміль мало не загинув. Цікава подробиця цих подій: коли з настанням ночі, між аварцями і мюридами Гамзат-Бека почалася різанина, то один аварський бек крикнув: «Зарубайте Шаміля! Він у білій чалмі». Тоді Шаміль зняв з себе білу чалму і надів її на іншого мюрида, а його чорну папаху надів на себе, чим запобіг своїй загибелі, отримавши лише легку рану, а аварець, який був в білій чалмі Шаміля, був порубаний на шматки.

Шаміль, насамперед, зробив спробу зберегти за собою Аварію. Але в 1835 році в Аварію були введені царські війська, які зайняли низку важливих пунктів. Аварія була в основному втрачена для повсталих. У 1836-1837 роках Шаміль намагався знову заволодіти Аварією, але безуспішно. Кілька російських експедицій ще більш послабили сили Шаміля. Необхідно було перш за все зібратися з силами і укріпитися в недоступних для царських військ місцях, створити укріплену базу для майбутніх дій. Тому Шаміль тимчасово відмовився від активних військових дій і розгорнув широку агітаційну діяльність серед горців.

Мюриди Шаміля їздили аулами Дагестану і Чечні, проникаючи навіть у райони,

Шаміль в поході

зайняті царськими військами, поширювали там відозви Шаміля. На відміну від своїх попередників, Шаміль розумів, що боротьба з царизмом може бути успішною лише за умови рішучої боротьби з її союзниками в середовищі горців в особі феодальної і експлуататорської верхівки. Тому, пропагуючи вчення про газават, війни з «невірними», Шаміль підкреслював, що «невірними» є не тільки царизм і його військо, але і мусульмани, які допомагають царизму і зраджують інтереси народу. Шаміль закликав не тільки до боротьби з завойовниками, але і до боротьби проти феодальних власників ханів, беків, шамхалів і їх прибічників, які допомагали царату. Шаміль вважав ворогами мюридизму різних дагестанських власників, яких царський уряд підкуповував і які опиралися розповсюдженню мюридизму і боролися проти Шаміля.

Закликаючи до встановлення рівності серед горців та до рішучої боротьби проти гнобителів, Шаміль проповідував необхід-

Імам Шаміль

ність загального озброєння. Ці заклики не залишилися без наслідків. Все нові і нові сили підтримували Шаміля.

Військові дарування Шаміля, що виявилися вже на самому початку його діяльності як вождя горців, не могли заперечувати навіть його вороги. Головна заслуга Шаміля як полководця полягала в тому, що він зумів максимально використовувати партизанську тактику, пристосовану до умов бойових дій в горах і до особливостей свого війська, яке вигідно відрізнялося від регулярної царської армії. Сутність цієї тактики полягала в тому, щоб затримати наступ царських військ, вимотати їх у безперервних сутичках, несподіваних нападах та примусити до відступу, під час якого горці довершували розгром супротивника.

Про талант Шаміля як полководця говорить факт вибору місця для своєї основної бази. Поблизу річки Сулак він побудував своє знамените укріплення Ахульго, що було з трьох боків оточене неприступними прірвами. Тут за допомогою простих пристосувань були створені гігантські споруди, в скелястих горах влаштовані великі печери, сполучені критими ходами. Підступи до укріплення були перегороджені всілякими штучними перешкодами.

Вже в цей час у Шаміля були у підпорядкуванні російські і польські солдати і навіть кілька офіцерів царської армії, які перейшли на його бік і активно допомагали йому будувати укріплення, навчали горців артилерійській справі. Серед цих солдатів були учасники повстання декабристів. Після придушення повстання у Польщі в 1831 році до горців приєдналися поляки, які втікали від переслідувань царського уряду. Дезертирство до Шаміля з царської армії було постійним явищем і навіть в найважчі для горців часи не припинялося. Широко застосовувані з боку царського командування розстріли і шибениці не давали ефекту, на який розраховували.

Закріпившись в Ахульго, Шаміль використовував своє зручне розташування для раптових набігів, з'являючись там, де його менш за все чекали, і де він міг розраховувати на підтримку місцевого населення. Він тримав у постійній напрузі царське військо і завдавав їм значних поразок.

Російські війська віддали ініціативу Шамілю, який негайно цим скористався і завдав низку відчутних ударів, які коштували російській армії величезних людських втрат. Як справедливо писав В. В. Дегоєв, «замість того, щоб завершити «славну справу», як іменував утихомирення горців Микола I, російські генерали своїми помилками вимостили Шамілю дорогу до нових, небувалих висот і могутності». Кавказька війна, підкріпившись в Чечні «горючим матеріалом», зайнялася небачено яскравим полум'ям. Незабаром вона перекинулася на гірський Дагестан.

Навесні 1839 року царський уряд спорядив дві великі військові експедиції під командуванням генерала Граббе з метою

приборкати Нагірний Дагестан і впіймати Шаміля.

План Шаміля полягав у тому, щоб вимотати війська генерала Граббе і залучити сили з Чечні. Цей план не був відомий царському командуванню, завдяки чому частина їх завдання виявилася невиконаною. Дізнавшись про вихід загону Граббе, Шаміль виступив йому назустріч і зайняв вигідну позицію в аулі Аргуни.

Незважаючи на великі втрати, які мали горці від артилерійського вогню противника, царські війська оволоділи аулом лише після тривалого запеклого бою. Навіть офіційні історики змушені були віддати належне горцям. Після того, як аули Аргуни і Чиркат, які були підступами до Ахульго, були взяті царськими військами ціною великих втрат з обох сторін, загін Граббе підступив до Ахульго.

Не наважуючись штурмувати Ахульго, позиції якого були завдяки таланту Шаміля добре укріплені, Граббе приступив до облоги. Число захисників Ахульго було трохи більшим за 1000 чоловік, але воно складалося з людей вибраних, що вирішили краще померти, ніж здатися. Почалася облога, що тривала близько 3-х місяців. Неодноразово царські війська намагалися взяти штурмом укріплення, але кожен раз змушені були відступити з великими втратами.

На початку серпня становище Шаміля стало критичним, продовольство і бойові припаси закінчувалися, серед обложених з'явилася віспа. З кожним днем ряди горців танули. Мюриди вмовляли Шаміля погодитися на переговори, які пропонував Граббе, вказуючи йому на неможливість подальшого опору. З великим небажанням зважився Шаміль на цей крок. Тільки думка про те, що він може цим шляхом зберегти життя жінкам, дітям і залишкам мюридів, змусили Шаміля погодитися на переговори.

Горці викинули білий прапор. Граббе обіцяв зняти облогу і піти, якщо Шаміль розпустить своє військо, але вимагав у заручники старшого сина Шаміля. Шаміль розпустив частину захисників Ахульго, як це було узгоджено. Важко було Шамілю розлучитися з улюбленим сином, але він приніс цю жертву. Восьмирічний Джемал-ад-Дін був відправлений до Граббе та відвезений до Петербургу, де був поміщений у військову школу. Тільки у 1854 році Шаміль обміняв його на полонених, але в 1858 році він помер від туберкульозу, на який захворів у Росії.

Однак Граббе і не думав знімати облогу, затягуючи переговори і вимагаючи, щоб Шаміль особисто прийшов до генерала Головіна, який виконував у той час обов'язки головнокомандувача російських військ на Кавказі. Розуміючи, що йому готують пастку, Шаміль відмовився виконувати такі вимоги.

Побоювання Шаміля були не безпідставні, тому що існував припис, в якому говорилося: «Близько трьох років Шаміль

Епоха Імама Шаміля. Ілюстрація із зібрань Ставропольського державного об'єднаного краєзнавчого музею ім. Г. Н. Прозрітелєва і Г. К. Праві

підступними своїми діями збуджує хвилювання між племенами дагестанськими і чеченськими, вселяючи в них ворожнечу проти покірних нам однодумців їх... Зло, яке заподіює ця шкідлива людина, виправдовує будь-яку міру, яка з успіхом може бути використана для знищення його. З відданих нам горців, без сумніву, знайдуться люди, які за хорошу грошову нагороду візьмуться доставити голову порушника. Доручаю Вам (полковнику Пулло) випробувати цю міру, таємно запропонувати вбити Шаміля..., обіцяючи нагороду до 1000 червінців, які в разі вдалого виконання будуть вислані Вам».

Цей документ свідчить, що Граббе запрошував Шаміля до того самого Головіна, який оцінив імама в 1000 червінців. Шаміль, вочевидь, не знав про існування цього документа, але чуття не підвело його. Підозрюючи зраду, Шаміль відмовлявся від відвідування Головіна.

Бачачи, що Шаміля не вдасться обдурити, і, дізнавшись через лазутчиків, що ряд важливих укріплень Ахульго зруйновані, генерал Граббе відновив військові дії.

22 серпня 1839 року Граббе пішов на загальний штурм Ахульго, і, незважаючи на величезні втрати, царським військам вдалося оволодіти найважливішими укріпленнями.

Коли подальший опір став неможливим, Шаміль з родиною та жменькою уцілілих мюридів перебрався в недоступну печеру, куди не могли проникнути не тільки солдати, але навіть кулі.

В осаджених не залишалося харчів та води. Болісно тягнулися години і дні, не приносячи ніякого полегшення. На третій день перебування в печері померла важко поранена в голову дружина Шаміля Джаварат. Але могутня воля Шаміля і його неприборкана жага до життя і боротьби не були зламані. Шаміль вирішив зробити відчайдушну спробу пробратися крізь кільце ворогів або загинути, б'ючись до останнього подиху. Це рішення було одностайно ухвалене його побратимами. Полонені не сподівалися залишитися живими, але воліли краще померти від куль, ніж від голодної смерті.

Перш ніж вийти з печери, Шаміль оголосив вимогу боротися до останньої можливості, в жодному разі не здаватися в полон; тяжко поранених і виснажених кидати в річку або прірву, щоб вони не дісталися ворогові.

Прив'язавши до спини свого сина Газі-Мухамеда, Шаміль, насилу зберігаючи рівновагу, перейшов по деревині через прірву. Успішно повторивши цей «трюк», за ним попрямували інші.

Намагаючись нічим не порушити тишу, Шаміль з оголеною шашкою в руці і рушницею за плечима пішов вперед серед численних постів. При виході з ущелини сталася сутичка з одним із секретів, в якій загинуло кілька воїнів Шаміля. Під час прориву ворожого ланцюга один солдат поранив багнетом в коліно сина Ша-

Напад горян Шаміля. Ілюстрація із зібрань Ставропольського державного об'єднаного краєзнавчого музею ім. Г. Н. Прозрітєлєва і Г. К. Праві

міля Газі-Мухамеда. «Кидай мене в річку, кидай швидше, – прохав хлопчик мюрида, який ніс його. – Хіба ти не чув наказів батька?» Старша сестра Шаміля, будучи не в змозі йти від виснаження, виконуючи наказ брата, закутала обличчя хусткою і кинулася в річку.

Цілий день йшли втікачі, знемагаючи від голоду і втоми. Їм вдалося втекти від переслідування військ. Залишивши позаду переслідувачів, Шаміль вирішив відправитися в Чечню, де він міг розраховувати на безпеку, і куди чеченці давно просили прийти свого імама.

Поразка при Ахульго не могла зламати Шаміля. Ледь оговтавшись від ран, цей мужній борець, що без страху дивився в обличчя смерті і не раз її перемагав, знову стає на чолі свого народу. Після того, як Шаміль вийшов з Ахульго, для нього почалася нова епоха. У найближчий час число послідовників його вчення швидко зросла, удача йому всюди сприяла, вчення і газават перемагали.

Однак після розгрому Ахульго російське керівництво вважало, що з горцями і волоцюгою, як стали називати Шаміля, покінчено. Але це було лише оманливе затишшя, і скоро справи почали йти по-іншому.

Вважаючи Чечню і Дагестан остаточно умиротвореними, царське командування почало обеззброєння горців і введення в підкорених областях колоніального режиму. Насамперед, командування стало роззброювати найстрашнішого свого супротивника – чеченських селян. Чеченськими аулами ширилися чутки про те, що селяни будуть кріпаками.

Введення нового порядку супроводжувалося насильством і жорстокістю. По всій країні почалися спочатку окремі, не пов'язані між собою, стихійні спалахи протесту, які швидко переросли в загальне повстання, і за короткий час охопило всю Чечню, перекинулось у Дагестан. Ряди повсталих збільшувалися з кожним днем. Збільшувалися і

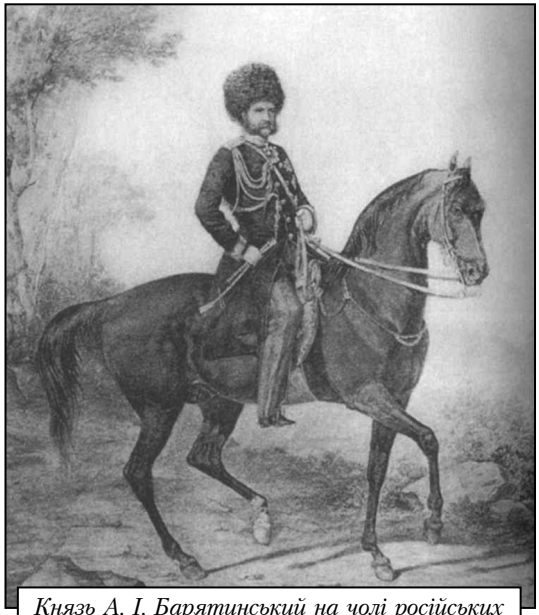

Князь А. І. Барятинський на чолі російських військ на Кавказі

прохання чеченців до Шаміля, щоб він знову очолив боротьбу.

Шаміль обрав своєю резиденцією аул Дарго, який перебував серед заповідних лісів Ічкерії. Важко було знайти більш вдале місце для створення військової бази, так як обрана Шамілем позиція завдяки близькості до Нагорного Дагестану забезпечувала можливість керувати рухом у Чечні та Дагестані і успішно здійснювати операції проти Сунженської і Терекської військових ліній. Чечня була не тільки важливою військово-стратегічною базою, але і житницею, яка забезпечувала хлібом Нагорний Дагестан і навіть частину Західного Кавказу.

Поширення повстання вже у 1840 році призвело царизм до втрати всіх завоювань у Чечні. Успіхи Шаміля все більш турбували царське командування. У липні 1840 року проти Шаміля виступила експедиція генерала Галафєєва. У кровопролитній битві біля річки Валерик загін Галафеева був розбитий горцями.

У травні 1842 року царське командування вирішило завдати вирішального удару по повстанцях. Величезний загін під

керівництвом генерала Граббе з великою кількістю артилерії і обозом вирушив в Ічкерію.

Добре організована розвідка давала можливість Шамілю стежити за кожним кроком загону Граббе. Прекрасно знаючи місцевість, Шаміль вміло використовував перевагу своїх легких, не обмежених валками, загонів, роблячи напади в ту хвилину, коли його найменше чекали. Штучні завали та інші перешкоди ще більш затрудняли рух величезного загону. Протягом двох діб війська не мали можливості дістати води. За три дні загін Граббе насилу пройшов 25 кілометрів.

На четвертий день походу Граббе переконався, що подальше просування неможливе, і почав відступ, який перетворився у панічну втечу, під час якої горці завдали величезної шкоди військам, захопили обоз і частину артилерії. Всього, за офіційними даними, царські війська за шість днів експедиції втратили убитими і пораненими двох генералів, 66 офіцерів і дві тисячі солдат.

1843 рік ознаменувався новими блискучими успіхами Шаміля, в результаті яких він остаточно затвердився в Дагестані і зайняв Аварію. Розпочавши підготовку ще у січні, Шаміль приурочив початок воєнних дій до моменту закінчення польових робіт, коли горці, зібравши урожай, могли взяти участь у походах.

У Нагірному Дагестані царизм зберігав за собою 11 укріплених пунктів, в якому було зосереджено 17 батальйонів. Укріплення ці були розкидані на величезному просторі і не мали між собою ніякого зв'язку. Розгублене царське командування не вжило жодних заходів, щоб сконцентрувати ці розкидані сили, чим з великим успіхом скористався Шаміль.

У серпні 1843 року він приступив до здійснення своїх військових планів. Розпустивши помилкові чутки про те, що він готує похід на Кизляр, Шаміль відвернув увагу командування і, зробивши надзвичайно швидко добовий перехід в 70 верст, з'явився перед Унцукулем, де його зовсім не чекали.

Без труднощів опанувавши унцукульским фортом і знищивши його укріплення, Шаміль у наступні 12 днів бере ще шість фортець, незважаючи на запеклий героїчний опір. Підкорення цих укріплень надало Шамілю величезні запаси озброєння і продовольства та вирішило долю Аварії, жителі якої поспішно переходили до Шаміля.

Тільки Хунзах, відрізаний і оточений військами Шаміля, залишався ще в руках генерала Клугенау, який був замкнений в укріпленні з чотирма батальйонами.

Тимчасово залишивши Хунзах, Шаміль 8 листопада взяв добре укріплений Гергибиль, а потім з'явився під Темір-Хан-Шурою і оточив укріплення Низове.

Сполучення з Закавказзям через Дагестан було перервано. У руках царських військ залишилося в Дагестані лише одне укріплення – Темір-Хан-Шура. Шаміль оволодів величезними запасами спорядження і продовольства.

Царські війська, за офіційними даними, втратили 12 укріплень, зруйнованих Шамілем, 35 гармат, 92 офіцерів і 2528 солдатів.

Вісті про перемоги Шаміля швидко поширювалися в горах і викликали підйом селянського руху. 12 листопада, тобто через чотири дні після взяття Гергибеля, відбувається збройне повстання селян Тарковського і Мехтулинского ханства проти своїх феодалів. Правителі цих ханств в паніці повтікали.

Більшість дагестанських феодалів поспішали перейти до переможця і запевняли його у своїй відданості. Успіхи мюридизму під керівництвом Шаміля були непередбачувані, всі завоювання у Чечні та Дагестані Росією були втрачені. Шаміль, як і раніше, був невловимий. Його різнобічна кипуча діяльність зводила нанівець результати багаторічних зусиль, спрямованих на завоювання Кавказу, в яких військові спостерігачі знаходили все більше схожості з Іспанією

в часи боротьби з Наполеоном.

Під враженням від невдач останніх років Микола I вирішив, що далі так тривати не може, і що необхідно покінчити з «лиходієм» якомога швидше. Військове міністерство за наказом Миколи I склало розгорнутий план для нанесення рішучого удару по військах Шаміля в Чечні. У кінці 1844 року план був підготовлений в Петербурзі з такими цілями: розбити банди Шаміля, проникнути в центр його володінь і затвердитися там.

Полонений Шаміль перед князем А. І. Барятинським в Гунібі. Худ. Т. Горшельт. 1863

Для реалізації цього плану імператор призначив намісником і командувачем Кавказьким корпусом графа Воронцова. Деякі кавказькі воєначальники виступали проти походу, запланованого в Петербурзі, але Воронцов не міг ослухатися наказу царя. Експедиція почалася на початку червня 1845 року походом проти Шаміля на аул Дарго.

Даргинська експедиція було невдалою, але виявилася поворотним пунктом в історії Кавказької війни. Її провал змусив російське командування переглянути тактику ведення операції і припинити походи вглиб території імамату, оскільки стало зрозумілим, що каральні експедиції проти горців завжди супроводжуються значними людськими та матеріальними втратами і майже ніколи не приносять очікуваного результату. Було вирішено тепер просуватися в гори повільно, міцно закріплюватися в зайнятих пунктах з допомогою старої єрмоловської системи вирубування лісів, що відкривало військам доступ до аулів, поступового витіснення зі зручних місць, позбавлення їх можливості займатися хліборобством і скотарством. Це повинно було проходити одночасно з будівництвом нових укріплень для міцного затвердження на підкореної місцевості. Вважається, що саме такі заходи генерала Барятинского підготували остаточний розгром Шаміля.

У цей період Барятинському вдалося сформувати потужний військовий кулак, який протистояв загонам імама Шаміля. Це підтверджують дані про чисельність армії, наведені у звіті головнокомандувача за 1856-1859 роки. На початку кампанії, у жовтні 1856 року, за списками, в російській армії числилося 209906 чоловік в регулярних частинах і 84612 чоловік в іррегулярних, всього – 292500 осіб.

1858 року за особистим наказом імператора на Кавказ було відправлено лише 17 тисяч одиниць нарізної зброї. До 1 січня 1860 року Кавказька армія отримала ще 67241 ударну гладкоствольну, 49910 нарізних піхотних і 10912 драгунських рушниць. Всього в угрупування російських військ було доставлено понад 120 тисяч одиниць стрілецької зброї.

Кавказькій армії протистояло військо Шаміля, що налічувало близько 30 тисяч горців. Чисельність тимчасового ополчення могла доходити до 50 тисяч людей. Така чисельна перевага російських військ робила подальший спротив безнадійним, що зму-

сило Шаміля здатися в полон в районі Гуніб-Дага, ставши на довгі роки почесним полоненим.

Талановитий вождь волелюбних горців пережив загибель справи, за яку боровся. Страсна його мрія про вільний Кавказ не була здійснена. З глибоким сумом в серці доживав Шаміль свої останні роки в засланні і помер далеко від своєї закривавленої батьківщини. Але пам'ять про Шаміля жива досі. Звільнені народи Кавказу з любов'ю та повагою згадують про свого героя, ім'я якого оточено численними легендами.

Не забутий Шаміль і в Україні. В Києві, на Печерську, на будинку №4 Кріпосного провулка, прикріплена меморіальна дошка, яка нагадує, що тут був будинок де в 1868-1869 роках жив один із засновників дружби українського і дагестанського народів, національний герой Дагестану – Шаміль.

ДЖЕРЕЛА

1. История СССР. XIX – начало XX века. М., «Высшая школа», 1981.
2. Муханов В. М. Покоритель Кавказа Князь А. И. Барятинский. М., 2007.
3. Мясоутов Ш. К. Військо Імама Шаміля. Воєнна історія №3.2008.
4. Мясоутов Ш. К. Имам Шамиль. Исторический очерк. К., 2011.
5. Шишов А. Двуглавый орел над Кавказом 1804-2008. М., 2009.
6. Павлов И. М. Откровения Имама Шамиля, Махачкала, 2000.
7. Ермолов А. П. 1777-1861 гг. «Русская Старина». Том XVII.1876.
8. Ермолов А. П. Воспоминания. «Русская Старина». Том VI.1872.

ВЗЯТТЯ КИЄВА ВІЙСЬКАМИ ДИРЕКТОРІЇ УНР – ГОЛОВНА ВІЙСЬКОВА ОПЕРАЦІЯ ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)

Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»,
професор кафедри суспільних дисциплін
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Литвин С*. Взяття Києва військами Директорії УНР – головна військова операція протигетьманського повстання (листопад-грудень 1918 року).*

У статті висвітлено маловідому сторінку історії національно-визвольної боротьби українського народу – повстання Директорії УНР проти гетьмана Скоропадського і його головна військова операція по зайняттю Києва. Автор спростовує усталені міфи про, начебто, помилковість повстання, руйнацію Директорією української державності, показує всенародний характер повстання.

Ключові слова*: Директорія УНР, полк Українських Січових Стрільців, Мотовилівський бій, протигетьманське повстання, Осадний корпус армії УНР.*

Литвин С. *Взятие Киева войсками Директории УНР – главная военная операция противогетьманского восстания (ноябрь-декабрь 1918 года).*

В статье освещается малоизвестная страница истории национально-освободительной борьбы украинского народа – восстания Директории УНР против гетьмана Скоропадского и его главная военная операция по взятию Киева. Автор разоблачает устоявшиеся мифы о, якобы, ошибочности восстания, разрушении Директорией украинской государственности, показывает всенародный характер восстания.

Ключевые слова: *Директория УНР, полк Ураинских Сечевых Стрельцов, Мотовиловский бой, противогетьманское восстание, Осадный корпус армии УНР.*

Litvin S. *Taking Kyiv troops UPR Directory - the main military operation protyhetmanskoho Rebellion (November-December 1918).The article highlights a little-known chapter in the history of the national liberation struggle of the Ukrainian people - UPR Directory uprising against the hetman Skoropadsky and its major military operation in candidate from Kyiv. The author refutes the established myths about the allegedly erroneous uprising, destroying Directory of Ukrainian statehood, shows the popular nature of the uprising.*

Keywords: *directory UPR regiment Ukrainian Sich Riflemen, Motovylivskyy battle protyhetmanske uprising siege Army Corps of UNR.*

В історіографії повстання проти гетьманату Павла Скоропадського належить до малодосліджених, особливо у військовому відношенні, і контраверсійних проблем. Одні беззастережно вважають режим П. Скоропадського антинародним і контрреволюційним, інші – що саме протигетьманське повстання призвело до руйнації української державності. Тому слід хоча би побіжно охарактеризувати сутність режиму і політики Гетьманату.

Історичні джерела містять численні докази проросійського вектора політики Скоропадського. За твердженням Р. Млиновецького, у період Гетьманату в Україні вільно і безперешкодно діяли російські партії і організації, що вимагали заборони всього українського, зокрема, усунення української мови як «галіційської» і «штучно нав'язаної» [11, 455].

Рятуючись від більшовицького терору, з Росії в Україну емігрувала велика кількість російського офіцерства. Восени 1918 року в Україні перебувало: 40 тис. офіцерів у Києві, 15 тис. – у Херсоні, 10 тис. – у Сімферополі, 8 тис. – у Катеринославі, 5 тис. – у Житомирі тощо [10, 183]. Традиційно офіцерство було опорою російської монархії і базою «білого руху».

Тодішню ситуацію у Києві виразно характеризував П. Христюк: «У дні облоги Києва республіканськими військами місто являло собою вже не столицю Української держави, а гніздо всеросійської реакційно-монархічної зграї. По вулицях розгулювали добровольчі офіцерські дружини, на головніших будинках розвивались трьохкольорові російські прапори. Головнокомандуючий добровольчими і гетьманськими військами генерал Келлер був господарем міста» [20, 159]. Про його необмежену владу говорив Д. Дорошенко: «Ні для кого не було секретом, що Келлер готувався стати диктатором, зберігаючи при собі Скоропадського в ролі паперової ляльки» [3, 420]. Оголосивши мобілізацію офіцерів колишньої російської армії, як вважає В. Мороз, Келлер тільки в Києві зібрав більше 7 тис. професійних військовиків [12, 24].

Д. Дорошенко, переконаний апологет Гетьманату, визнає, що «серед офіцерів... було багато російського або зросійщеного елементу. Не за гетьмана і не за Україну думали вони боротися, а за Росію, проти якої тепер виступали українці» [3, 420]. Уряд Скоропадського щедро постачав зброєю денікінську армію, витрачав величезні суми на формування різних російських офіцерських дружин, «сєвєрних», «южних» і навіть «астраханських» армій. У результаті Україна перетворювалася на центр боротьби за відновлення єдиної Росії.

Значно перебільшеними є висновки деяких істориків про економічні успіхи та про великі заслуги гетьмана на ниві української культури, науки, освіти. Але все це слід віднести на рахунок відносно спокійного, мирного семимісячного періоду, якого в наступні роки більше не було. Стосовно поглядів самого Скоропадського на проблему української культури, то він вважав мало не смертельною загрозою для України відрив від Росії у царині культури, маючи побоювання, що «культурний сепаратизм може призвести до провінціалізму серед українців» [14, 32].

Одним із історичних самообманів є думка, що Скоропадський сприяв зміцнен-

ню української армії. По суті, він і не бажав цього. Так, посол Дону в Україні генерал Чечурякін вважав, що «уряд і особливо Гетьман, в душі безумовно прихильний Росії, боявся, як мені здавалося, творити українську армію, боявся національних настроїв цієї армії проти Росії» [15, 18].

Уряд Скоропадського лише у липні 1918 року прийняв план розгортання української армії (до речі, відпрацьований і затверджений ще Центральною Радою у квітні 1918 року). Але до фактичного творення армії так і не дійшло. Скажімо, Р. Млиновецький упевнений: «Вісім корпусів української армії існували лише на папері – бо в тих «корпусах» цілком не було вояків, лише «командний персонал» – колишні старшини московської царської армії «українського проісхождєнія», налаштовані так, що як лише Київ здобули українські війська – вони всі, всі ті «вісім корпусів», заладувалися в один ешелон і ...поїхали на Дон до Денікіна» [11, 379].

Проти Скоропадського виступила національна українська демократія. Щоб впливати на уряд, українські партії національно-соціалістичної та соціал-демократичної орієнтації ще в травні 1918 року заснували у Києві центр опозиційного руху – Український Національно-Державницький Союз (згодом перейменований в УНС). Він об'єднав навколо себе більшість українських партій та громадсько-політичних угруповань. Лідери українства домагались від Гетьмана демократичних перетворень.

Скоропадський міг очолити національний рух, спертися на широкі демократичні кола і впливати на УНС, для досягнення угоди з усіма політичними силами. Але ні Скоропадському, ні лідерам опозиції не вистачило для цього державної мудрості і терпіння. Шанс на мирний характер перетворень був утрачений. Конфлікт між Скоропадським і українством став неминучим.

Скоропадський шукав підтримки для свого режиму в російських білих арміях Дону і Кубані. Він беззастережно став на

Гетьман Павло Скоропадський

грунт російських кіл. Скоропадський сформував новий кабінет із виключно російських монархістів на чолі з С. Гербелем і 14 листопада 1918 року оголосив Грамоту, якою скасовувалась суверенність Української Держави і проголошувалась федерація України з Великоросією.

Реакцією на проголошення федерації стало створення Директорії як революційного органу української демократії для керівництва протигетьманським повстанням.

Симон Петлюра 15 листопада 1918 року за своїм підписом як Головного Отамана військ УНР та підписом начальника штабу республіканських військ О. Осецького видав лист-універсал до українського народу, в якому закликав до боротьби за волю України. В універсалі особливий наголос робився на військовому аспекті заходів. Повстання розпочалось у Білій Церкві 16 листопада 1918 року виступом загону Січових Стрільців, що став на бік Директорії, і набрало всена-

Симон Петлюра

родного характеру. Учасник тих подій В. Кучабський писав, що станом на 15 листопада 1918 року Окремий Загін Січових Стрільців був таким: курінь піхоти, складений з чотирьох сотень, разом бойового стану 20 старшин і 474 баґнетів, одну скорострільну сотню в складі 12 скорострілів, одну легку чотирогарматню батерію, кінну розвідку в 30 шабель, школу підстаршин, технічний відділ, булавну сотню і т. п., всього разом у бойовому стані 46 старшин і 816 рядовиків усіх родів зброї» [8, 112].

Загоном керували досвідчені на той час українські старшини, що мали бойовий досвід Першої світової та Першої українсько-більшовицької (грудень 1917-березень 1918 рр.) війн: командир 1-ї піхотної сотні сотник Роман Сушко, командир другої піхотної сотні сотник Іван Чмола, командир 3-ї сотні сотник Микола Загаєвич, командир запасної сотні сотник Василь Кучабський, командир кулеметної сотні сотник Федір Черник, командир гарматної батареї сотник Роман Дашкевич, командир сотні кінної розвідки хорунжий Франц Борис, керівник школи підстаршин Володимир Чорній, комендант коша матеріального забезпечення сотник Андрій Домарадський, командир булавної сотні сотник Дмитро Герчанівський та інші.

Промовляючи перед січовими стрільцями, Петлюра говорив: «Може, у декого із стрільців є сумніви, чи горстка січових стрільців зможе перемогти гетьманські війська, московських добровольців, а може, і німецькі війська, але ми мусимо піти в бій, щоб показати перед історією, будучим поколінням і перед світом, що Україна так без бою, без пострілу не погодиться на втрату своєї самостійності» [2, 104].

Зайнявши Білу Церкву, Січові Стрільці зайняли Фастів, а вранці 17 листопада до Фастова переїхала й сама Директорія. Там Петлюра формує Головнокомандування Республіканськими військами, створює Головну Ставку військ Директорії УНР, продовжує формувати з числа добровольців нові військові частини та призначати керівний склад.

17 листопада 1918 року пополудні з Фастова у київському напрямку вийшов потяг під керівництвом сотника Ф. Черника. У ньому перебувала 3-я сотня М. Загаєвича, сотня скорострілів Ф. Черника, одна чета 2-ї сотні хорунжого Харамбури, відділ кінної розвідки хорунжого Ф. Бориса та імпровізованого бронепотягу із однією гарматою під командою сотника Р. Дашкевича, загальною чисельністю не більше 300 вояків [6, 452]. З ходу авангардний загін Ф. Черника зненацька захопив станцію Мотовилівка, але, отримавши від розвідки свідчення про те, що у Василькові знаходяться значні сили гетьманців, Січові Стрільці вирішили продовжити наступ вранці – 18 листопада.

З Києва назустріч Січовим Стрільцям на станцію Васильків прибули гетьманські добірні офіцерські частини – добровольчі офіцерські дружини князя Олександра Святополка-Мирського (600 чол.), частини гетьманської гвардії – сердюків, що налічували більше 1000 багнетів, двох сотень

кінноти, панцирного потяга з гарматами та багатьох скорострілів [7, 154], метою яких була ліквідація виступу повстанців.

Гетьманські війська були набагато краще озброєні та мали чисельну перевагу. Бій розпочався вранці 18 листопада. Бойові дії точилися навколо залізничних шляхів між станціями Мотовилівка та Васильків.

С. Петлюра з групою старшин

Сотник Ф. Черник як старший воєначальник пішов на відчайдушний та навіть авантюристичний крок – не очікуючи підкріплення, він вирішив невеликими силами раптовим ударом у зустрічному бою розбити гетьманські загони, примусити їх відступати і на плечах відступаючого ворога здобути Васильків.

Для здійснення цього сміливого задуму він розділив свої сили на три частини. Перший загін (приблизно у кількості 60 осіб з двома кулеметами) під керівництвом сотника М. Загаєвича мав просуватись через ліс праворуч від залізничної колії до хутора Хлібча. Другий, менший загін (у кількості близько 45 стрільців з одним кулеметом), на чолі з сотником Василем Стефанишиним мав наступати полем ліворуч. Для координації дій обох загонів був створений командний пункт – «квазіпанцерник» – звичайний потяг із гарматою на передній платформі, укріпленою пресованим сіном та мішками з піском. У двох вагонах цього «бронепотягу» залишались 15 січовиків на чолі з Ф. Черником. На озброєнні були два кулемети та польова гармата Р. Дашкевича. Цей «бронепотяг» повинен був рухатись по самій залізничній колії. Зв'язок між загонами та потягом під час руху, а також загальну розвідку здійснювали кіннотники Ф. Бориса.

Князь Святополк-Мірський, сподіваючись скористатися своєю перевагою у живій силі та озброєнні над повстанцями та одним сильним зустрічним ударом покінчити з ними, відправив свою ударну частину – офіцерську дружину – під прикриттям бронепотягу у напрямку на Мотовилівку пішим маршем по залізниці, тобто відкритим полем.

На флангах він розташував відділи сердюків, підсилені групами російських офіцерів, які просувались лісом та полем вздовж залізничних колій. Саме сердюки, як виявилось невдовзі, були найбільш ненадійним та слабким елементом у гетьманських військах. Дві сотні кінноти Святополк-Мирський залишив у резерві.

Офіцерські загони, побачивши перед собою стрілецький потяг, вишикувались у три піші лави («розстрільні»), у весь зріст, як на параді, під артилерійським прикриттям свого бронепотягу почали охоплення позицій противника з флангів.

Блискавично оцінивши загальну обстановку, Ф. Черник висилає кінних зв'язкових до відділів М. Загаєвича та В. Стефанишина з наказом негайно повернути до потягу, а сам зайняв вигідну вогневу позицію на

Командир Осадного корпуса Євген Коновалець

пригорку біля залізниці і відкрив влучний вогонь по офіцерських дружинах. У тому ж напрямку був сконцентрований і вогонь єдиної стрілецької гармати Р. Дашкевича. Невдовзі на допомогу відділу Ф. Черника прийшов загін В. Стефанишина, який зайняв оборону з лівого від стрілецького бронепотягу флангу і відкрив зустрічний вогонь по наступаючому ворогові.

Атакувавши повстанців у «лоб», та зазнавши значних втрат у живій силі, офіцерські дружини залягли та окопались, розраховуючи на допомогу сердюків з флангів та вогневу підтримку свого бронепотягу. Проте сталося несподіване – сердюки з правого флангу залягли, пасивно спостерігаючи за противником та за діями інших офіцерських загонів.

Проте на лівому фланзі сердюцькі колони, що йшли лісом, розтягнувшись по фронту численними шеренгами, почали оточувати позиції січовиків. Проти них Ф. Черник і В. Стефанишин змогли виділити тільки 12 стрільців, які вогнем з рушниць намагалися стримувати ворога. Для української сторони ситуація погіршувалась ще тим, що єдина стрілецька гармата (до початку бою вона мала тільки 50 снарядів) замість того, щоб своїм вогнем відбити наступ ворожої піхоти, вимушена була вступити у нерівний двобій з артилерією гетьманського бронепотяга.

Невдалі для січовиків події розгортаються на лівому фланзі з групою М. Загаєвича, що намагалася лісом вийти у ліве запілля гетьманців з метою зірвати їх план охоплення позицій з головними силами січовиків навколо їх бронепотяга. Але у лісі група Загаєвича потрапляє у пастку і гине у нерівному бою з сердюками. За свідченнями очевидців, тільки двом стрільцям з цього відділу за допомогою ручних гранат вдалося пробитися до своїх.

Більш щасливою була військова доля для відділу С. Козака, якому своїми несподіваними атаками з тилу вдалося розтрощити лівий гетьманський фланг та посіяти там паніку серед сердюків.

Проте загальна ситуація для січовиків, позиції яких нещадно були обстріляні ворожим кулеметним та гарматним вогнем, залишалася критичною. Офіцерська дружина після кількагодинної вогневої підготовки вкотре переходила у наступ. У стрільців закінчувалися набої, а від ворожої кулі загинув «душа стрілецтва» Федір Черник, який до останньої хвилини свого життя керував боєм.

У цей драматичний для Мотовилівського бою момент повстанцям надійшла допомога. Зі спогадів учасника бою: «Коло десятої перед полуднем, на Мотовилівську станцію прибуває потяг Романа Сушка з 2-ю сотнею Остапа Думіна, одною гарматою, якою керував Пилькевич, і чотирма скорострілами. Швидко потім в'їздить ще й третій стрілецький ешелон із стрілецьким штабом і 1-ю та 4-ю сотнями Івана Рогульського і Мирона Матеніна, одною гарматою і трьома скорострілами» [5, 136-137]. При-

хід цього підкріплення став одним із вирішальних чинників перемоги у Мотовилівському бою.

Під спільним кулеметним та гарматним вогнем стрільців гетьманці були змушені знову залягти на полі. Намагаючись перехопити стратегічну ініціативу, О. Святополк-Мирський робить останню невдалу спробу атакувати січовиків силами сердюків з правого флангу при вогневій підтримці свого бронепотягу.

Останнім кульмінаційним моментом битви стала гарматна дуель між обома бронепотягами. Своїм влучним пострілом зі встановленої на стрілецькому потязі гармати бойова обслуга під керівництвом Р. Дашкевича остаточно вивела з бою гетьманський бронепотяг [2, 67-68]. Вирішальним чинником бою стала не сліпа воєнна вдача, а висока професійність, майстерність, звитяга та мужність Січових Стрільців

Далі потяг Р. Дашкевича з гарматою і кулеметами на швидкості врізався всередину гетьманського резерву, який пішки прямував обабіч залізничного шляху і практично винищив його кулеметним вогнем.

Після цього наступила розв'язка: «...дві чети (Мельника й Зиблікевича), під проводом сотника Думіна, заатакували праве вороже крило москалів та пірвали за собою цілу розстрільну. Ворог, що наступав уже на правому крилі з успіхом, заскочений несподіваністю стрілецького проти наступу, почав у паніці відступати, залишаючи сотні трупів на боєвищі» [17, 29].

На полі бою залишилося понад 600 вбитих гетьманців, втрати Січових Стрільців становили 17 осіб вбитими та 22 пораненими [6, 454]. Останній резерв гетьманців – дві сотні кінноти, що простояли весь час на хуторі Хлібчі – просто втік з поля бою. Наприкінці дня повстанцями був зайнятий Васильків.

За інтерпретацією Романа Дашкевича, увечері на станцію Калинівка (поблизу Василькова) прибув Симон Петлюра, якому полковник Андрій Мельник доповів про результати бою [2, 104].

Переможний для українських республіканських військ Мотовилівський бій морально зламав командування російських добровольців гетьмана Скоропадського та став сигналом для розгортання протигетьманського повстання по всій Україні.

Проте в історіографії протигетьманське повстання часто зводять чомусь лише до бою під Мотовилівкою. В дійсності ж війська Директорії впродовж п'яти днів вели затяжні бої за безпосередні підступи до Києва та перейшли до тривалої позиційної війни. Серйозний опір гетьманські війська вчинили наступаючим силам Директорії 19 листопада на фронті Жуляни–Юровка. Повстанці зайняли позиції від Жулян до Дніпра, оточивши Київ з півдня. Розпочалися осадні бої, що тривали до 29 листопада.

Тим часом, командування на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою формувало нові частини. Директорія 24 листопада оголосила мобілізацію «всіх здатних до зброї громадян України від 20 до 35 років... з метою найскорішого закріплення демократичного ладу на час до утворення постійної армії із чергових призивів» [22]. Протягом двох тижнів армія Директорії зросла майже до 300 тисяч осіб [18, 47].

Курінь Січових Стрільців реформувався у Дивізію Січових Стрільців, Чорноморський курінь – у Чорноморську дивізію, повстанські загони отамана Зеленого – у Дніпровську дивізію. Наказом Директорії від 3 грудня 1918 року був створений Осадний Корпус під командуванням Євгена Коновальця, до якого ввійшли Дивізія Січових Стрільців, Чорноморська та Дніпровська дивізії. На 10 грудня Осадний Корпус нараховував вже до 50 тис. багнетів і 48 гармат [7, 194].

Наприкінці листопада на бік Директорії перейшов Лубенський кінний полк під командуванням полковника Юрія Отмарштайна, Запорізька дивізія полковника Петра Болбачана та інші гетьманські військові формування [9, 212].

Петлюра з членами Директорії А. Макаренком, Ф. Швецем

Окрім того, війська Директорії вели бої й за інші міста. Повстання за кілька днів охопило всю Україну. Ось оцінка повстання О. Назаруком: «Воно було дуже могутнє, просто імпозантне: зривалося, як пожежа, навіть в несподіваних місцях – і було масове. Піднімалась якась елементарна, або як на Україні кажуть, «стихійна» мобілізація, в котрій чути було навіть якісь проблиски національного почування... Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію їх числа» [13, 23].

Важливим завданням була нейтралізація австро-німецьких військ. Ще 17 листопада 1918 року у Білій Церкві з німецьким командуванням було досягнуто угоду про невтручання німців у боротьбу між Директорією і гетьманською владою. У свою чергу, Директорія зобов'язувалася не нападати на німецькі війська, «оберігати їх майно і харчувати німецьких солдат із засобів краю» [1, 434].

Деякі дослідники перебільшують значення нейтралітету німців для перемоги повстання. Всупереч сподіванням, сам нейтралітет також був відносним. Так, 26 листопада німецький корпус мав збройну сутичку із січовими стрільцями. Розірвавши угоду про нейтралітет, німці 29 листопада поставили ультимативну вимогу відвести війська на 25 км від Києва, інакше вони виступлять проти повстанців. Довелось виконати вимогу і встановити демаркаційну лінію.

Встановлення демаркаційної лінії не змогло перешкодити сутичкам між республіканськими та німецькими військами. У заяві Директорії (за підписами всіх її членів), врученій 1 грудня 1918 року представникові німецького командування в Україні, сказано, що «перебування німецького війська на території Української Народної Республіки надалі не викликається потребами. Через це Директорія пропонує представництву німецького уряду на Україні вжити заходів до негайної евакуації німецького війська з території Української Народної Республіки» [16, 51].

Головне Командування республіканських військ 8 грудня підготувало і організовано провело роззброєння німецьких військ на Правобережжі. 10 грудня Петлюра мав розмову з отаманом Болбочаном: «Ми приступили до обеззброєння німецьких гарнізонів і проїжджаючих ешелонів. За два дні нами обеззброєно німецькі залоги в Бірзулі, Жмеринці, Вінниці, Козятині, Попільні, Фастові, Білій Церкві, зараз іде обеззброєння в Умані і Христинівці... В зв'язку з політикою німців, Директорією пред'явлено ультиматум німецькій Обер-Команді і Великій солдатській Раді в Києві... Зміст ультиматума містить в собі вимогу повного нейтралітету з боку німців, в противному разі ми оголошуємо їм війну і закликаємо все населення до боротьби з ними» [16, 54].

11 грудня 1918 року на переговорах у Козятині з делегацією вищого німецького командування від імені Директорії запро-

поновано «вжити заходів до негайної евакуації німецького війська з території Української Народної Республіки» [23]. У результаті було підписано угоду про залишення німецько-австрійськими військами території України, при цьому українським республіканським урядом обіцялося всіляке сприяння вільному виїзду військ до Німеччини [21].

Отже, приписувати успіх повстання нейтралітетові іноземних військ означає грішити проти істини. На заклик Директорії піднялася майже вся Україна – навіть значна частина тих, хто служив урядові П. Скоропадського, перейшли на бік повсталих і виступали як захисники української державності.

Історичні джерела переповнені взаємними звинуваченнями учасників, очевидців та дослідників з приводу того, що дійшло у цих подіях до кровопролиття. Тут слід зіслатися на думку відомого українського мецената, політичного і громадського діяча того часу Є. Чикаленка, який писав: «Скоропадського я вважаю і нерозумним, і нерозважливим політично, і не щирим, а тільки сміливим і рискованим. Його гетьманування було повне безглуздя, щирої відданості поміщицько-добровольческим аспіраціям... Ви знаєте, що я був рішучим ворогом повстання проти нього, я все сподівався, що може, він набереться розуму і, хоч в особистих інтересах, стане українцем, але коли почалося повстання, я упевнився, що він просто шарлатан, який хапався за все, аби вдержатися на висоті...» [19, 28].

Головним завданням Директорії було захоплення Києва. 12 грудня Осадний корпус повів загальний наступ на місто. Після дводенних запеклих боїв опір гетьманських дружин було зламано. З наказу Оперативного Штабу республіканські війська зайняли весь Печерськ, Куренівку, Шулявку, Лук'янівку і район залізничного вокзалу. Під ранок 14 грудня було роззброєно всі гетьманські загони, захоплено Генеральний штаб і Військове Міністерство. До третьої години дня Києвом повністю оволоділи повстанці. Влада у Києві перейшла до командуючого Осадним корпусом Є. Коновальця.

14 грудня 1918 року гетьман Скоропадський оголосив, що зрікається влади, передаючи її урядові. Деякий час він переховувався у Києві, а пізніше виїхав до Німеччини. Гетьманщина припинила своє існування. Уряд також оголосив зречення, в якому зазначалось: «Обговоривши вимогу Директорії, Рада Міністрів постановила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії» [4, 82].

19 грудня 1918 року Директорія вступила до Києва. На вокзалі їх урочисто зустрічали представники УНС, міської думи, політичних і громадських організацій, військове командування.

Отже, у результаті протигетьманського повстання і, великою мірою, завдяки військовому чину і безкомпромісній збройній боротьбі була відновлена попередня форма державного ладу – Українська Народна Республіка.

Аналізуючи проблему протигетьманського повстання, яка викликає контраверсійні оцінки серед різних напрямків в історіографії, включно із звинувачення у «марному кровопролитті», «нищенні української державності», автор стверджує, що повалення Гетьманату відновило демократичну традицію, стало продовженням боротьби за українську республіканську державність.

ДЖЕРЕЛА

1. Гражданская война на Украине 1918-1920. – Т. 1. Кн. 1. – К., 1967.

2. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965.

3. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Мюнхен, 1966. – Т. 2.

4. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879-1926. – К.: Наукова думка, 1993.

5. Історія Січових Стрільців 1917-1919. Воєнно-історичний нарис. – Київ: Вид-во Україна, 1992.

6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. - 4-е вид. змін. і доп. – Львів: Світ, 1992.

7. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928.

8. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.

9. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001.

10. Маймескулов Л., Рогожин А., Сташис В. Всеукраинская чрезвичайна комиссия (1918-1922). 2-е изд. – Харьков: Основа, 1990.

11.Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. – Торонто: Гомін України, 1973. – Т. 2.

12. Мороз В. Доба Гетьманату // Універсум. – 1997. – Ч. 3-4.

13. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Відень: Український Прапор, 1920.

14. Отто-Скопадська О. Мій батько намагався врятувати українську державу // Універсум. – 1997. – Ч. 3-4.

15. Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Саскатун (Канада), 1938.

16. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1999.

17. Стефанів З. Від Слов'янська до Тухолі. Спомини підхорунжого / З передм. д-ра А. Чайковського. – Коломия: Бувальщина, 1933.

18. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – Київ: Україна, 1995.

19. Феденко П. Влада Павла Скоропадського. – Лондон-Мюнхен: Наше слово, 1968.

20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 3.

21. ЦДАВОВ України: Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 12. Арк. 14-16.

22. ЦДАВОВ України: Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 7.

23. ЦДАВОВ України: Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 5. Арк. 7.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ПЛАНЕТАРНОГО СВІТОУСТРОЮ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ (1991-2001 РОКИ)

Юрій ВОЗНЮК,
відповідальний секретар журналу «Воєнна історія», старший викладач кафедри суспільних дисциплін Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

***Вознюк Юрій**. Геополітичний аналіз сучасного планетарного світоустрою на зламі тисячоліть.*

Стаття висвітлює глобальні трансформації планетарного світоустрою у 1991-2001 роках, що виникли внаслідок системної кризи світового соціалізму, колапсу Радянського Союзу та виникнення у 1991 році незалежної України, а також методологічні основи геополітичного аналізу сучасності.

***Ключові слова**: геополітичний аналіз, глобальні трансформації, геополітичні доктрини, планетарний світоустрій, зіткнення цивілізацій.*

***Вознюк Юрий**. Геополитический анализ современного планетарного мироустройства на рубеже тысячелетий.*

Статья освещает глобальные трансформации планетарного мироустройства в 1991-2001 годах, которые возникли в результате системного кризиса мирового социализма, коллапса советского Союза и возникновения в 1991 году независимой Украины, а так же методологические основы геополитического анализа современности.

***Ключевые слова**: геополитический анализ, глобальные трансформации, геополитические доктрины, планетарное мироустройство, столкновение цивилизаций.*

***Voznyuk Yuri**. Geopolitical analysis of the current global world order at the turn of the millennium.*

Article highlights the global transformation of global world order in 1991-2001, respectively, resulting from the systemic crisis of world socialism, the collapse of the Soviet Union and the emergence in 1991 of an independent Ukraine and methodological foundations of our geopolitical analysis.

***Keywords:** geopolitical analysis, global transformation, geopolitical doctrine planetary world order, the clash of civilizations.*

Поява на політичній карті світу у 1991 році незалежної України започаткувала глобальні трансформації не лише на Європейському континенті, а й в усьому світі. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезінського, є однією з найвідчутніших геополітичних подій кінця XX століття [1].

Вихід України на світову арену як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин поставив перед її зовнішньою політикою принципово нові завдання, зокрема у питаннях збереження національного суверенітету. 2 липня 1993р. Верховна Рада України ухвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». В документі зазначено, що з огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна має всі можливості стати впливовою світовою державою, відігравати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі. Однією з головних пріоритетних функцій зовнішньої політики України документ визначає гарантування національної безпеки. Держава зосереджує зовнішньополітичні зусилля на створенні та розбудові надійних міжнародних механізмів безпеки на двосторонньому, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях.

Наступні роки існування України в геополітичному просторі були роками позбавлення ілюзій і становлення прагматичних підходів до формування завдань зовнішньої політики в умовах суттєвих змін сучасного середовища міжнародної безпеки. Це був час складного формування геополітичної парадигми незалежної Української держави.

Зовнішня складова національної безпеки тісно пов'язана з геополітичними реаліями й тими стратегічними завданнями, що їх планує досягти держава у сфері відносин з іншими країнами світу. У цьому контексті геополітика як прояв впливу географічного розташування держави, розмірів її національної території, природних ресурсів, чисельних та якісних показників населення, транзитних можливостей тощо залишається важливою відправною точкою для визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Аналіз геополітичної ситуації дає змогу визначити потенційних опонентів України на світовій арені, ступінь їхнього можливого впливу на розвиток зовнішньополітичних стосунків України з іншими країнами світу, уточнити можливості партнерських та союзницьких взаємин, коаліцій або союзів. Крім того, геополітичний аналіз дозволяє з'ясувати співвідношення військових та невійськових факторів, враховуючи внутрішні та зовнішні можливості держави, специфіку військової складової та різних її комбінацій у контексті конкретного геополітичного ландшафту з метою попередження чи нейтралізації існуючих та можливих загроз і викликів національній безпеці України. Як слушно зауважив відомий американський геополітик Н. Спікмен, «Географія є найбільш фундаментальним фактором зовнішньої політики держав, бо саме цей фактор є найбільш постійним. Міністри приходять та йдуть геть, навіть диктатури вмирають, але пасма гір залишаються непохитними» [2].

З. Бжезінський в умовах глобалізації світових процесів підкреслив глобальний характер геополітики: «Сьогодні геополітичне питання більше не зводиться до того, яка географічна частина Євразії є відправною

точкою для панування над континентом, або до того, що важливіше – влада на суші чи на морі. Геополітика просунулась від регіонального мислення до глобального, при цьому контроль над всім Євразійським континентом слугує центральною основою для глобального панування» [3]. Він спробував розмежувати поняття «геополітика» та «геостратегія». За його інтерпретацією, стратегія управління геополітичними інтересами належить до сфери геостратегії .

Більшість сучасних геополітичних концепцій бере за основу своїх теоретичних конструкцій ідеї відомих геополітиків минулого: Ф. Ратцеля, Р. Челлена, А. Мехена, П. Відаль де ла Бланша, Х. Маккіндера, Н. Спікмена, К. Хаустхофера.

Класична геополітика була сконструйована за принципом «географічне середовище – держава – зовнішня політика» (до яких трохи пізніше додали особу) і була системою поглядів на можливість і продуктивність використання просторових факторів міжнародних відносин в інтересах забезпечення національної безпеки.

О. Бодрук зауважує: «Переважна більшість сучасних робіт з питань геополітики є своєрідною сумішшю геополітичних та неореалістичних поглядів або, незважаючи на модну назву роботи, де фігурує слово «геополітика», є дослідженням міжнародних стосунків країни з іншими державами світу» [4].

Водночас сучасні геополітичні доктрини (особливо це стосується пострадянського простору), як правило, демонструють мінімум об'єктивності, максимум суб'єктивізму, в них присутня агресивність та повна відірваність від реалій. Найяскравішим прикладом «геополітичного волюнтаризму» є роботи росіян О. Дугіна та О. Митрофанова. Обох авторів поєднує палке бажання загнати сучасний світ в розроблену ними геополітичну конструкцію, де розвиток подій з фатальною невблаганністю наближає Росію до виконання нею історичної місії – збирання народів у «нову Євразійську імперію» чи «новий континентальний геополітичний блок» [4].

Для того щоб визначити методологічні основи геополітичного аналізу, треба насамперед чітко усвідомити, що геополітичний аналіз передбачає визначення трьох головних компонентів:

– кількісних та якісних характеристик суб'єкта геополітики – держави в системі міжнародних відносин;

– об'єктивних географічних чинників, що впливають на її внутрішню та зовнішню політику;

– характерних рис міжнародного середовища й тенденції його розвитку.

Для відповіді на останнє питання слід визначити, на яких теоретичних засадах базуються ті чи інші зовнішньополітичні концепції, якими базовими категоріями вони оперують і наскільки відповідають міжнародним реаліям.

Так, наприклад, після колапсу у 1991 році Радянського Союзу як на Заході, так і в пострадянських країнах набула привабливості й поширилася концепція про заміну біполярного протистояння багатополярним. Майже всі сучасні роботи з питань зовнішньої політики чи безпеки використовують терміни «багатополюсний (багатополярний) світ», «багатовекторна політика», «силове протистояння», «баланс сил» тощо.

Термін «багатополярний світ» народився у надрах однієї з американських політологічних течій – неореалізмі – та завдяки зусиллям Г. Кіссінджера поширився у світі й на пострадянському просторі. Саме неореалізм розглядає існуючу систему міжнародних відносин через призму балансу самостійних центрів сили і вважає кількість полюсів найсуттєвішою її характеристикою.

Провідні положення неореалістичних поглядів на розвиток міжнародних стосунків можна визначити так:

– неореалізм розглядає всі держави світу як визначально ідентичні, за винятком рівня їхньої могутності, що складається з військової сили, рівня економічного розви-

тку, інших військових та невійськових показників сили. В традиційних підходах усі складові могутності розглядали у тісному взаємозв'язку, коли військові можливості держави були прямим наслідком її економічного розвитку, проте розвиток держав у другій половині XX ст. дав приклади відсутності безпосередньої залежності між різними складовими могутності, коли військовий гігант за економічними показниками посідав досить скромне місце, наприклад, СРСР, і, навпаки, економічно розвинута країна – Японія – залишається «військовим карликом»);

– усі держави однаково стурбовані проблемою забезпечення безпеки та розширенням зон свого впливу в географічному та економічному просторі;

– політика держав на світовій арені безпосередньо залежить від реального розподілу могутності між ними, незважаючи на те, чи то сила сконцентрована на одному полюсі, чи то має місце явна перевага двох приблизно рівних полюсів над іншими або існує приблизна рівність трьох чи більше полюсів. Від кількості полюсів залежить мета держави та засоби її досягнення, вона впливає на загальну стабільність або нестабільність міжнародної системи, процеси утворення чи розпаду міжнародних альянсів та коаліцій;

– характерною ознакою багатополярності є нездатність будь-якої держави досягти своєї мети власними силами. Держави змушені забезпечувати свою безпеку в боротьбі з могутнішим супротивником за допомогою утворення союзів. Коаліції та союзи виступають найбільш дієвим способом підтримки балансу сил;

– перехід тієї чи іншої держави на бік однієї з протидіючих коаліцій завжди змінював баланс сил і викликав загальну нестабільність багатополярної системи, що могла призвести до війни;

– суттєвою рисою багатополярної системи є нестабільність існуючих союзів і спроби створити систему противаг більш могутній коаліції. Багатополярна система за необхідністю викликає війни між протидіючими коаліціями. Вона відновлюватиметься доти, доки не зміниться розподіл сил на світовій арені та не сформуються дві протидіючі коаліції (тобто починає діяти біполярна система міжнародних відносин);

– неореалізм вважає біполярну систему найбільш стабільною з точки зору нездатності протидіючих полюсів знищити один одного. При цьому ядерна зброя хоч і додає певної міцності системі, не є необхідною умовою стабільності. Стійкість біполярної системи, на відміну від багатополярної, не знижується в результаті переходу держав з одного союзу до іншого. Такі зміни не здатні радикально посилити чи суттєво послабити будь-який з центрів сили.

Одним з неореалістичних підходів до розвитку світових процесів є теза про відродження національних держав попри всі песимістичні прогнози щодо їх занепаду. У своїх концепціях цей напрям розглядає варіанти відродження старої моделі силової політики в Європі та в світі [5].

Деякі більш гнучкі аналітичні прогнози останнього часу, використовуючи історичні аналогії на засадах неореалістичної теорії, прогнозують появу нових світових держав – Японії і Німеччини. Ці зміни в розподілі сил у міжнародній системі призведуть до створення багатополярної структури військового балансу сил, що, у свою чергу, зумовить підвищення військово-політичної невизначеності та напруженості. С. Лайне вважає, що у такому світі «конфлікт між великими державами розігрується швидше на економічному, а не воєнному полі дій» [6].

Таким чином, використовуючи термін «багатополярний світ», ми автоматично стаємо на позиції неореалістичної теорії та змушені «грати за встановленими правилами», а саме: визнати, що сучасна система міжнародних відносин складається в результаті взаємодії кількох майже рівних за значущістю держав, що співпрацюють і конкурують одна з одною, утворюючи різні альянси

та впроваджуючи політику балансу сил для вирішення важливих міжнародних питань.

На наш погляд, слід чітко розрізняти уявні чи бажані сценарії розвитку подій з реаліями. Відхід у минуле однієї з наддержав, зменшення економічних і політичних можливостей Росії диктувати свою волю залежним країнам зовсім не означає, що США здатні виконувати роль єдиного світового центру сили, а біполярне протистояння перетворилося на багатополярний світ. Багатополярність на практиці означає, що існують держави, які здатні перебирати на себе вирішення регіональних та глобальних питань, мають для цього необхідні економічні, політичні та військові можливості і не підпорядковують (не узгоджують) свої національні інтереси з інтересами інших полюсів сили (тобто, необхідною умовою існування багатополярного світу є також розбіжність полюсних характеристик). Тільки у такому випадку їх можна визначити як самостійні полюси сили. Так само, як і визначальною складовою полюсу сили залишається його військова (насамперед ракетно-ядерна) могутність. За цим показником Росія була і на певний час зберігатиме статус військового полюсу сили. Що стосується інших країн світу, то їх перетворення на полюси сили існує як потенційна тенденція, що може бути реалізована за певних обставин за збереження в незмінному вигляді тих напрямів розвитку, що виявили себе наприкінці XX ст.

В сучасних умовах класична неореалістична система багатополярного протистояння на глобальному рівні не відповідає дійсності, бо поки що не існує певної кількості самостійних центрів сили, здатних впроваджувати класичну політику балансування. Разом з тим, на регіональному рівні (на пострадянському просторі, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, на Близькому Сході, у Південній Америці, в Африці) країни демонструють схильність до застосування у своїй зовнішній політиці «класичної» схеми балансу сил. Хоча сила у такому випадку не має ознак традиційної «великої сили» і в багатьох випадках її можна визначити як «потенційну силу».

Нині у більш-менш оформленому вигляді центрами сили виступають: США, що мають незаперечну перевагу в усіх складниках впливу: економічному, політичному, військовому, дипломатичному, ідеологічному, технологічному, навколо яких (незважаючи на всі існуючі проблеми та суперечності) концентруються країни Американського континенту, Європи, Азії, Африки; ісламський світ; починають перетворюватися на регіональні центри сили Китай, Японія, Індія, Іран, Бразилія, ПАР, Нігерія; німецько-французький кондомінімум; Росія також зберігає важливі атрибути як регіонального, так і глобального центру сили.

Суперечності, що виникають між США та їх союзниками, не мають принципового значення. Вони обмежуються тактичними питаннями – певною невдоволеністю тим, як Америка виконує правила гри, а не самими правилами. Тобто розвинуті країни Заходу в сучасних умовах не мають потреби здійснювати класичну політику балансу сил між собою. Водночас євроатлантичне співтовариство має незаперечну перевагу над будь-яким потенційним центром сили у будь-якому регіоні світу, що також робить недоцільним проведення політики силового балансу щодо інших суб'єктів міжнародних відносин. У масштабних стратегічних питаннях західний блок зберігає єдність і може розпастися лише тоді, коли США впродовж тривалого часу перебиратимуть на себе всі вигоди ситуації, що зараз склалася, тобто з гегемона перетворяться на диктатора.

Розвиток світових процесів призвів до фактичного розподілу світу на зони стабільності й нестабільності (американські фахівці вважають, що до зони нестабільності належить 85% країн світу, і втручатися в їхні справи недоцільно). Як правило, до зон нестабільності потрапляє більшість країн світу, що перебувають на нижчому щаблі економічного та соціального розвитку, вони

мають значні проблеми та суперечності з сусідами і свою зовнішню політику на регіональному рівні за певних умов можуть будувати за класичною схемою «силового балансу».

Логічним продовженням концепції «багатополярного світу» є теза про необхідність упровадження Україною «багатовекторної політики». Багатовекторна зовнішня політика, виходячи з вищезазначеного, має сенс тільки тоді, коли можна чітко визначити: з яким результуючим вектором пов'язаний той чи інший проміжний вектор або який напрям міжнародних стосунків з тактичних міркувань обирає для себе держава на певний термін для досягнення стратегічних цілей.

Спроби ж будь-якої держави здобути перевагу за рахунок балансування між двома (чи більше) діаметрально-протилежними векторами неминуче призведуть до негативних наслідків – чи у вигляді збільшення напруженості у стосунках, чи у взаємознищенні позитивних наслідків протилежно спрямованих векторів зовнішньої політики. Багатовекторність, таким чином, у переважній більшості політичних заяв та популярних статей використовується в контексті розвитку рівноправних, взаємовигідних відносин з усіма країнами світу. В геополітичному сенсі багатовекторність – це ніщо інше, як невизначеність національних інтересів, внутрішніх і зовнішніх пріоритетів держави або невдала спроба приховати справжню зовнішньополітичну мету.

Динамічний стан системи міжнародних відносин змусив деяких дослідників розглянути її у контексті теорії «переходу впливу» (power transition), що певним чином збігається з ленінською концепцією нерівномірного розвитку держав в епоху імперіалізму. Найбільш послідовні прихильники цієї теорії (Куглер, Оранський, Джонсон, Коен та ін.) базують свої погляди на постулаті: в будь-який момент у системі міжнародних відносин домінує гегемон, що певною мірою визначає політику решти держав. Поступово, внаслідок нерівного економічного розвитку і пов'язаних із цим змін, у розподілі військової могутності, здатність гегемона впливати на перебіг подій поступово зменшується. Інша країна, що розвивається більш стрімкими темпами, починає претендувати на лідерство. До неї приєднуються країни, що невдоволені політикою колишнього гегемона, та країни, що намагаються потрапити до табору потенційного переможця. Виникає нова коаліція держав, а боротьба за лідерство завершується війною, яку розв'язує або новий претендент, або колишній гегемон з метою попередження переходу впливу (прикладом можуть слугувати Перша та Друга світові війни й інші подібні ситуації в контексті системних війн). Багатополярність у рамках цієї теорії принципово неможлива, за винятком коротких перехідних історичних періодів.

Представники теорії «переходу впливу» у своїх роботах аналізують не лише темпи економічного розвитку протягом тривалого часу, а й звертають увагу на демографічні тенденції (особливо динаміку вікової структури), здатність центрального уряду добувати та концентрувати ресурси, а також ємність внутрішнього ринку.

За прогнозом теорії «переходу впливу», сучасний світ поступово знову набуде рис багагополярності. На відміну від неореалістичних поглядів, що декларують однакову вірогідність появи будь-якої з трьох систем (однополюсний світ; перевага двох приблизно рівних полюсів над іншими; близьку рівність трьох або більше полюсів), теорія «переходу впливу», навпаки, стверджує неминучість і стабільність лише однополярної системи, а біполярність вважає початком системної війни [7].

На перший погляд, система міжнародних відносин, яка існує зараз, має вигляд однополярної з одноосібним лідером – США. Сполучені Штати Америки мають значні переваги за основними показниками могутності над будь-якою з інших країн чи

можливим угрупованням країн. Її валовий національний продукт на межі тисячоліть склав 9 трлн. доларів, а військова могутність переважала сукупну військову міць десяти найбільших держав світу! З цього приводу Чарльз Краутхаммер безапеляційно заявляє: «Складність сучасної міжнародної системи та очевидна неоднорідність її учасників з точки зору цінностей, стандартів поведінки і цілей залишають нам тільки дві можливості – однополярність чи хаос» [8].

Теоретично однополюсна система могла б існувати за наявності однієї наддержави, багатьох слабких держав та відсутності впливових великих держав.

Після війни у Перській затоці здавалося, що настав час для реалізації пропозиції колишнього президента США Джорджа Буша про «новий світовий порядок», який базується на гегемонії Сполучених Штатів Америки у інституціональних рамках ООН. Наступним кроком у цьому напрямі була військова стратегія США після закінчення «холодної війни», що мала на меті не допустити появу будь-якої нової держави, здатної перебрати на себе обов'язки й переваги нового центру військові сили. Але реалії міжнародної політики постійно свідчать про нездатність США виконувати цю роль. У геополітичному вимірі це означає, що статус наймогутнішої військової сили та єдиної світової наддержави автоматично не викликає її здатності та готовності заправляти міжнародною системою. Побутове сприйняття однополярності за формулою: один лідер, а інші – підлеглі, що беззастережно підкоряються його вимогам, не відповідає дійсності. Система не лише однополярна, але й ієрархічна. До її складу входять так звані «великі держави», держави, що перебувають під контролем гегемона, та держави, участь яких у системі міжнародних відносин через обставини, або за власною ініціативою, певною мірою обмежена (наприклад, Лівія, Ірак, Іран, КНДР).

Навіть югославська криза, незважаючи на майже одностайну підтримку членами НАТО військових дій Альянсу, змусила провідних політиків і бізнесменів США замислитись над позитивними та негативними сторонами збереження Америкою статусу наддержави. Показовою щодо цього є позиція відомого американського фінансиста Джорджа Сороса, що він її виклав у статті «Пастка для наддержави». Автор пише: «Ми були однією з наддержав і лідерами вільного світу. Ми зараз – єдина наддержава і все ще прагнемо називатись лідерами вільного світу. Але в цьому й полягає проблема, бо ми порушуємо один з основоположних принципів відкритого суспільства. Ніхто не володіє монополією на істину, однак ми поводимо себе так, ніби ми нею володіємо. Ми готові порушити суверенність інших держав в ім'я універсальних принципів, однак ми виступаємо проти зазіхань на свій особистий суверенітет. Ми готові скидати бомби на інші держави, однак ми не бажаємо наражати на небезпеку своїх людей. Ми відмовляємося підкорятись будь-якому міжнародному управлінню. Ми не можемо й не повинні грати роль світового поліцейського, але світові потрібен поліцейський. Тому ми маємо взаємодіяти з країнами-однодумця ми і підкорятись правилам, що їх ми нав'язуємо іншим» [9].

Однією зі спроб дати характеристику сучасній системі міжнародних відносин стала теорія, яку висунув координатор від США у комітеті НАТО по Східній Європі та Росії А. Л. Страус. Він запропонував розглядати сучасну міжнародну ситуацію через призму концепції «уніполярного світу». Визначальним поняттям цієї концепції є «уніполь», який складається з демократичних країн, що відіграють визначальну роль у світових справах. Провідне місце серед країн уніполя, як вважає А. Л. Страус, посідають США, а його ядро формується за рахунок країн Атлантики, що у XX ст. зросло в кілька разів за рахунок приєднання до нього країн Центральної та Східної Європи. А. Л. Страус не виключає необхідності здійснювати баланс сил як всередині, так і

ззовні уніполя. За його термінологією, існує зовнішній баланс могутності та внутрішній баланс впливу. Тобто в рамках атлантичного співтовариства під керівництвом США припускається лише своєрідний баланс впливу, що реалізується у структурних рамках деяких міжнародних організацій [10].

Розмаїття теоретичних поглядів на характер сучасних міжнародних відносин і тенденції їх розвитку ще раз підтвердили істину: глобальні світові процеси неможливо обмежити рамками будь-якого теоретичного напряму. Міжнародні реалії демонструють співіснування протилежних за своєю суттю тенденцій, постійно зводять нанівець навіть найбільш поширені та впливові теоретичні конструкції. Стосовно вищевикладеного, позиція відомого американського геополітика С. Хантінгтона, на наш погляд, більше за інші наближена до реалій. У своїй статті «Самотня наддержава» він аналізує фундаментальні зміни зовнішньополітичного середовища від багатополюсної системи після Вестфальського миру у 1648 році через біполярну систему доби «холодної війни» до однополюсного світу (кульмінацією якого автор вважає війну в Перській затоці) з подальшим 10-20-річним переходом з одно- багатополюсного періоду до по-справжньому багатополюсного XXI ст. С. Хангтінгтон пише: «Сучасна міжнародна політика не вписується в жодну з тих трьох названих моделей (багатополюсний світ, біполярне протистояння, однополярний світ). Вона є дивним гібридом, одно-, багатополюсною системою з однією наддержавою та кількома великими державами. Врегулювання ключових міжнародних питань вимагає дій від єдиної наддержави, але завжди у поєднанні з іншими великими державами, проте єдина наддержава може накласти вето на спроби вирішити ключові питання об'єднаними зусиллями інших держав» [11].

На інституційному рівні друга половина XX ст. внесла значні корективи як до ієрархії головних суб'єктів силової політики, так і до мети, яку вони ставлять перед собою, застосовуючи збройну силу.

Роль головних суб'єктів міжнародної політики, що мають пріоритетні можливості застосовувати силу, а також впливати на попередження та врегулювання збройних конфліктів різного рівня, перебрали на себе впливові міжнародні структури, такі як ООН, НАТО, ЗЄС, ОБСЄ.

Найсуттєвішим показником змін у сфері міжнародних стосунків з точки зору силової політики є припинення війн між державами, що за всіма ознаками відповідають вимогам демократії.

Ще в 1939 р. відомий американський політолог К. Стрейт, пропонуючи створити союз проти фашизму в складі 15 демократичних країн, писав: «Жодна з цих демократій упродовж останніх 100 років не воювала одна з одною» [12].

Американські дослідники Х. Фарбер та Д. Гоуа розглядають тезу про те, що демократії не воюють одна з одною, як основу зовнішньополітичного курсу окремих країн: «...зовнішня політика демократій, – зазначають вони, – формулюється інакше, ніж інших країн. Найбільш вражаючим серед її базових принципів є усвідомлення того, що демократичні держави нечасто ведуть війни проти інших демократичних країн» [13]. Цей висновок, зазначає політолог Д. Леві, «як ніякий інший наближається до того, щоб розглядати його як закономірність міжнародних відносин, підкріплену емпіричним аналізом» [14].

Ця тенденція набула подальшого розвитку після Другої світової війни і найбільш рельєфно виявилася в історії становлення та розвитку Європейського Союзу. ЄС не лише виключив можливість для його учасників використовувати силу один проти одного, а й значно зменшив традиційну напруженість між Францією та Німеччиною, Францією та Британією, Британією та Ірландією.

Ще однією важливою рисою сучасного світу є вихід національних (тобто таких, що діяли в межах кордонів держави) суб'єктів, здатних застосовувати силу, на міжнародний рівень. Перетворення тероризму, сепа-

ратизму, збройних сутичок на етнічному та релігійному ґрунті, військових дій нелегітимних військових формувань на загрозу міжнародному миру та безпеці є наслідком арабського, ісламського відродження та глобальних трансформацій планетарного геополітичного світоустрою на межі тисячоліть.

Важливою тенденцією сучасного силового протистояння є застосування новітніх технологій для повного або часткового паралічу економіки за допомогою контролю над комп'ютерними мережами країни, а також управління масовою свідомістю громадян можливого супротивника через засоби масової інформації. Так звані «безкровні війни» стають реальністю на початку третього тисячоліття.

Тенденція поступової втрати силових важелів на рівні національних держав на регіональному та глобальному рівні призвела до створення потужного механізму сили у вигляді Північноатлантичного союзу.

Процеси світової глобалізації мали наслідком скорочення незалежності суверенних держав у тому сенсі, що їх здатність визначати темпи та напрями політичних змін в середині країн та у світі в цілому значно знизилась. Дедалі більше національних держав визнають необхідність створення більш сильних міжнародних інститутів на регіональному та глобальному рівнях дедалі ширше виявляється тенденція зрощування національно-державних та загальносвітових проблем. Усе це актуалізує питання з формування субрегіональних, регіональних та глобальних систем безпеки.

У сучасному світі поглиблюється тенденція щодо утворення систем колективної безпеки на регіональному та глобальному рівнях.

Підводячи підсумки цих тенденцій та процесів, необхідно констатувати, що цей період (1991-2001 роки) був добою «межичасся» за образним висловом М. Михальченко та З. Самчука [16], тобто епохою трансформації колишнього біполярного світоустрою, що базувався на протистоянні двох соціально-економічних та соціокультурних систем («вільного» Заходу та соціалістичного «табору») і виник внаслідок закінчення 2-ї Світової війни (так звана Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин) у новий світоустрій. Це було пов'язано з системним крахом світової соціалістичної системи, розпадом соціалістичного табору, організації Варшавського договору, закінченням «холодної війни» та колапсом у 1991 році Радянського Союзу – найбільшої геополітичної катастрофи кінця XX століття, що закінчилося утворенням на це перехідне десятиріччя (1991-2001 роки) нової моделі міжнародних відносин – «Біловезької системи». Цей період охоплює також процес об'єднання Німеччини в єдину національну державу, хоч юридично це відбулося ще у 1990 році, дезінтеграцію та громадянську війну у Югославії та «демократичну» експансію Західної Європи у Східну Європу та утворення «розширеного» Європейського Союзу – як конфедерації та нового потужного геополітичного і геоекономічного (особливо після введення єдиної валюти ЄС – «євро») центру сучасного світу.

Утворення Європейського Союзу багато в чому було спричинено бажанням заповнити «геополітичний вакуум», що виник на сході Європи в наслідок розпаду СРСР та для протидії американському домінування в світі в 1990-х роках і опануванню моделі «однополюсного світу», яка об'єктивно базувався на воєнно-економічній та фінансовій монополії США як єдиної світової «наддержави». Це також нестабільна, мінлива та парадоксальна доба глобалізму, пов'язана з одного боку з процесами світової інтеграції, а з іншого боку – автономізації та ренесансом націоналізму, особливо в ісламському світі, що був пов'язаний з прогресуючим наростанням розриву у рівні та якості життя між «золотим мільярдом» Півночі та так званим «третім світом», де зростала бідність та злидні.

Якщо раніше відбувалося протистояння Заходу і Сходу як двох світових економіч-

них і мілітарних гіперсвітів (капіталізму й соціалізму, США та СРСР), то нині геополітичний та геокультурний вектор цього протистояння змінився. Нині зустрілася багата Північ і бідний Південь як насамперед дві різні культури-цивілізації. Все це поступово призвело до наростання антиамериканських настроїв у «третьому світі», що були обумовлені одноосібним пануванням США у світі та роллю «світового жандарма», яку взяв на себе Вашингтон, проводячи «демократичну» експансію в планетарному масштабі.

Ця доба глобальної трансформації планетарного світоустрою закінчилася соціокультурною та гуманітарної катастрофою 11 вересня 2001 року, коли в наслідок терористичних актів «Аль-Каїди» на чолі з Бен Ладеном впали вежі Світового торгівельного центру в Нью-Йорку та було пошкоджено Пентагон у Вашингтоні. Внаслідок цього загинуло більше 3-х тисяч чоловік. Все це породило морально-психологічний шок не лише американського суспільства, а й усього сучасного цивілізованого світу й дуже нагадало геополітичні сценарії С. Хантінгтона щодо цивілізаційного конфлікту між західним та східним ісламським світом («The Clash of Civilizations and Remaking of the World Order» 1996). Але найголовніше в геополітиці – ця асиметрична з воєнної точки зору акція показала вразливість США як наддержави, сприяла зняттю Америки з цього блискучого п'єдесталу та закінчила десятирічну добу монопольного світового панування.

З катастрофи 11 вересня 2001 року починається сучасний період міжнародних відносин, для якого характерно поступовий перехід від «однополярності» до «багатополярності», що пов'язано також об'єктивно з появою нових світових потуг, а саме ЄС та Китаю та виникненням неформального об'єднання економічно успішних країн – BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай та Південна Африка) – як нових, потужних світових центрів впливу.

Світова фінансово-економічна криза 2007-2008 років, що почалася з Уол-стріту лише сприяла падінню міжнародного авторитету США на планеті. Військові авантюри, пов'язані з наведенням «демократичного» порядку в Іраку та Афганістані у 2003 році, не сприяли покращенню іміджу та ролі США як світового «захисника» демократії та свободи. Остаточно ера світового домінування США скінчилася у 2011 році, коли вперше з 1901 року Америку по ВНП обійшов Китай, який в останні 30 років демонструє вражаючи темпи економічного зростанні. Багато хто із світових експертів вважає XXI століття добою китайського домінування на світовій арені!

Сучасний світоустрій має всі властивості й ознаки нестійкої, нестабільної міжнародної системи, що, на думку багатьох дослідників (і автора зокрема), є наслідком світової системної соціокультурної кризи доби постмодерну та глобальних трансформацій планетарного цивілізаційного світоустрою, свідками та учасниками яких ми є.

ДЖЕРЕЛА

1. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспект. – К.: НІПМБ. – 2001. – С. 102.

2. Spikman N. J. AmericasStrategi in World Politics.– Hamden. – 1942. – P. 16.

3. Бжезинский З.Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отн. 1998. – С. 53.

4. Так само.– С. 12.

5. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997; Митрофанов А.В. Шаги новой геополитики. – М. Русский вестник, 1997. – С. 171, 194.

6. Meazsheimer. Bach to The Future Instability in Europe After the Cold War // International Security. Vol. 15. № 1 (summer 1990). – P. 5–56.

7. Layne C. The Unipolar Illusion // International Security. Vol. 17.– № 4 (Spring 1993).

8. Organsld A. World Politics. N.Y., 1958.;Kugler J., Organski A. The Power Transmission: A Retrospective and Prospective Evaluation. In: Handbook of War Studies, 1989.

9. Краутхаммер Ч. Политическая жизнь с одним полюсом // Оборонная политика, политика обеспечения мира и безопасности: Материалы к курсу / RAND – AAAS. – К., 1992. – С. 48.

10. Сорос Дж. Западня для сверхдержавы // Независимая газета. – 1999. – 11 июня.

11. Полис. – 1997. – № 2. – С. 27.

12. Huntington S.ForeignAffairs, March – April 1999.

13. Streit C.Union Now. Proposal for an Atlantic Federal Union of the Free. / 2nd. Ed. – N.Y., 1976. – P. 10.

14. Fdrber H. And Gowa J. Politics and Peac// International Securiti, Fall 1995. – P. 125.

15. Levj J. Domestic Politics and War. // Journal of Interdisciplinari Studies, Spring 1988. – P. 653.

16. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Дрогобич – Київ. 1998 – С.28.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ: УНІТАРИЗМ ЧИ ФЕДЕРАЛІЗМ?

Володимир МІЩУК,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права юридичного факультету Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Міщук В. *Перспективи розвитку та удосконалення державного устрою України: унітаризм чи федералізм?*

У статті досліджено шляхи оптимізації державного устрою України, в результаті чого зроблено висновок, що на сучасному етапі національного державотворення оптимальною є унітарна форма державного устрою. Разом з тим необхідно здійснити низку практичних кроків у напрямку поетапної децентралізації державної влади для утвердження України як регіональної держави.

Ключові слова: *державний устрій, унітарна держава, регіональна держава, федерація.*

Мищук В. *Перспективы развития и усовершенствования государственного устройства Украины: унитаризм или федерализм?*

В статье исследуются пути оптимизации государственного устройства Украины, в результате чего сделан вывод, что на современном этапе национального государственного строительства оптимальной есть унитарная форма государственного строя. Вместе с тем необходимо осуществить ряд практических шагов в направлении поэтапной децентрализации государственной власти для утверждения Украины как регионального государства.

Ключевые слова: *государственный строй, унитарное государство, региональное государство, федерация.*

Myschuk W. *Prospects for the development and improvement of government of Ukraine: unitarianism or federalism?*

In the article investigated ways of optimizations state system of Ukraine. It was concluded that at the present stage of the national state is optimal unitary form of government. However, it must take a number of practical steps towards the gradual decentralization of the government for the establishment of Ukraine as a regional power.

Keywords*: state system, unitary state, regional state, federation*

В сучасних умовах важливою складовою успішного державотворення незалежної України є оптимальна побудова державного устрою. Проблема практичної оптимізації державного устрою України є багатогранною і комплексною, її вирішення опосередковує необхідність здійснення загальнотеоретичного, організаційного, фінансово-економічного, соціально-ментального та етнічно-національного багатовимірного наукового пошуку. Крім того, реформування державного устрою має відбуватися на чіткій нормативно-правовій основі. Серед сучасних учених-теоретиків, які здійснювали наукові дослідження державного устрою України, можна відзначити С. В. Адамовича, Я. В. Верменича, М. І. Козюбру, Р. А. Колишка, А. М. Колодія, В. В. Копєйчикова, О. В. Клинченка, М. І. Михальченка, В. Ф. Погорілка, С. О. Телешуна, В. О. Чиркіна, В. М. Шаповала та інших, загальнотеоретичні наукові дослідження яких, безперечно, мають високу наукову цінність і заслуговують на увагу. Проте проблеми практичного реформування державного устрою України і надалі залишаються відкритими. І дійсно – у політиці, юриспруденції, суспільстві точаться нескінченні дискусії з приводу утвердження оптимальної для України моделі державного устрою. «З-поміж країн, які постали на пострадянському просторі, Україна є зразком невизначеності – як щодо загальної трансформаційної стратегії, так і стосовно конкретних форм територіальної організації» [1, 2].

Тому виникає питання – яка форма державного устрою є найбільш оптимальною для України – унітарна чи федеративна, у якому форматі можна не лише безболісно і швидко подолати національно-політичні та соціально-економічні проблеми українського суспільства, але й створити міцну політико-правову основу як для розбудови Української держави, так і посилення її ролі у міждержавних відносинах?

Аналіз профільної джерельної бази показує, що нормативна об'єктивізація державного устрою, як правило, має конституційно-правову основу і Україна у цьому сенсі не є винятком – форма державного устрою Україна визначена ст. 2 Конституції України. Водночас конституційне законодавство України не містить нормативного визначення поняття «державний устрій», що призводить до неоднакового сутнісного розуміння ученими-теоретиками цієї дефініції. Визначимо, що ***державний устрій*** – це політико-територіальне влаштування держави, яке визначає і характеризує порядок територіального поділу держави, правовий статус її територіальних одиниць, територіальну організацію державної влади, а також способи взаємодії загальнодержавних, центральних та місцевих органів влади.

Зауважимо, що загальнотеоретичні наукові надбання і концепції, продуковані вченими-правниками, предметом дослідження яких стали питання оптимізації форми державного устрою України, можна виокремити у три відносно самостійні напрямки.

Перша когорта учених продукує ідею поступової регіоналізації Української держави, і така ідея у світовій загальноюридичній теорії і практиці державотворення не є новою. Історія приписує введення в обіг терміну «регіоналізм» французу Берлюку-

Перуссі (1874р.), проте Р. Г. Калитчак стверджує, що регіоналізм зародився на зламі XVIII-XIX ст. у Франції як ціннісно-раціональна орієнтація на регіональні пріоритети і своєрідний протест централізму [2, 55]. Упродовж XX ст. інститут регіоналізму не лише активно досліджувався, але й знайшов належне практичне втілення. «В останні десятиліття, – зауважує російський учений В. О. Чиркін, – в деяких країнах (Іспанія, Італія та ін.) склалася так звана регіоналістська держава, яка поєднує різноманітні елементи унітаризму, федералізму, автономії і за своєю суттю є перехідною від унітаризму до федералізму» [3, 156]. Сучасні дослідження питання активно продукуються ученими, які здійснюють наукові розвідки в різновекторному спрямуванні, зокрема, політичному, правовому, економічному, історичному, соціологічному тощо. Це стало вагомим стимулом того, що Інститут регіональних досліджень НАН України обґрунтував необхідність створення нової науки – регіонології, в рамках якої можна було б часткові й емпіричні дослідження з регіоналістики звести до певної логічної системи категорій та принципів [4, 215].

Прихильники регіональної держави висувають різні аргументи на її користь, проте беззаперечним є той факт, що регіоналізація України – це один із способів децентралізації державної влади. Україна в період становлення сучасної державності, переходу до нових політичних та економічних інститутів визнає необхідність децентралізації унітарної держави, відродження самоврядування, що є важливим чинником утвердження та розвитку громадянського суспільства. За період незалежної України було розроблено і введено в дію декілька сотень різноманітних програм розвитку регіонів, проте вагомих результатів немає, оскільки більшість із них носило вузько спрямований галузевий або обласний характер. Сучасна національно-державна мета регіоналізації, як наголошує О. І. Шаблій, полягає в обґрунтуванні такого поділу України на макрочастини, щоб регіональна національна, демографічна, соціальна, економічна та екологічна політика забезпечила гармонійний і сталий розвиток суспільства в цілому, створила умови нормальної й духовної життєдіяльності людини» [5, 4].

Отже, проблема регіоналізації Української держави залишається відкритою і такою, що потребує інтегрованого різногалузевого (економічного, правового, політичного, соціального, національно-етнічного) дослідження. Крім того, ми вважаємо, що визначальним критерієм можливої регіоналізації України повинна стати виняткова економічна, а не політична доцільність, а завдання юриспруденції у процесі регіоналізації України має полягати, насамперед, у його правовому супроводі з метою забезпечення легітимності державотворення.

Друга група учених, істориків, політиків продукує ідею федералізації Української держави і висуває низку аргументів (світоглядних, етнокультурних, соціально-економічних, політичних та інших) на користь перетворення України у федерацію. Такі вчені стверджують, що «федерація створюється там і тоді, де і коли існують значні відмінності в етнічному складі населення країни, історичні, культурні й територіальні особливості», а Україну вони класифікують як «фактично гетерогенну країну, що логічно тяжіє до федерації, із значними регіональними відмінностями та напругами» [6, 270]. «Федералізація – це об'єктивний та прогресивний процес, своєрідний виклик XXI століття, який у разі поширення його досвіду на Україну й поступового, поетапного здійснення міг би: 1) зміцнити державну єдність та зберегти територіальну цілісність; 2) запобігти відцентровим сепаратистським проявам; 3) зняти соціально-культурні суперечності між регіонами (щодо мови, історії тощо)» [7, 5]. Прихильність до федерації висловлюють й інші науковці [8].

У перші роки незалежності України подібна прихильність до федералізації значною мірою була зумовлена ейфорією реаль-

ної можливості привнести в Україну нові інститути, а національне державотворення багатьма політиками і вченими сприймалося як «полігон» для відповідних «спроб і випробувань». Натомість протягом останніх п'яти років заяви про необхідність федералізації України продукуються швидше з огляду на політичну ситуацію у державі, а не з позицій доцільності правового реформування України. Отож проблема федералізації України перебуває не стільки в правовій площині, скільки в політичній. Підтвердженням цього є відповідна «хвилеподібність федералістського ажіотажу», який «зникає так само раптово, як і з'являється – до чергового сплеску передвиборної риторики» [1, 2].

Третя група учених обстоює ідею децентралізації державної влади в умовах збереження унітарної форми державного устрою України. Примітно, що доцільність забезпечення побудови Української держави на засадничих принципах унітаризму позиціонується вченими з огляду на недоліки федеративної форми державного устрою. Так, Л. Нагорна вважає, що федералізм може стати гальмівним чинником на шляху реформ, оскільки розшириться простір узгоджень і дискусій, а це в умовах збереження низької культури компромісів української еліти є вкрай небезпечним. По-друге, виникає проблема зростання вартості управлінського апарату [9, 9].

У науці теорії держави утвердилася думка, що федерації спроможні найбільш повно задовольнити національно-культурні запити громадян. Разом з тим директор Інституту федералізму і громадянського суспільства Російської Федерації професор О. М. Арінін підкреслює, що досвід унітарних держав свідчить про зворотне – світова практика переконливо показує, що унітарні демократичні держави набагато ефективніше вирішують життєві проблеми суспільства, ніж недостатньо розвинуті федерації [10, 73]. Інші вчені наголошують, що жодний федералізм не забезпечить громадянам України, які належить до різних етнічних груп, належної культурної безпеки і рівних економічних умов [11, 33]. Такий стан справ приводить до висновку, що форма державного устрою не є пріоритетною у процесі державотворення, оскільки винятково важливим є не порядок внутрішнього територіального влаштування, а державно-правовий режим його функціонування.

Крім того, у науці державознавства утвердилася теза про неможливість перетворення унітарної держави у федерацію, оскільки утворення федерацій передбачає об'єднання (інтеграцію) відповідних суб'єктів в єдиний союз, тому федеративні держави інколи називають союзними. Значить, створювати федерацію, рухаючись у зворотному напрямку, тобто від унітарної форми державного устрою до федеративної, є кроком назад у державотворенні [9, 8]. Український учений М. І. Корнієнко також вважає, що федералізація відбувається в процесі об'єднання держави, а не її поділу, тому Україна повинна бути унітарною державою [12, 66]. Натомість відомо, що унітарна Бельгія поступово перетворилася у федерацію за принципом субсидіарності її об'єктів. Більше того, у науці теорії держави продукується думка про доцільність використання Україною досвіду федералізації Бельгії, який міг би слугувати нормативною моделлю для розв'язання суперечностей національного державотворення.

Голова комітету зі співробітництва Україна-Бельгія Маргарет Германс, яка добре розуміє складнощі українського державотворення, наголошує, що обидві держави перебувають в одному культурному становищі: в Україні живуть два основні народи – українці та росіяни, у Бельгії – валлони та фламандці, тому в процесі федералізації України цілком «можливий культурний тиск на російськомовні частини України з боку Росії і спекуляції навколо мовного питання, що мають місце в українському суспільстві» [13, 4]. Ми вважаємо, що привнесення на національний ґрунт державо-

творення досвіду бельгійської федералізації лише посилить національно-культурну, політичну, мовну конфронтацію в суспільстві.

На нашу думку, найкращий державний устрій на теренах незалежної України є той, завдяки якому опосередковується можливість збереження її державно-національної єдності і територіальної цілісності, забезпечується зростання економічної могутності держави шляхом оптимального поєднання загальнодержавних та місцевих інтересів.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, приходимо до таких висновків:

1. Федеративна форма державного устрою є неприйнятною для України, що може бути поясненим рядом вагомих причин:

• в умовах політичної нестабільності, низького рівня правосвідомості українських політиків, державних діячів федералізація України може призвести не лише до порушення її територіальної цілісності, але й до розколу та поступової втрати державного суверенітету;

• утвердження національного державотворення на федеративних засадах в умовах відсутності реального народовладдя призведе як до нового витка політичної нестабільності, так і до соціально-економічного розбалансування держави;

• відсутність єдиної загальноприйнятної програми економічного розвитку Української держави, розробленої з урахуванням регіональних виробничих потужностей, розрахованої на тривалий період (15-20 років), опосередковує функціональну невизначеність федералізації України з економічних позицій. Отже, федералізація передбачає значні фінансові затрати, проте перспективи економічної вигоди політико-правової реформи є невизначеними, що в умовах утвердження ринкової економіки, постійного зростання зовнішнього боргу України є не лише неприйнятним, але й антидержавним процесом;

• федералізація України є безпідставною з етнічно-національних позицій, позаяк утвердження української державності відбувається на етнічних землях української нації.

2. Державотворчі перетворення у напрямку утвердження України як регіональної держави, на наше переконання, може стати цілком реальною перспективою вже у найближчі 10-15 років. Зауважимо, що регіональна держава містить деякі елементи федеративної форми державного устрою, проте з правової точки зору вважається унітарною державою. Отже, регіоналізація держави – оптимальний компроміс між прихильниками федералізму та унітаризму. Регіональне структурування територіального простору України має відбуватися на основі цілісної системи відповідних чинників, завдяки використанню яких процес регіоналізації буде мати під собою ґрунт. До системи таких чинників мають належати економічний, історичний, політичний, географічний і демографічний, тому що:

• економічна регіоналізація зумовлена відповідною спеціалізацією певного регіону і здійснюється з метою забезпечення комплексного та збалансованого розвитку територій держави, виходячи із загальнодержавних і місцевих інтересів, а також використання абсолютних і відносних переваг регіонів, зокрема природних і трудових ресурсів, вигідне транспортне сполучення тощо. Безперечно, збереження і поступове посилення національної ідентифікації української державності відбуватиметься, насамперед, завдяки зростанню економічної могутності України;

• історичний чинник регіоналізації України є найбільш зрозумілим і прийнятним для відповідних територіальних спільнот, оскільки тут спрацьовує феномен генетичної пам'яті предків. Отже, з огляду на історичний чинник, оптимальною є регіоналізація українських земель на такі територіальні утворення: Буковина, Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, Слобожанщи-

на, Запоріжжя, Таврія, Закарпаття. Проте такий феномен в умовах політичної чи економічно-соціальної нестабільності у державі може бути дуже небезпечним, тому що в таких регіонах, як Крим, Закарпаття чи Буковина, цілком можлива активізація сепаратистських настроїв;

• активними суб'єктами продукування регіоналізації України за політичним чинником можуть стати політичні партії. Дійсно, відсутність двопалатного парламенту в Україні уже призвела до часткової регіоналізації політичних партій. Останні, залишившись за межами парламентської більшості, будуть лобіювати у парламенті інтереси певних регіонів з метою посилення своїх електоральних позицій. На нашу думку, сутнісне значення політичного чинника регіоналізації України має ґрунтуватися не стільки на самобутньо-регіональній, як на державно-національній самосвідомості;

• регіоналізація України як територіально найбільшої країни Європи має здійснюватися з обов'язковим урахуванням географічних чинників. Дійсно, неоднакове географічне, кліматичне розташування відповідних територій України опосередковує необхідність їх ідентифікації за цією ознакою, наприклад, Карпати, Крим, Полісся та інші. Крім того, відносна однаковість географічного рельєфу, природних ресурсів у поєднанні з кліматичною одноманітністю опосередковує можливість економічної спеціалізації відповідного регіону (металургійне виробництво, виноградництво, рекреаційне зонування);

• демографічний чинник, безумовно, необхідно враховувати у процесі регіоналізації України. Демографічна ситуація в Україні визначається шляхом визначення природного руху населення (відтворення) і механічного руху (міграції). Зауважимо, що починаючи з 1993 року, населення України постійно зменшується. Крім того, густота населення в різних областях неоднакова, наприклад, у Донецькій області – 200 чол./км^2, тоді як у Чернігівській області – 35 чол./км^2. А значить, регіоналізація України має здійснюватися з обов'язковим урахуванням не лише реальної кількості населення відповідного регіону, але й на основі тенденцій до його збільшення чи зменшення.

3. На сучасному етапі національного державотворення оптимальною є унітарна форма державного устрою, проте необхідно здійснити ряд практичних кроків у напрямку поетапної децентралізації державної влади. Системне реформування державного владарювання має здійснюватися на основі чіткої програми, розробленої у результаті комплексного дослідження юристів, економістів, істориків, управлінців тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Литвин В. М. Федералізм: ідея, політична практика, застосовність в Україні // Голос України. – № 115(4765). – 24 червня 2010 р. – С. 2-3.

2. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р.Г. Калитчак. – К.: Знання, 2007. – С. 55.

3. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юристъ, 1999. – 568 с.

4. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В. Адамович. – Ів.-Фр.: місто НВ, 2009. – 884 с.

5. Шаблій О. І. Деякі питання методології і теорії макрорегіоналізації України // Вісник Львівського університету. Серія географія. – 1999. – Вип. 24. – С. 4.

6. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми: Монографія. І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, К. М. Вітман, О. В. Скрипнюк, Є. В. Перегуда, О. М. Стойко, О. Г. Кучабський, В. А. Явір / За ред. І. О. Кресіної. – К.: Логос, 2009. – 480 с.

7. Колесніченко В., Бортнік Р. Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку Української держави // Голос України. – № 194 (4694). – 15 жовтня 2009 р. – С. 4-5.

8. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наук. думка, 1993. – 220 с., Гриньов В. Б. Нова Україна: якою я її бачу. – К.: Абрис, 1995. – 92 с.

9. Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи / Л. Нагорна // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 9.

10. Алферова Е. В. Судьба России – федерализм // Федерализм, региональное управление и местное управление // Сборн. статей. – М., 1999. – С. 66-91.

11. Нікіфоров А. Р. Деякі регіональні аспекти побудови політичної нації в Україні / А. Р. Нікіфоров // Регіональні проекції державної політики. Збірник наукових праць Кримського філіалу НІСД. – В 2-х т. Т. 2. – Сімферополь: Таврія, 2003. – С. 33.

12. Корнієнко М. І. Чи потрібні Україні її федералізація або автономізація? / М. І. Корнієнко // Вибори та демократія. – 2004. – Вип. 32. – С. 66.

13. Колесніченко В., Бортнік Р. Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку української держави // Голос України. – № 194 (4694). – 15 жовтня 2009 р. – С. 4-5.

НАЦІОНАЛЬНІ ЧАСТИНИ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

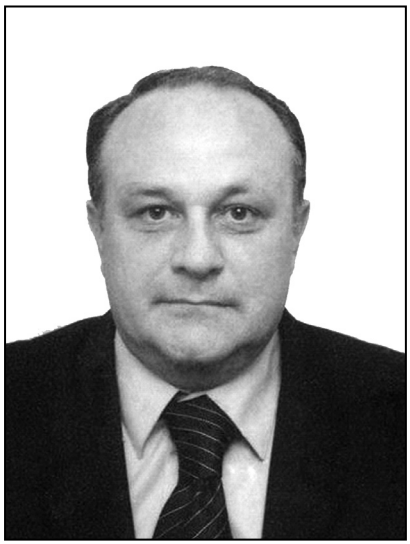

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРоЛ «Україна», м. Дніпропетровськ

Каліберда Юрій. *Національні частини в російській армії часів Першої світової війни на території України.*

У статті розглядається історія створення і бойовий шлях національних військових формувань російської армії, які у 1914-1918 рр. воювали на території України.

Ключові слова: *Перша світова війна, Чеська Дружина, Пулавський легіон, 1-й Мусульманський корпус, Дика дивізія, Сербський добровольчий корпус.*

Калиберда Юрий*. Национальные части в российской армии в годы Первой мировой войны на территории Украины.*

В статье рассматривается история создания и боевой путь национальных военных формирований российской армии, которые в 1914-1918 гг. воевали на территории Украины.

Ключевые слова*: Первая мировая война 1914-1918 рр., Чешская Дружина, Пулавский легион, 1-й Мусульманский корпус, Дикая дивизия, Сербский добровольческий корпус.*

Kalyberda J*. National military units of the Russian army, which fought on Ukraine.*

The article discusses the history of creation and battle your way of national military units of the Russian army, which in 1914-1918 fought on Ukraine.

Keywords: *First World War 1914-1918, Czech squad, Pulavsky Legion, 1-st Muslim Corps, Wild Division, Serbian Volunteer Corps.*

Гостра нестача людських ресурсів під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) примусила військові міністерства ворогуючих країн приступити до формування військових частин за національною ознакою.

Не винятком у цьому процесі була і багатонаціональна Російська імперія, у складі Збройних сил якої російським військовим керівництвом були створені чисельні національні військові формування, які брали активну участь у воєнних діях проти армій країн Четверного союзу.

Так, упродовж 1914–1917 років на території імперії відбувалося формування чехословацьких, сербських, латиських, польських військових частин.

Після Лютневої революції 1917 року цей процес значно пожвавився. Розпочалося створення національних військових формувань з українців, молдаван, білорусів, литовців, естонців, представників кавказьких народів та мусульман.

Історія значної частини цих військових утворювань була пов'язана з територією України, через яку проходили Південно-Західний та Румунський фронти Першої світової війни.

Історія національних військових формувань російської армії у 1914-1918 роках знайшла своє висвітлення на сторінках досліджень вітчизняних та російських істориків – В. Голубка, А. Папакіна, М. Подпрятова, Г. Савченка, Б. Татарова, Я. Тинченка, С. Шульги [3; 7-11; 12; 15; 17; 18-19; 26] та ін.

Ознайомлення з масивом історичної літератури з цієї проблеми дозволяє автору статті стверджувати, що територія України значною мірою була пов'язана з тогочасною історією слав'янських (чехословацьких, сербських та польських), а також мусульманських військових формувань російської армії означеного періоду. Розглянемо більш детально сторінки їх бойового шляху.

Початок Першої світової війни привів до активізації чеського і словацького національно-державницького руху, прихильники якого прагнули до самостійності слов'янських територій, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Відображенням цих устремлінь серед численних чеських іммігрантів, які проживали в Росії, стали демонстрації на знак лояльності до Росії і Сербії, організовані в перші ж дні війни в ряді міст Росії.

25 липня 1914 року, в день офіційного оголошення війни, Чеський національний комітет (ЧНК), який об'єднував чехів-колоністів в Російській імперії, прийняв звернення до імператора Миколи II з проханням організації чеських легіонів у складі російської армії.

Рішення про створення чеських добровольчих військових підрозділів для участі у війні на боці Російської імперії було прийнято на антиавстрійській маніфестації, яка відбулась 9 серпня 1914 року в Києві з ініціативи голови Чеського комітету допомоги жертвам війни Ї. Їндржишека.

30 липня 1914 року Рада міністрів підтримала цю ініціативу, а 11 серпня російська військова рада ухвалила рішення про організацію «Чеське Дружіне» (чехи також називали ці підрозділи «гуситськими загонами») [25, 49]. Царат таким заходом переслідував не стільки військово-стратегічні, скільки пропагандистські цілі.

20 серпня 1914 року було видано наказ по Київському військовому округу (КВО) про формування чеського батальйону. Запис до дружини розпочався 21 серпня 1914 року. «Чеське Дружіне» формувалася в Києві із чехів-добровольців, які мали російське підданство.

За короткий час зголосилося близько 500 добровольців. Формуванням батальйону керував начальник штабу КВО генерал-лейтенант М. Ходорович, командиром частини був призначений підполковник Лотоцький [21].

Військову присягу дружина прийняла 28 вересня 1914 року (у день св. Вацлава) на Софіївській площі в Києві при великому скупчені народу [20, 7]. Новопризначений командир Чеської дружини підполковник

Йосип Созентович вручив воякам бойовий прапор – червоно-біле полотнище із короною св. Вацлава посередині [16, 22].

Згідно з положеннями «Правил формування Чеської дружини», чеські підрозділи утворювалися тільки на період війни, командні посади обіймали лише російські офіцери, у складі кожної роти мало бути не менше 1/3 росіян.

Пізніше, коли до складу дружини дозволили вводити і полонених, що добровільно здалися в полон, посади молодших офіцерів на правах офіцерів ополчення стали обіймати й чехи. Статут і командна мова були російськими, але між собою вояки розмовляли чеською мовою.

Військова уніформа була також російського зразка, на кашкетах солдати могли прикріпити червоно-білі смужки [25, 49].

9 жовтня 1914 року чеські легіонери виїхали на фронт. Чеська дружина була введена до складу 3-ї російської армії під командою генерала Радко Дмітрієва.

Дружинники виконували завдання розвідувального характеру в тилу ворога і на передових позиціях, а також служили перекладачами, охоронцями штабів тощо. Особливо ефективною виявилась агітаційна робота, яку вели чехи в австрійських військах, де було багато слов'янських частин.

Бойове хрещення дружина пройшло 19 листопада 1914 року в Галичині біля Тарнова. У ході боїв чеські добровольці відзначалися дисциплінованістю, хоробрістю та відвагою [21].

20 січня 1916 року Чеська дружина була перейменована на Чехословацький стрілецький полк (за рахунок поповнення її лав представниками словацької національності), а 4 квітня – у Чехословацьку стрілецьку бригаду (5 750 осіб) під командуванням полковника В. Троянова.

До складу бригади входило 3 стрілецьких полки (імені Яна Гуса, Ірджіха з Подебрад, Яна Жижки з Троцнова), поділених на роти і розісланих у частини по всій лінії фронту [20, 11].

Командир Чеської Дружини полковник Иосип Созентович

У лютому 1916 року в Парижі утворилася Чехословацька національна рада (ЧСНР) (керівники: Т. Масарик, Й. Дюріх, М. Штефаник, Е. Бенеш). ЧСНР офіційно підпорядкувала собі всі чеські військові частини, що діяли проти держав Четверного союзу на Східному та Західному фронтах.

Влітку 1917 року чехословацькі війська взяли участь у наступі російських військ на Південно-Західному фронті. Чехословацька бригада була включена до складу 11-ї російської армії з місцем дислокування в районі міста Зборів у Галичині (сучасна Тернопільська область).

19 червня 1917 року після артилерійської підготовки чехословацька бригада, піднявши прапор, пішла у наступ. Дружинники подолали дві лінії оборони супротивника і вийшли до третьої, таким чином просунули лінію фронту за один день на чотири кілометри, взявши в полон 3150 солдатів та 62 офіцери супротивника [25, 51].

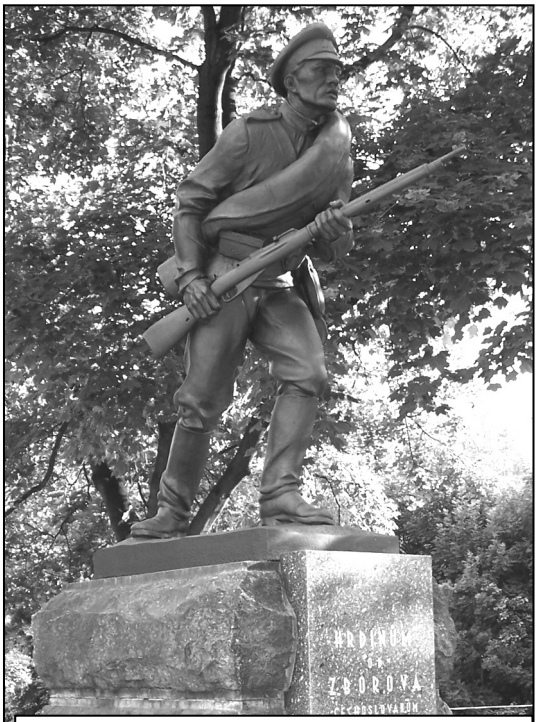

Пам'ятник Чехословацькому воїну в Бланско (Чехія), учаснику битви під Зборовом під час червневого наступу 1917 р.

Для чехословаків битва під Зборовом мала велике значення, вона продемонструвала єдність їх сил у досягненні головної мети – незалежності держави. У Зборівській битві брали участь відомі політичні та громадські діячі майбутньої незалежної держави: Лудвік Свобода, Ярослав Гашек та ін.

Під час наступу під Зборовом загинуло 185 добровольців, 800 поранено та пропало безвісти. Загиблі були поховані в с. Цецова (тепер Калинівка), Озерному та навколишніх селах [25, 51].

Успішні дії Чехословацької бригади влітку 1917 р. стали переконливим аргументом для переконання Тимчасового уряду у необхідності чисельного збільшення чехословацьких формувань.

Голова Тимчасового уряду князь Львов та О. Керенський дали дозвіл на необмежений набір до чехословацького війська військовополонених австро-угорської армії. Разом з тим, у чехословацьких військах приймався статут французького зразка і чеською командною мовою.

4 липня 1917 року новий Верховний головнокомандувач генерал Лавр Корнілов дозволив розпочати формування 2-ї дивізії, яке йшло швидкими темпами. Були організовані 5-й полк Томаша Масарика, 6-й Ганацький, 7-й Татранський, 8-й Сілезький полки, дві інженерні роти, дві артилерійські бригади [22].

До кінця 1917 року до лав Чехословацького корпусу (розгорнутий у жовтні 1917 року за наказом начальника генштабу генерала М. Духоніна) записалося від 32 до 35 тис. добровольців [25, 51].

Восени 1917 року Чехословацький корпус перебував на формуванні в тилу Південно-Західного фронту на території Волинської та Полтавської губерній.

Жовтневий переворот 1917 року і розпочаті радянським урядом переговори про мир з державами Четверного союзу поставили чехословаків в складне становище. Отримавши звістку про перемогу збройного повстання більшовиків у Петрограді, керівництво Чехословацького національної ради оголосила про беззастережну підтримку Тимчасового уряду.

28-31жовтня 1917 року вояки Чехословацького корпусу спільно з юнкерами київських військових училищ брали участь у вуличних боях проти робітників і солдатів – прихильників Київського Ради.

Проте початок Громадянської війни в Росії змусив керівників ЧСНР терміново вирішувати питання про переведення підрозділів чехословацьких військ за межі Росії.

Томаш Масарик звернувся до урядовців із проханням про дозвіл на виведення чеських військ до Франції, яка брала на себе також і матеріальне та фінансове забезпечення корпусу.

Восени 1917 року почалася передислокація корпусу на Західний фронт із подальшим виведенням через Архангельськ [21].

Але потрапити до Франції чехословаки могли лише через територію Росії, де на той момент повсюдно була встановлена радянська влада. Щоб не зіпсувати відносини з радянським урядом Росії, ЧНР категорично утримувалася від будь-яких дій проти більшовиків, а тому відмовила у допомозі Центральній Раді проти наступаючих на неї радянських військ.

Однак зайняття України згідно з умовами Берестейського миру німецькими та австро-угорськими військами змінила цей план: було прийнято рішення про передислокацію корпусу вглиб Росії та подальший рух Транссибірською залізницею до Владивостока [25, 52].

Під час відступу з території України чехословацькі війська змушені були вступити в бій із німецькими та австро-угорськими військами під Бахмачем (сучасна Чернігівська обл.). Бої тривали від 8 до 13 березня 1918 р. Ворог був затриманий, що дало можливість евакуювати всі чехословацькі війська [20, 30-31].

Навесні 1918 року чехословаки опинилися втягнутими у воєнні дії проти влади більшовиків. Повстання Чехословацького корпусу в Поволжі, на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході створило сприятливу ситуацію для ліквідації радянських органів влади і початку широкомасштабних збройних дій білих військ проти більшовиків.

Тільки у вересні 1920 року останній вояк Чехословацького корпусу покинув порт Владивостока і морським шляхом вирушив на батьківщину [21].

Створення під час Першої світової війни чехословацьких легіонів у Росії (а також у Франції та Італії) мало вирішальне значення для постання Чехословацької держави та її майбутніх Збройних сил.

У роки Першої світової війни у складі російської армії воювали вояки Сербського добровольчого корпусу, створення якого мало свою передісторію.

Так, з початком війни до лав австро-угорської армії були мобілізовано багато представників поневолених південнослов'янських народів, які проживали на території імперії Габсбургів: сербів, словенців та хорватів.

Більшість захоплених у полон на Східному фронті представників цих національностей погодились воювати проти австро-угорської армії на боці Антанти.

Влітку 1915 року між Росією і Сербією була досягнута домовленість про відправку сербських добровольців (колишніх вояків австрійської армії) по р. Дунай до Сербії. Однак після вступу Болгарії у війну на боці країн Четверного союзу та відступу сербської армії на о. Корфу подальша така відправка добровольців була унеможливлена [15].

У листопаді 1915 року в Одесі розпочалося формування 1-ї Сербської добровольчої дивізії. Дивізія була сформована з австро-угорських полонених, переважно сербів, та невеликого числа хорватів, словенців, чехів і словаків, які потрапили у полон або перейшли на бік росіян на Східному фронті [23, 89].

Формування 1-ї дивізії було завершено восени 1916 року. Організаційно вона складалась з 4-х полків (по 3 батальйони у кожному) і нараховувала 18868 осіб. Її командиром був призначений полковник Генерального штабу Стеван Хаджич, кадровий офіцер сербської армії [15].

Вступ 27 серпня 1916 року Румунії у війну на боці Антанти примусив сербський уряд погодитись на їх використанні у складі російських військ на Румунському фронті у Добруджі.

Восени 1916 року частини 1-ї сербської дивізії були включені до складу 47-го армійського корпусу російської армії під командуванням генерала А. Зайончковського. 7 вересня, після успішної передислокації на територію Добруджі, сербські добровольці у складі Східної групи армій (47-й російський армійський корпус та 19-а румунська дивізія) розпочали бойові дії проти болгарських, німецьких та турецьких військ [15].

Сербський доброволець у 1916 р.

Але ця військова кампанія виявилася невдалою для російсько-румунських військ, які після двох місяців (вересень-жовтень 1916р.) жорстоких боїв, зазнали поразки і вимушені були відступити на російську територію. У ході цієї кампанії втрати 1-ї сербської добровольчої дивізії склали 755 загиблих, 6463 пораненими та 664 зниклими безвісті [15].

Проявлена в битвах хоробрість сербських добровольців не залишилися поза увагою їх керівництва. Багато офіцерів і солдатів дивізії були нагороджені російськими, румунськими і сербськими орденами та медалями.

У січні 1917 року в Одесі розпочалося формування 2-ї Сербської добровольчої дивізії, яка пізніше разом із залишками 1-ї дивізії була розгорнута у Сербський добровольчий корпус загальною чисельністю 40000 осіб. Командувачем корпусу був призначений генерал Михайло Живкович [15].

Корпус складався з 3-х окремих Сербських артдивізіонів, Сербського горного артдивізіону, технічних та інших спеціальних частин та підрозділів. Його вояки були вдягнуті у власні національні однострої з сербським головним убором – «шашкачей».

Штаб корпусу розташовувався в Одесі, де також видавали корпусну газету «Слов'янський Південь» [15]. У 1917 році одна сербська дивізія була відправлена на Балкани, інша частина корпусу залишилась у Росії і взяла участь у Громадянській війні (в переважній більшості на боці більшовиків).

Вибух Першої світової війни також викликав пожвавлення у польському середовищі в усіх трьох імперіях, що поділили польські землі. У Царстві Польському, що перебувало у складі Російської імперії, стихійно почали утворюватися перші військові загони з поляків, які прагнули до боротьби з ворогом. Наприкінці серпня 1914 року підполковник Вітольд Остоя-Горчинський дістав згоду у російського військового керівництва на формування у складі Південно-Західного фронту польського добровольчого підрозділу [10].

У цей час на стороні Австро-Угорщини вже воювали польські національні частини, очолювані Ю. Пілсудським, і російське командування було змушене дати згоду на утворення польського «легіону» під російським контролем. У січні 1915 року було сформовано Пулавський легіон (отримав назву за місцем свого формування), на чолі якого став підполковник Антоній Реут. Легіон складався з батальйону піхоти, ескадрону уланів, батареї артилерії, роти кулеметників та допоміжних підрозділів і налічував біля 800 осіб [14].

Вже в березні 1915 року 1-й Польський (Пулавський) легіон вирушив на фронт. Проте одразу легіонери зіткнулися з неприязним ставленням російської влади та вищого командування. Легіонові було відмовлено у вживанні польської мови в офіційному спілкуванні та кореспонденції, обмежено вплив на солдатів легіону з боку польських політичних партій.

Впродовж травня-липня 1915 року легіон взяв участь у боях з німцями, після чого внаслідок загального відступу російської армії з території Царства Польського, він відходить на Підляшшя. Тут, у бою під

ст. Нурець, Пулавський легіон зазнав тяжких втрат (40 чоловік загиблих та 148 поранених) і відступив до Бобруйська у Білорусі у складі лише трохи більше 100 вояків [10; 14].

Героїчна поведінка поляків збільшила довіру до нього з боку командування і призвела до розширення масштабу формування польських частин в російській армії. Рештки Пулавського легіону увійшли до складу 104-ї стрілецької бригади. З ініціативи її командира генерала Шимановського та з дозволу російського командування на її базі починається формування Польської стрілецької бригади [10].

За кілька місяців було створено чотири піхотні батальйони, дивізіон уланів та саперну роту. Загальна чисельність бригади складала біля 4 тис. багнетів. До стрілецької бригади призначалися вірні царському режимові офіцери не обов'язково польського походження, які нерідко не знали польської мови [10].

У березні 1916 року Польська бригада вирушила на фронт, під Барановичі (Білорусь). Невдовзі поляки взяли участь у російському наступі влітку 1916 року під Луцьком. Після цього участі у боях Польська стрілецька бригада не брала.

Після окупації військами Четверного союзу території Царства Польського маніфестом від 5 листопада 1916 року кайзер Німеччини й імператор Австро-Угорщини оголосили про створення на території контрольованого ними Польського королівства власної армії – Польського вермахту.

Царат вимушений був піти на подальші поступки полякам, і за наполяганням польських політиків командувач Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилов дав дозвіл на розгорнення Польської стрілецької дивізії.

У січні 1917 року вояків Польської стрілецької бригади було переведено на територію Київського військового округу. Частини дивізії розміщувалися таким чином: перший піхотний полк формувався у Києві, другий – у Борисполі, третій – у Полтаві, четвертий – у Березані [10; 13].

На чолі Польської стрілецької дивізії став генерал-майор Тадеуш Билевський. У січні 1917 року дивізія нараховувала біля 6,5 тис. осіб [13].

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року привела до влади у Росії прихильників принципу самовизначення народів, що дозволило полякам надати своїм військовим формуванням справжнього національного характеру, який виражався у поширенні польської мови, національної символіки тощо.

У травні 1917 року дивізія у складі 4-х стрілецьких полків, інженерної роти та уланського полку вирушила на фронт і взяла участь у невдалому літньому наступі 1917 року армій Південно-Західного фронту в Галичині [10].

Тут польські військові беруть участь у воєнних діях, показуючи на фоні загального розкладу російської армії неабияку дисципліну та особисту мужність.

У середині серпня 1917 року, після відступу російських військ, дивізію було виведено у запілля Західного фронту (у район Бихова) [10].

1917 року значно активізувався рух польських військовиків у російській армії, в результаті чого на середину року майже при кожній військовій частині було створено об'єднання військових поляків. 26 травня–9 червня їх делегати провели у Петрограді 1-й Загальний з'їзд військових поляків, де було обрано Головний польський військовий комітет – орган керівництва процесом створення польської армії.

З'їзд також ухвалив рішення про початок формування окремих польських збройних сил для боротьби з Німеччиною та Австро-Угорщиною, підпорядкованих головному російському командуванню, а також звернувся до російського командування по дозвіл сформувати окремий корпус на території України. Невдовзі російський Верховний головнокомандувач Лавр Корнілов

дав згоду на утворення одного польського корпусу на теренах Західного фронту в районі Мінськ – Бобруйськ, на чолі якого мав стати генерал-лейтенант Юзеф Довбур-Мусницький [13].

Польська стрілецька дивізія стала основою для цього військового з'єднання, отримавши назву «1-ї дивізії стрільців 1-го Польського корпусу». Основою для інших частин корпусу мали стати поляки-військовослужбовці, що виявили б бажання бути перенесеними до національних формувань.

На з'їзді також відбулось відокремлення прихильників лівих політичних течій, які противилися створенню польських збройних сил. Ліві захопили контроль у Польському запасному полку в Бєлгороді, солдати якого відмовилися коритися наказам командування Польського корпусу і згодом проголосили про утворення 1-го Польського революційного полку. Після Жовтневого перевороту в Петрограді полк стояв на чітких пробільшовицьких позиціях [10].

На початку 1918 року 1-ий Польський революційний полк був роззброєний за наказом головнокомандувача військ радянської України В. Антонова-Овсієнка, коли його солдати відмовилися виступити проти військ Української Народної Республіки (УНР), побоюючись початку міжнаціонального конфлікту між українцями та поляками [3, 152].

Під час формування з'єднання відчувалася нестача фахових офіцерів, здатних зайняти командні посади, натомість був надлишок молодших офіцерів. До того ж до корпусу потрапляли більшовицькі агітатори, що поширювали у середовищі солдатів пацифістські настрої та підбурювали їх не слухати наказів командування.

Унтер-офіцер 3-го Польського корпусу у 1918 р.

Вахмістр польського уланського полку у 1918 р.

На кінець 1917 року 1-й Польський корпус нараховував 18,5 тис. осіб. Він складався з 3-х стрілецьких дивізій (по 4 полки в кожній), Лицарського легіону, 2-х артилерійських бригад, дивізіону кінної артилерії, дивізіону важкої артилерії, мортирного артилерійського дивізіону, уланського полку (тривало утворення 3-х полків кінноти) та інших допоміжних і технічних підрозділів [10].

Частини корпусу не користувались військовим самоврядуванням, не мали комітетів, зберігали дореволюційну дисципліну.

У цей час на території колишньої імперії утворюються нові польські військові формування. Так, у грудні 1917 року на Румунському фронті, у районі м. Сороки над Дністром, на добровільній основі було сформовано 2-й Польський корпус, що за згодою командувача Румунського фронту генерала Д. Щербачова перебрав озброєння 29-го російського корпусу. Очолив його генерал-майор С. Станкевич [8, 106].

Наприкінці 1917 року було утворено Інспекторат польських збройних сил на Україні, якому мали бути підпорядковані частини 2-го та 3-го корпусів. На чолі Інспекторату з центром у Києві став генерал-поручник Євген де Геннінґ Міхаеліс, поляк за національністю, який 3 грудня 1917 року прибув до Києва [10].

3-й Польський корпус почав утворюватись стихійно, у вигляді партизанських загонів, складених з військових поляків. Один з таких загонів був створений у Києві наприкінці 1917 р.

Основною проблемою при створенні польських частин в Україні була неприхильність до проявів польської військової сили з боку українського населення, у якого польська присутність пробудила національну свідомість.

На перешкоді утворення польських національних збройних формувань стала і українська влада, яка сама у свою чергу не закінчила нелегкого процесу створення власних Збройних сил.

Жовтневий переворот у Петрограді суттєво погіршив без того нелегке становище польських військ на території України і призвів до військового конфлікту з російськими більшовиками. Так, у січні-лютому 1918 р. 1-й Польський корпус у взаємодії з вояками 1-го Мінського білоруського піхотного полку (біля 2 тис. осіб) брав участь у боях з більшовиками, які безуспішно намагалися роззброїти поляків, щоб не допустити їх переходу на територію УНР [2].

Його командувач генерал Ю. Довбур-Мусницький сконцентрував частини Польського корпусу навколо фортеці Бобруйськ у Білорусі.

Під час Першої українсько-більшовицької війни (1917-1918рр.), коли Армія УНР була не в змозі чинити опір більшовицьким військам, що наступали на Київ, Симон Петлюра був змушений вдатися до переговорів з польським керівництвом щодо участі польських підрозділів в обороні міста.

Підполковник артилерії Польського корпусу, 1918 р.

Проте польські війська, що складалися з Лицарського легіону, взводу артилерії та партизанського загону, не схотіли втручатися у конфлікт з більшовиками і 8 лютого, якраз перед взяттям Києва більшовицькою армією, відійшли до Житомира, а пізніше, вибивши звідти більшовицькі загони, зайняли Старокостянтинів і Антоніни на Поділлі [10].

Підписання Брест-Литовського мирного договору та введення у березні 1918 року до Білорусії німецьких військ поставило корпус у складні умови існування. Задля запобігання його роззброєння Ю. Довбур-Мусницький пішов на підписання угоди з німецьким командуванням, що визнавала частини корпусу за нейтральні і віддавала їм територію між Могильовом, Речицею та Слуцьком.

20 лютого 1918 року війська корпусу при підтримці німецьких військ та загонів Білоруської ради звільнили від більшовиків Мінськ.

Командувач 1-го Польського корпусу генерал Ю. Довбур-Мусницький

Важливою подією для Польських військ в Росії було прийняття частинами 1-го Польського корпусу присяги на вірність єдиної на той час влади в Польщі – Регентській раді маріонеткового Польського королівства.

Проте навіть це не змогло врятувати корпус. Командування німецької армії не бажало мати у себе в запіллі по-ворожому налаштовані війська.

Восени 1918 року, як згадував у своїх спогадах колишній військовий міністр УНР Олександр Жуковський, німці навіть намагалися залучити до ліквідації Польського корпусу українські військові частини [27, арк. 88-89].

20 травня 1918 року німецькі війська своїми силами розброїли вояків 1-го Польського корпусу. Схожа доля спіткала і польські військові формування, що опинилися безпосередньо на території Української Народної Республіки. Так, 14-17 березня 1918 року у Києві відбуваються переговори між командуванням польських військ в Україні (2-го та 3-го корпусів) та представниками української Ради міністрів і командування німецьких військ. Під час переговорів вирішувалась подальша доля польських військ в Україні. Становище цих частин було значно ускладнене присутністю у їх складі 2-ї бригади Польського допоміжного корпусу (колишні легіони Пілсудського) під командуванням Юзефа Галлера.

У березні 1918 року частини 2-ї бригади, що 15 лютого на знак протесту проти передання згідно з умовами Берестейського мирного договору території Холмщини та Підляшшя УНР, побоюючись демобілізації, перейшли кордон під Раранчею і долучились до 2-го польського корпусу. В Австро-Угорщині на них чекав польовий суд за зраду [10].

2 квітня 1918 року було підписано «Умови перебування польських військ на території України». Ця угода визнавала польські збройні сили як нейтральні, такі, що мали залишитися на території Української Народної Республіки гістьми до виникнення можливості повернення до Польщі.

Регіоном тимчасового перебування польських військ визначено район Речиця–Гомель–Новозибків–Городня у Чернігівській губернії [10].

Після проголошення гетьманату німецьке командування переглянуло свою політику щодо польських військ в Україні, вирішивши повністю припинити їх існування шляхом примусового роззброєння.

На початку травня 1918 р. новий командувач 2-го польського корпусу генерал Лесневський безуспішно намагався врятувати становище, добровільно склавши зброю і перейшовши у розпорядження Регентської ради.

Однак Регентська рада на той час не могла вирішувати долю польських військо-

вих формувань в Україні, оскільки не була уповноваженою австро-німецькою окупаційною владою до вирішення військових питань взагалі.

20 квітня 1918 року командувач польських військових частин Одеського округу капітан Скшинський видав наказ про демобілізацію всіх польських військових формувань у районі Одеси.

Побоюючись їхньої долі, генерал Галлер та військові 2-го корпусу (8302 солдати та 979 офіцерів, 80 кулеметів, 44 гармати, а також 4 літаки), попри заборони німецького командування, самочинно вирушили у марш за Дніпро. У районі Канева корпус змушений був зупинитися, відчуваючи нестачу продовольства і амуніції. Проти поляків німці кинули 14 батальйонів піхоти (12 тис. чоловік), підтримуваних трьома батареями польової артилерії, по 4 гармати у кожній. 12 травня 1918 року після одноденних жорстоких боїв (у битві під Каневом полягло біля 500 поляків та 1500 німців) між обома сторонами було підписано угоду, згідно з якою 2-й Польський корпус склав зброю, а його солдати та старшини були інтерновані [10].

Дещо довше проіснувала Легка бригада 3-го корпусу, у яку було об'єднано всі вцілілі частини, що належали до 3-го Польського корпусу. До 22 квітня війська цього корпусу перебували на території Поділля, де вони утримувалися за рахунок польських поміщиків. Тут польські підрозділи вступили у конфлікт з місцевим селянством, яке противилося реквізиціям та роззброювало окремих польських солдатів. У ході боїв українські селяни спричинили тяжкі втрати полякам.

Після домовленості з австрійським командуванням новий командувач корпусу полковник Руммель відвів підлеглі йому частини з Вінниці до регіону Хмільник – Пиків – Янів і частково реорганізував їх (у корпусі перебувало на той час 2147 офіцерів та солдатів, 41 кулемет і 12 гармат). Вночі з 9 на 10 червня Легка бригада 3-го корпусу була оточена частинами 25-го Австрійського корпусу та інтернована. Полковник Руммель був змушений підписати умову про демобілізацію свого корпусу [10].

За рішенням австрійських властей, вояки останнього польського корпусу повинні були залишитися на Вінниччині до того часу, коли з'явиться можливість повернення до Польщі.

Отже, польські військові формування у російській армії мали цікаву історію, борючись за незалежність Польщі спочатку на фронтах Першої світової війни на боці Росії, а невдовзі – проти більшовиків та держав Четверного союзу у якості самостійної збройної сили. Проте вони не стали основою збройних сил незалежної Польщі, оскільки перестали існувати за кілька місяців до визволення своєї країни з-під окупації, що сталося у листопаді 1918 року.

Вояків польських формувань російської армії спіткала різна доля. Дехто з них повернувся додому, однак більшість продовжила службу в рядах інших армій. Так, частина солдатів 2-го корпусу, взятих у полон під Каневом, була відвезена німцями до таборів, однак більшості вдалося втекти, щоб вступити до польського війська на колишній території Російської імперії.

Це саме стосується і військових 3-го Польського корпусу. Невдовзі після описаних вище подій, наприкінці 1918 – початку 1919 років, у Мурманську, Сибіру та на Кубані утворюються польські національні частини, що разом зі збройними силами Антанти вели боротьбу проти більшовицьких військ. Солдати цих формувань отримали змогу повернутися додому лише у 1919-1920 роках.

У роки Першої світової війни у складі російської армії, окрім слов'янських, перебували і чисельні мусульманські частини. Так, відповідно з «Положением о частях, формируемых из туземцев Кавказа на время настоящих военных действий» від 16 серпня 1914 року з горців Кавказу у складі Кавказької армії однією з перших була сформована Кавказька Туземна кінна дивізія

(більш відома під назвою «Дика дивізія») [25, 361].

Дивізія складалась з 2-го Дагестанського, Кабардинського, Чеченського, Татарського, Черкеського та Інгушського кінних полків. Її командиром був призначений Великий Князь Михайло Олександрович (Романов).

З кінця 1914 року дивізійники брали активну участь у боях проти австрійсько-німецьких військ на Західному фронті, наводячи жах своїми зухвалими кінними атаками на вояків противника.

У травні-червні 1916 року Дика дивізія у складі 33-го кавалерійського корпусу 9-ї армії Південно-Західного фронту російських військ брала участь у відомому Брусилівському прориві [25, 361]. У грудні 1916 року її перекинули на Румунський фронт, де вона увійшла до складу 7-го кавалерійського корпусу 4-ї російської армії.

Наприкінці січня 1917 року через труднощі, пов'язані з поставками фуражу, Кавказька Туземна кінна дивізія була відведена у запілля – у район Коломиї – Кургулуй – Томай – Конкуй – Градище, де вона залишалась до червня того року [25, 361].

У червні 1917 року «дикі» воювали під Калушем, згодом – перейшли до Подільської губернії. Згідно з наказом Верховного головнокомандувача генерала від інфантерії Л. Корнілова від 21 серпня 1917 року, дивізія була переформована у Кавказький Туземний кінний корпус. Посаду командувача корпусу тимчасово обійняв генерал-лейтенант князь Д. Багратіон [25, 361].

Однак у період переформування наприкінці серпня того ж року особовий склад взяв активну участь у корнилівському виступі, який зазнав фіаско. Восени 1917 року корпус під командуванням генерал-лейтенанта П. Половцева був перекинутий на Кавказ, де його частини були втягнуті у вир громадянської війни [25, 361-362].

У 1917 році в російській армії посилюється процес створення окремих військових частин з мусульман, ініціатором створення яких виступили різні мусульманські організації. Так, 1-11 травня 1917 року у Москві відбувся 1-й Всеросійський з'їзд військовиків-мусульман, на якому було утворено Всеросійське військове Шуро (раду), яка прийняла рішення розпочати формування мусульманських військових частин. Їх вирішили створювати за подвійною ознакою – релігійною (шляхом видокремлення із загального багатонаціонального складу вояків російської армії в окремі частини воїнів-мусульман) та національною (видокремлення військовослужбовців тих національностей, що традиційно сповідують іслам).

Процес створення цих формувань, що розпочався у вересні 1917 року, отримав назву «мусульманізації» та «татаризації» (утворення татарських військових частин).

Вояки Дикої дивізії у 1917 р.

У задуми російського командування входило створити три дводивізійні мусульманські корпуси: 1-й на Румунському фронті (з кримських татар), 2-й («Казанський») у Поволжі (з поволзьких татар) та 3-й («Азербайджанський») у Закавказзі (з закавказьких мусульман) [10, 349].

Найактивніше відбувався процес формування частин 1-го Мусульманського корпусу, командиром якого був призначений генерал-лейтенант Матвій (Магомет) Сулькевич. Як стверджує сучасний дослідник А. Папакін, наприкінці 1917 – на початку 1918 років у створенні 1-го Мусульманського корпусу були задіяні штаби 36-го, 40-го та 7-го армійських корпусів, 13-а, 23-я, 25-а, 41-а, 48-а, 191-а піхотні дивізії, 2-а стрілецька та 3-я Туркестанська дивізії; остаточно (на січень 1918 р.) у складі корпусу опинилися 191-а піхотна (1-а Мусульманська стрілецька), 13-а піхотна (2-а Мусульманська стрілецька) та 3-я Туркестанська (3-я Мусульманська стрілецька) дивізії, а також менші частини [10, 349-350].

Але жовтневий більшовицький переворот 1917 року припинив цей масштабний процес. Фактично на початок 1918 року у складі 1-го та 3-го Мусульманських корпусів на той час перебувало лише кілька військових частин і кадри для майбутніх формувань. Проте якщо 3-й Мусульманський корпус перебував у Закавказзі (пізніше він став основою армії Азербайджанської республіки), сформований з кримських татар 1-й Мусульманський корпус дислокувався далеко від Криму, у Бессарабії.

Після Лютневої революції 1917 р. у Криму пожвавився національний рух кримських татар. Так, 25 березня 1917 року відбулось зібрання Курултаю, де було обрано Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) на чолі з муфтієм Челебі Челебієвим, який приступив до створення власних військових національних формувань.

У процесі розбудови власної армії Мусвиконком міг розраховувати на Кримський кінний полк, що розміщувався найближче до Кримського півострова – у Херсонській губернії (Новогеоргіївську та Херсоні), а запасний ескадрон полку перебував у Бахчисараї [10, 350].

Командир 1-го Мусульманського корпусу генерал-лейтенант М. Сулькевич

У серпні 1917 року російське командування видало наказ на створення 2-го Кримського кінного полку на основі 5-го ескадрону Кримського кінного полку та трьох маршових ескадронів 8-го запасного кавалерійського полку [10, 350].

Проте з причин революційної круговерті та протидії з боку російського військового керівництва цей процес розтягнувся у часі. Тільки після Жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді кримсько-татарські політики зрозуміли нагальність потреби присутності в Криму вірних своїй владі військових формувань, адже велика кількість матросів Чорноморського флоту підтримала російських більшовиків.

Отже, тільки у середині листопада 1917 року, долаючи опір командування Одеського військового округу до Сімферополя прибули штаб, чотири ескадрони та всі команди Кримського кінного полку, а на 8 грудня було назначене перенесення до Криму решти двох полкових ескадронів [10].

Солдати і офіцери Кримського кінного полку (увійшли в історію під назвою «ескадронців») у недалекому майбутньому стануть основою для створення Збройних сил держави кримсько-татарського народу. Офіцерські посади полку обійняло чимало росіян. 25-29 жовтня 1917 року у Сімферополі пройшов з'їзд солдатів-мусульман Одеського військового округу, на якому було утворено «Окружний комітет для військових чинів-мусульман» округу. Комітет повинен був сприяти створенню нових мусульманських військових частин. Командування округу також дозволило «мусульманізувати» 32-й запасний піхотний полк [10].

26 листопада 1917 року відбувся Установчий Курултай, на якому було прийнято конституцію і проголошено Кримську Народну Республіку [6, 121]. На чолі уряду молодої республіки став Ч. Челебієв, «директором» (міністром) з військових справ став активіст татарського національногко руху, учасник Першої світової війни прапорщик Джафер Сейдамет.

До складу Збройних сил Кримської Народної Республіки на той час увійшли Кримський кінний полк, Татарський піхотний батальйон (пізніше полк) в Сімферополі, що формувався при 32-му запасному піхотному полку і нараховував близько 2 тис. осіб, а також 2 курені солдатів-українців, що стали на бік Республіки, разом – до 6 тис. осіб [10].

У середині грудня 1917 року 1-й Кримський кінний полк під командуванням полковника Петропольського та 2-й Кримський кінний полк (командир підполковник О. Біарсланов) утворили Кримсько-татарську кінну бригаду, яку очолив колишній командир Кримського кінного полку полковник Г. Бако (у грудні 1917 р. його обов'язки тимчасово виконував поручник М. Лісаневич).

19 грудня 1917 року був створений Штаб Кримських військ, начальником якого було призначено підполковника О. Макухіна. При Штабі було утворено інтендантське управління, постійну інспекторську комісію з господарчої частини, а також політичний, юридичний, санітарно-ветеринарний відділи та канцелярію. Для охорони Штабу виділили 1-у роту мусульманізованого піхотного батальйону та дві офіцерські роти [10].

Наприкінці грудня в результаті переговорів з командуванням округу до розпорядження Штабу Кримських військ було передано також 1-у, 2-у, 3-ю Кримські та Особливу Керченську сотні.

Продовжували формуватися нові піхотні та артилерійські частини. Так, ще у червні 1917 року 2 тисячі солдатів Симферопольського гарнізону вимагали від російського командування виділити їх у окрему мусульманську військову частину [10]. Після отримання дозволу на мусульманізацію 32-го запасного піхотного полку його солдати разом з піхотою гарнізону влилися до мусульманського піхотного батальйону [10], а 17 грудня постав 1-й Татарський (Мусульманський або Кримський) піший полк «Уріет» («Свобода») на чолі з поручником Д. Аблаєвим (з 23 грудня – з поручником Нагаєвим) [1, 49].

З січня 1918 року на основі 1-го Татарського полку почалося формування Кримської пішої дивізії. Трохи раніше (наприкінці грудня 1918 р.) колишній командир 1-го парку 7-го Сибірського мортирного артилерійського дивізіону капітану Федорову було доручено сформувати легку артилерійську батарею Кримських військ.

Невдалою для уряду Кримської Народної Республіки виявилася спроба повернути на півострів Мусульманського корпусу генерала М. Сулькевича (3 тис. осіб), що перебував на території Бессарабії у розпо-

рядженні командування Румунського фронту [10]. Саме відсутність Мусульманського корпусу у Криму на початку 1918 року під час боротьби з більшовиками стало причиною військової поразки кримсько-татарських військ [6, 122].

Подальша доля цього військового з'єднання була трагічною. До самого кінця свого існування він залишався на Румунському фронті. Після наступу австро-угорських військ у березні – травні 1918 року корпус був роззброєний ними біля Тирасполя [10].

Показово, що військове керівництво кримсько-татарських військ через брак фахівців-татарів залучило до свого складу своїх частин чимало представників немусульманських народів. Так, наприклад, з росіян була призначена значна частина офіцерських кадрів [6, 121]. Навіть посаду начальника Штабу Кримських військ спочатку запропонували генералові Петру Врангелю, одному з майбутніх керівників Білого руху в Росії.

Основу певної частини кримсько-татарських формувань, які були створені у грудні 1917 року, становили офіцери і солдати «Дикої дивізії» [3, 171]. На початок 1918 року у Криму було сформовано також грецький батальйон, єврейський загін, вірменську та польську роти [5, 58]. У Кримських військах цього періоду служили також французькі військові, зокрема авіатори під командуванням полковника Монтеро [5, 46].

Значну допомогу у створенні військ Кримської Народної Республіки надавали українці. Ще у травні 1917 року сімферопольський мусульманський солдатський комітет на чолі з поручником Ібрагімовим встановив дружні стосунки з українським полком ім. гетьмана П. Дорошенка [20, 30].

Військове міністерство УНР також допомогало Штабу Кримських військ озброєнням та фахівцями. У процесі розбудови власної армії військове керівництво Кримської Народної Республіки навіть приступило до вироблення національної уніформи для своїх вояків [10].

У військах тимчасово використовували російські однострої часів Першої світової війни. Відомо, що вояки Кримського кінного полку носили власні мундири з чорними барашковими шапками. Солдатам-мусульманам частин Кримських військ також було дозволено носити зелені пов'язки на рукавах [10].

Але процес військового будівництва Кримських військ остаточно був перерваний військовою агресією більшовиків, які на початку січня 1918 року за допомогою матросів Чорноморського флоту захопили Севастополь. Татарські загони самотужки спробували оточити Севастополь і вибити ворога, але сили були занадто нерівними.

У ніч з 10(23) на 11(24) січня 1918 року вони були розбиті більшовицькими відділами. 12 (25) січня червоногвардійці зайняли Бахчисарай, а 14 січня за допомогою севастопольських матросів – Сімферополь,

Офіцери Пулавського легіону

Пинтя Г. – військовий міністр Молдавської Демократичної Республіки

де перебував Курултай [6, 122]. Кримська Народна Республіка припинила своє існування.

Під кінець Першої світової війни Україна стала головним місцем формування багатьох інших національних армій. Так, наприклад, у Рівно, наприкінці 1917 року із вояків частин російської армії литовської національності був створений 1-й Литовський батальйон, який згодом був переведений до Литви, де він став основою для власних Збройних сил [19]. Із Києва наприкінці 1918 року у Каунас відбув майбутній міністр Литви – полковник армії гетьмана П. Скоропадського Жукас.

В Українській армії у 1918 році проходили службу організатори Білоруської Народної Армії – генерал К. Кондратович (Сирокомля) та підполковник Бородич, декілька відомих генералів та офіцерів естонської (генерал Й. Орасмаа) і грузинської армій [19].

Влітку 1917 року у російській армії пожвавилась діяльність молдавських військових організацій. Переважно вони діяли на Румунському фронті (особливо у 8-й армії) та на території Одеського військового округу. Визнаним їх лідером був Г. Катслій [3, 79]. Молдавські та українські військові організації тісно співпрацювали. Про це свідчать проведені ними спільні мітинги солдатів-українців і молдаван. Відомо, що вояки українських частин брали активну участь в охороні делегатів Військово-молдавського з'їзду, який проходив 20-27 жовтня 1917 р. у Кишиневі. Пізніше надавали допомогу військовому міністерству Молдавської Демократичної Республіки, очолюваного Г. Пинтєєю, у створенні власних військових формувань (1-й Молдавський піхотний, 1-й Молдавський кінний та 1-й Бессарабський гусарський полки) [18, 57].

Отже, вищенаведене дозволяє стверджувати, що під час Першої світової війни у складі російської армії активно використовувались національні військові формування. Найбільш чисельними з них були слов'янські (чехословацькі, польські та сербські), а також мусульманські частини, які у 1914-1918 роках брали активну участь у воєнних діях на фронтах, які проходили через територію України.

Революційні процеси в Росії сприяли активізації національно-державницьких почутів його вояків, які розглядали створення своїх частин першим кроком на шляху до розбудови власних Збройних сил.

ДЖЕРЕЛА

1. Бобков А. К истории 1-го Крымского мусульманского полка «Уриет» (1917–1918) // Military Крым. – 2007. – № 5. – С. 49–52.

2. Вооруженные силы Белорусской Народной Республики. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії http://ru.wikipedia.org.

3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державність / В. Голубко.– Л.: Кальварія, 1997.–275 с.

4. Гражданская война. Национальные армии. Белорусская Народная республика. – Режим доступу: http://unifa.ru/grajdanskaya_ voina_nacionalnye_armii/belorusskaya_ narodnaya_ respublira.

5. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с.

6. Каліберда Ю. Кримська Народна Республіка у боротьбі з більшовиками (грудень 1917 – січень 1918 рр.) // Пам'ять століть. – 2010. – № 4-5. – С. 115-123.

7. Папакін А. Війська польські: Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917-1919). – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 128 с.

8. Папакін А. 2-й Польський корпус в Україні (березень – травень 1918 р.) // Вісник Київського славістичного університету. Серія: «Історія» – 2007. – №32. – С. 106–115.

9. Папакін А. Польські військові корпуси на території України 1917–1918 рр. // Військово-історичний альманах. – 2006. – № 1. – С. 25–41.

10. Папакін А. Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни. – Режим доступу: http:// www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/4_2004/articles/stat16.html.

11. Папакін А. Татарські військові формування у Криму в листопаді 1917–січні 1918 рр. // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 6–7 жовтня 2011 року, м. Севастополь. / Відп. ред. І. В. Мороз, Ж. З. Денисюк, С. М. Соколюк, В. І. Горєлов.

12. Подпрятов Н.В. Национальные меньшинства в борьбе за «честь, достоинство, целость России...» // Военно-исторический журнал, 1997. – №1.С.54-59. – Режим доступу: http:// regiment.ru/Lib/C/144.htm.

13. І Польський корпус. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії // http://ru.wikipedia.org/wiki/ I_Польський_корпус.

14. Пулавский легіон. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії // http://ru.wikipedia.org/wiki/ Пулавский_корпус.

15. Савченко Г.П. Польські військові формування як чинник розгортання українського руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 84-89.

16. Сербский добровольческий корпус (Первая мировая война) //

17. http://ru.wikipedia.org/wiki/Сербский_ добровольческий_ корпус (Первая_ мировая_ война).

18. Татаров Б. Новітні гусити: Чесько-Словацькі військові формування в російському війську (серпень 1914 — квітень 1918 рр.). — К.: Наш час. — 2009. — 104 с.

19. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – К.–Л., 1996. – 371 с.

20. Тинченко Я. За нашу и вашу свободу // Киевские ведомости. – 2002. – 19 листопада. – Режим доступу: http://topsecretz.net/blog/histori/378.html.

21. Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжуго. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

22. Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни.– Прага: Чехословацька громада легіонерів, 2002. – 45 с.

23. Чехословацькі легіони. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/ Чехословацькі_легіони.

24. Чехословацький корпус. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Чехословацький_корпус.

25. Шипек А. Организация Сербской добровольческой дивизии в России // Война и революция. – 1930. – № 5. – С. 89-95.

26. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана /А. Г. Шкуро. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 540 с.

27. Шульга С. Чеські легіони у Першій світовій війні // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, 2008. - № 11. – С. 48-52.

28. ЦДАВО України. – Ф. 3543с. – Оп. 2. – Спр. 1. – 165 арк.

НЕЗВИЧАЙНИЙ РОЗВІДНИК ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(до 125-річчя Дмитра Вітовського)

Богдан БЕРНАДСЬКИЙ,
кандидат історичних наук, доцент, університет економіки і права «КРОК», м. Київ

Бернадський Богдан. Незвичайний розвідник доби Першої світової війни.
У статті розглянута культурно-освітня та пропагандистська діяльність Дмитра Вітовського на Волині у роки Першої світової війни.
Ключові слова: *Перша світова війна, січові стрільці, пропаганда, школа, розвідка.*

Бернадский Богдан. Необыкновенный разведчик периода Первой мировой войны.
В статье рассматривается культурно-образовательная и пропагандистская деятельность Дмитрия Витовского на Волыни в годы Первой мировой войны
Ключевые слова: *Первая мировая война, сечевые стрельцы, пропаганда, школа, разведка.*

Bernadsky Bogdan*. Unusual scout during World War I.*
The article deals with cultural, educational and advocacy Dmitry Vitovskij in Volhynia during World War I.
Key words: *World War I, sich riflemen, propaganda, school, intelligence.*

Дмитро Вітовський

Дмитро Вітовський – яскрава фігура серед українських політиків початку XX століття, і ставлення до нього було неоднозначним. Спочатку його діяльність змальовувалась у нас переважно чорними фарбами. Пізніше його «реабілітували», «канонізували» і зарахували до «лику святих» борців за Українську державність. Вітовський же був людиною зі своєрідним характером, жив і працював у складну епоху і, де б не перебував, всюди залишив помітний слід.

Ім'я в політиці він зробив собі ще перед війною. Був одним із студентських лідерів, активно виступав за створення українського університету у Львові, за організацію «Січей», пізніше – УСС, в складі яких брав участь у боях. Незважаючи на скромне звання сотника, був одним із головних ідеологів стрілецтва. Після окупації австро-угорськими військами західних повітів Волині його включають у групу комісарів, які вирушали на захоплені території для залучення добровольців до УСС.

І тут мусимо згадати ще одну іпостась Дмитра Вітовського. Саме він за кілька років по тому виступив ініціатором створення військової розвідки ЗУНР, прекрасно розуміючи її значення. А досвід підпільної роботи він набув ще у довоєнні роки, саму війну також зустрів як розвідник. Адже УСС перебували у підпорядкуванні політичних органів австро-угорської армії і на них, згідно з відомим планом Кватерніка, покладались завдання розвідувально-підривної і диверсійної роботи у російському тилу [1, арк. 104; 2, арк. 326]. Поміж іншого, з початком війни вони мали вирушити на Волинь з метою знищення російського ідеологічного центру в Почаєві.

Після прийнятого рішення увесь легіон було поділено на диверсійні підрозділи по 20 чоловік у кожному. На фоні загального провалу операції, підрозділ Вітовського був одним з небагатьох, що міг похвалитися певними успіхами. До речі, серед підлеглих йому диверсантів перебував і майбутній секретар ЦК КПЗУ Григорій Іваненко. Поступово УСС стали «очами» польових бригад і їхньою безпекою [3].

Говорячи про Вітовського, не можна не відзначити, що він був позбавлений традиційного галицького австрофільства. Сучасний український вчений М. Лазарович справедливо зауважив, що з чисто тактичних міркувань австрофільська позиція була допустимою, але, як згодом виявилося, вона стала стратегічною лінією поведінки українського політичного проводу. Це при тому, що ні Австрія, ані Німеччина в своїх воєнних програмах не надавали визволенню України такого значення, як це робила Росія для завоювання Галичини й Буковини. Інколи важко було визначити, чи галицький українець є свідомим національним державником, для якого Австрія є тільки засобом здобуття Української держави, чи вірним

австрійським служакою, для якого майбутня Українська держава, створена Австрією, є лише засобом, який скріпив би його властиву «вітчизну» – Австрію [4, с.74].

Вітовський цього був позбавлений, і коли той же Богдан Лепкий лементував: «Ціль просто в груди. То ж звір – не люди», він пояснював, що воювати доводиться із своїми братами, з якими в результаті треба буде об'єднатись для боротьби проти спільного ворога. Імперіалістичну ж війну потрібно використати для підготовки до майбутніх боїв. Від командування, зрозуміло, такі погляди були приховані, і останнє бачило лише успіхи Вітовського у роботі з полоненими. Тож не дивно, що коли з'явилась потреба послати групу стрільців на щойно окуповану Волинь, Вітовський опинився серед перших кандидатів.

Ситуація в краї була досить складною. Непродумана окупаційна політика і, особливо, діяльність польських «культуртрегерів» викликали серйозний опір місцевого населення. Радянські вчені полюбляли цитувати повідомлення краківської газети «Naprzod», з яких випливало, що на Волині розпочалася масштабна партизанська війна. До цього, звичайно, не дійшло. Скупчення великих мас війська, прифронтовий статус окупованих земель унеможливлював активні форми опору. Тим не менше, тил стояв перед загрозою дезорганізації.

У 1916 році газета «Діло» підсумовувала: «Не сподівались українці такого «визволення» [5]. Від себе додамо, що таких українців, котрі очікували австро-німецького «визволення» було обмаль. Значно краще поінформований М. Ронге у своїх мемуарах зазначав: «Основна маса українців нас не визнавала... Були, щоправда, і такі російські українці, які мріяли про визволення і приєднання до Центральних держав, але це були одиниці, що не мали жодного впливу на загальну масу. І ми їх могли використати лише в нашій розвідувальній службі, в якості агентів проти Росії» [6, 157]. Тому й було прийняте рішення послати туди усусів.

Командування поставило перед ними завдання пропагувати австрофільські ідеї та вербувати добровольців-розвідників до австрійської армії. Передусім, до УСС. З цією метою було організовано три комісаріати. Перший на чолі з Д. Вітовським у Ковелі, другий – з М. Саєвичем у Володимир-Волинському і третій – з М. Гаврилком у Луцьку [7, 42]. Перед від'їздом на Волинь Вітовський, Гаврилко і Саєвич прибули до Свистільників, де була розташована канцелярія Команди Коша УСС. Тут пройшли наради названих старшин з Никифором Гірняком, комендантом Коша УСС, членом Бойової Управи доктором Старосольським і професором Боберським. Стрілецьке керівництво було переповнене оптимізму і запевняло комісарів, що австро-угорське командування прийме їх з розпростертими обіймами. Саме успіх вербункової справи міг би показати австро-угорському уряду лояльність української Волині. Вітовський досить скептично поставився до такої заяви, що не викликало особливого здивування присутніх, оскільки вже тоді він зажив собі репутації «чорного ворона» і запеклого песиміста.

Крім вербункової роботи, стрільці повинні були кожні десять днів подавати письмову інформацію про ситуацію в регіоні та настрої серед населення, виконувати інші завдання розвідувального характеру. Фактично, вони мусили шпигувати проти власного народу, але, разом з тим, розширювались можливості для культурно-освітньої справи. Тому доручення такого роду не викликало у них великих заперечень. Виправдовувались звичним: «Мета виправдовує засоби» [8, арк.7]. Вітовський був єдиним серед них реалістом, котрий плював на завдання командування і зосереджувався на власній програмі. Тож на Волині він був розвідником, та розвідкою практично не займався. Натомість, чимало уваги приділяв розвитку українського шкільництва, залишивши добру пам'ять про себе на довгі роки.

Серед інших же витали дещо фантастичні ідеї. Захопившись перспективами підривної роботи у російському тилу, вони вирішили розпочати пошуки в окрузі революціонерів-українців, увійти з ними в порозуміння і разом розпочати підготовку до проведення національної революції в Україні, а тим самим «... прислужитись справі національній і... допомогти австрійській державі» [9, арк.4].

Та час підтвердив правоту Вітовського. Досить швидко після прибуття на Волинь стрільці залишились майже без засобів до існування, оскільки тут панувала дорожнеча і гроші танули буквально на очах. А до того ж, їх чекав досить прохолодний прийом австро-угорських властей. Свою роль тут зіграла і майже шестимісячна діяльність поляків.

У першому повідомленні з Волині, яке надіслав Вітовський, сповіщалось: «Патріоти ликують, що так звана волинська експедиція, то великий сукцес національний. Тимчасово вони не розуміють, що осягнули властиво велике зеро ... коли погляд дотично Пана Капітана буду вважати за погляд цілого Ч. А. К. (четвертої армійської команди – Б. Б.) – а є всі дані до сего - то він у відношенні до нас дуже короткий і ядерний. На Волині є тільки Поляки, Жиди і (нерозбірливо – Б. Б.)» [8, арк. 7].

Але довідуючись про всі негаразди, він рішуче забороняв своїм кореспондентам повідомляти про це українських політиків, остерігаючись «ведмежої послуги» з їхнього боку. Здається, у цьому випадку він був надмірно обережним. Намагаючись зберегти добрі відносини з австро-угорськими властями, за час свого перебування на Волині зіпсував їх із соратниками [10, 248].

У лютому 1916 року ідеолог стрілецтва приїжджає на Ковельщину, де окупаційними властями було створено Ковельський округ, який поділено на 13 жандармських станиць. Округ нараховував 216 сіл і присілків, в яких на цей час проживало близько 70 тисяч жителів. І в економічному, і в дисциплінарному відношенні Вітовський був підпорядкований комендантові місцевої етапної станиці.

У Ковелі, як і в інших окупованих містах Волині, крім Володимира-Волинського, комендантами були поляки. Це, звичайно ж, не полегшувало роботу Д. Вітовському і його товаришам. Повсюди доводилось стикатися з ворожим, а в кращому випадку – з іронічним ставленням до себе. Затероризоване окупантами місцеве населення боялося навіть признаватися до українства. Передаючи інформацію поручника Авдитора Чорненка, Вітовський писав, що селяни «на питання в Суді, хто вони є, якої нації, мов підмовлені відповідають «рус» – навіть не «руский». Щоб хтось назвав себе вже не українцем, але хохлом, то була би не бачена досі рідкість. ...Луцьк, як і Ковель, мають назовні характер німецький. Всі вивіски – на підставі зарядження властей-німецькі, де-не-де польські, українського ні сліду». Ковель же був, фактично, польським містом у якому, «крім польської самооборони», була і маса легіоністів [8, арк. 9; 11].

Особливі труднощі полягали в тому, що Вітовський тривалий час тут був єдиним представником українців. І хоча, за власним висловом, він товкся, «як Марко по пеклі», об'їздивши за місяць понад тридцять сіл, результати були мізерні [8, арк. 10]. Втім, рук не покладав, розуміючи недовіру українців до агітаторів у ворожих мундирах. Чимало селян при перших зустрічах видавали себе за поляків, не признавались, що письменні. Він зауважував: «Треба знати, що на Волині загально говорять, що Австрія принесла з собою Польщу, а дядьки ляхів дуже не люблять...» [12, 25, 28].

А в іншому листі зазначав, що волиняни «...боялися прямо говорити з нами по-українськи та дивилися на нас, як на вар'ятів» [8, арк. 8]. Ця фраза багато що пояснює. Після усіх репресій окупаційних, в основному, угорських та польських військ, місцеве населення було вкрай налякане. Люди боялись чужаків, а розмови на українську

тематику сприймали як провокацію. Саме цим можна пояснити численні скарги на непорозуміння з місцевим населенням, які надходили в перші місяці перебування УСС на Волині. Давалася взнаки і ментальна відмінність: «Щоб говорити до них, заінтересувати їх тим, про що говориться, треба вже мати практику, набуту вже тут, на місці. Найбільший галицький агітатор і вічевий бесідник лаврів збирати не буде» [4, 297].

Хоч і дуже повільно, але йому все ж вдалось дійти до порозуміння з місцевим населенням. На початку квітня 1916 року планувалось відкрити першу українську школу на Ковельщині. Багато клопотів завдавали релігійні проблеми.

Досить часто ідеолог звертався до австро-угорських властей з приводу утискання православ'я. Порушував клопотання і перед Загальною Українською Радою (ЗУР) з приводу розширення представництва УСС на Волині, а також у справі розв'язання релігійних проблем.

У зв'язку з евакуацією на Схід, Волинь практично залишилась без православного духовенства. У ряді сіл жителі просили прислати їм священика. У травні на Волинь з Буковини прибуло шість православних священиків. Але недовіра властей до українства виявилась і тут. Всі вони були румунами, і, їдучи на українську землю, майже не знали української мови [13, арк.57]. Загалом, у розв'язанні церковних питань галицьким українцям довелось зіткнутись з багатьма труднощами. Місцеве населення скаржилось: «...в наших церквах сіно, магазини» [14, арк.31].

Самим галичанам – греко-католикам – доводилось зберігати такт у розмовах з місцевими жителями на релігійні теми. Досить часто доводилось стикатися з негативним ставленням населення до уніатства, або того, що вони уніатством вважали. Не просто склались стосунки з місцевими православними священиками. Виховані в ортодоксальному дусі вони не могли позитивно сприйняти діяльність «мазепинців» і вели відверто антиукраїнську діяльність [13, арк. 13; 14, арк. 31]. Пройшло немало часу, доки сторонам вдалось дійти до порозуміння. Вирішуючи конфесійні проблеми, Вітовському довелося витримати запеклу боротьбу із легіонерами Пілсудського.

Відсутність бравурних реляцій, на які були щедрі інші старшини, а натомість безліч скарг і зауважень викликали незадоволення сотником з боку українських політиків. Почасти, впадаючи в амбіції, вони взагалі не відповідали на кореспонденцію. У зв'язку із цим Вітовський не знав, що робить ЗУР, а ЗУР не була обізнана з його діяльністю.

У листі Н. Гірняку він скаржився: «Одно мені дивно, що ЗУР пустила нас тут люзом. Я шукав контакту з нею і через Боберського і через Барана і не знайшов. Таж не я їх, а вони мене повинні шукати... Що б я дав за се нині, коли б міг знати, чи в своїх письмах до АОК порушувала ЗУР релігійну справу і в якім напрямі. А ся справа дуже пекуча» [8, арк.10].

Ворог конформізму – Вітовський – на кілька місяців перетворився на вигнанця. І попри каторжну роботу він отримував лише зауваження. Військове командування дорікало йому відсутністю розвідувальних даних (що й не дивно), галицькі політикани – правдивою інформацією. Остаточно сотника доконало спілкування з українцями-ландштурмістами – представниками окупаційної адміністрації. Доведений до нервового виснаження Вітовський все частіше став задумуватись про самогубство [12].

З квітня і до кінця травня 1916 року він був у відпустці. Потім одружується, доходить до порозуміння з галицькими політиками, зустрічається з І. Крип'якевичем, який, за його словами, був «одинокою людиною, що волинськими справами занимається» [13, арк.9]. Він же переконав Вітовського таки зайнятись розвідкою, та не проавстрійською, а проукраїнською, підготувавши опитувальник, що давав змогу отримати повну і всебічну інформацію про соціально-політичну ситуацію в краї та україно-польські відносини [15, арк. 96].

Відновивши душевну рівновагу, Вітовський повертається на Волинь і поринає у вир справ. Одні з них йшли успішно, інші – не дуже. Так, незважаючи на всі клопоти, вербувальна робота стояла на місці. Та це не дуже засмучувало сотника, оскільки він з самого початку розумів безнадійність цієї справи. Він взагалі перестає створювати навіть видимість такої роботи.

Хоча, з іншого боку, М. Саєвич вперто агітував, за словами І. Крип'якевича, «щоби якось оправдати існування «вербункового» комісаріату... і на диво стягнув біля 50 охотників; це був матеріял малої вартости (в більшости жиди) і команда УСС... дуже була вдоволена таким набутком...». І військова влада стала якось прихильніше ставитись до перебування УСС.

В цілому ж, волинські селяни навідріз відмовлялися йти воювати проти своїх братів-українців. Добровольці зголошувались лише у допоміжні команди. Це були бідні і затуркані люди, дехто з них служив у допоміжних частинах російської армії під час російсько-японської війни. На службу в УСС вони дивилися як на дещо специфічний заробіток. Про перших добровольців у щоденнику одного з вербункових пунктів було записано: «разом не знають куди зголошуються» [13, арк. 6]. Пізніше зголосилися добровольцями декілька селян, заарештованих австро-угорськими властями за те, що вони не мали перепусток, проте ніхто з добровольців бажання іти на фронт не виявляв. За весь час роботи вербункових пунктів лише близько десятка чоловік заявили про свою готовність воювати зі зброєю з руках. 90 відсотків усіх українських добровольців були євреями. За деякий час самі стрільці визнавали: «Бачимо всі, що вербункова акція не принесла великого хісна» [13, арк. 10-14].

Причин невдачі можна назвати безліч. Ось що пишеться у висновках Б. Дідушка, складених переважно на основі переписки з Д. Вітовським: «Рекрутація там, здається, зовсім не дописала. Це, впрочім, само собою зрозуміло: нарід національно зовсім несвідомий, нам навіть чужий (зносин ніхто перед, війною з наших політиків, ні загалом Українців не мав, Волинню ніхто не інтересувався), народ, що досі жив у зовсім іншому державному ладі та суспільному устрою, народ, що не знає ні наших стремлінь, ні завдань, не піде відразу туди, куди йому кажеться іти, а тим більше – в ряди війська. І на мою думку (при читанні листів тов. Вітовського), приходжу, що місія Комісарів користи принесе, поглубить хоч трохи свідомість як не загалу – то одиниць, позатим однак нічого більше. Але з другого боку праця, яку тепер перебрали вербункові комісари, мимоходом кажучи, незвичайно трудна, вона повинна була бути переведена давніше, перед війною, то тепер інакше би стояла справа рекрутації, на Волині і справа шкіл, а навіть австрійське правительство інакше би ставилося до нас і наших жадань» [8, арк. 11].

Російські спецслужби причини невдачі вербункової акції бачили у загальній озлобленості населення до нової влади. Відзначалось, що українців у цій справі випередили польські легіонери. Зверталась увага також на негативне ставлення поляків до УСС, зокрема, до полковника Урбанського – коменданта Луцька [16, арк. 564].

Окремі дотичні свідчення дозволяють стверджувати, що російська жандармерія також доклала рук, щоб протидіяти українській агітації і не тільки на Волині. Коли Вітовський ще займався розвідкою і разом з Оленою Степанівною готував операцію з засилання у російський тил групи жінок-стрільців, Волинське губернське жандармське управління вже за місяць отримувало відомості про ці плани. Надзвичайна поінформованість російських властей в українському русі Австро-Угорщини може бути пояснена наявністю високопоставленої агентури. Цікаве свідчення наводить М. Ронге. У Відні було викрито офіцера січових стрільців, котрий виявився ротмістром окремого корпусу жандармів М. Корном.

При затриманні російський розвідник застрілився [6, 69].

Наприкінці травня в округ прибули нові стрільці з широкими повноваженнями. З'явилась надія на краще. ЗУР та СВУ домагались дозволу про передислокацію на Волинь усіх підрозділів УСС для проведення тут культурно-освітньої роботи та політико-пропагандистської діяльності. Але ці наміри залишились нездійсненними. Уряд не хотів надто загострювати стосунки з поляками, яких і без того обурювало те, що на «польській» землі працюють Українські Січові Стрільці.

Та головне, що тепер Вітовський був не один. Помітно покращились відносини з місцевим населенням. Люди вже звикли до «австріяків», до Вітовського ж, який розмовляв з ними рідною мовою і допомагав, у вирішенні різноманітних проблем, ставились з повагою і повною довірою. Сам сотник теж з надією став дивитися у завтрашній день, здається, зрадивши своїй давній звичці із двох прогнозів на майбутнє вибирати гірший.

Втім причини для оптимізму були, ще й немалі. Становище на Волині покращилось. Ідеолог зумів вийти з-під опіки Команди Етапної Станиці, навести зв'язки з окружною командою і добитись від неї підтримки. З початком червня 1916 року, коли було проведено всю підготовчу працю, він відкриває 11 українських народних шкіл. Оптимізму Вітовського не могли пригасити навіть невдачі австро-угорської армії на фронтах. Якраз в цей час розпочинається знаменитий «Брусиловський прорив».

Перебуваючи під враженням цієї операції, Вітовський жартівливо заявляв, що на російський наступ відповів своїм власним наступом. За дорученням Вітовського привезли підручників і вчителів.

Не хочеться надто перехвалювати свого героя, але не можна не згадати і ще однієї обставини. У культурно-освітній роботі стрільців на Волині, певною перешкодою ставав традиційний галицький антисемітизм, за що їм також дорікав Вітовський. Він же, як справжній революціонер, керувався принципом міжетнічної толерантності. Промовистим є лист дівчинки-єврейки з містечка Любомль до УСС: «У четвер і п'ятницю у нас були свята, і я не йшла до школи... Хоч я дуже люблю свята, але ж я так полюбила школу, що була рада, коли вже свята скінчилися і я знов пішла до школи. За русских я не ходила до школи. Нам не вільно було, но як открили українську школу, то мене прийняли і є ще шість подруг. У нашім містечку є польська школа, но ми до неї не хочемо ходить» [17, 304].

У серпні 1916 року в житті сотника знову починається чорна смуга. Лінія фронту все ближче просувалась до Ковеля. Щоб зупинити російський наступ, австро-угорський та німецький командувачі перекидають сюди величезну масу військ, що важким тягарем лягає на плечі населення.

Бої на Волині звели нанівець усю пропаганду УСС та українських партій Австро-Угорщини. Пропаганду українських ідей, що вели люди в мундирах ворожої армії, населення сприймало відверто вороже. У зв'язку з наступом військ Брусилова, по селах стали поширюватися проросійські настрої, які вчителі й агітатори зупинити не могли [17, арк. 47].

В цих умовах багато хто зі стрільців, не без впливу Вітовського, зрозумів непотрібність своєї діяльності та відійшов від традиційного галицького австрофільства. А він стверджував, що необхідно повністю переглянути пропагандистську роботу, яка велась на Волині, наголошував на врахуванні нових політичних реалій. Комісаріати УСС на Волині, на його думку, відновлювати було непотрібно, навіть у випадку відбиття російського наступу.

В цій ситуації Вітовський знову вступає в конфлікт з представниками українських політичних партій, тому що навідріз відмовляється продовжувати пропаганду української державності. Своє рішення він пояснював так: «Іти тепер поміж народ і гово-

рити йому що-небудь на те, щоб опісля в його пам'яті нероздільно злилися поняття Україна і се страшне – гірше татарського лихоліття, я не можу й не хочу. Хотіти сего можуть тільки віденські патріоти, які за посередництвом Катамая переказали своє невдоволення із-за того, що я, мабуть, не хотів розвивати акції по селах тоді, коли там триняки-мадяри шукали за яйцями» [8, арк. 13].

Останньою краплиною стало проголошення «незалежності» Польщі. З приводу декларування Польщі волинські українці надіслали до Відня заяву. В ній говорилось: «Не хочемо мати нічого спільного з поляками, а проти польських затій, злучити хоч би найменший клаптик української землі до польської держави, перед цілим думаючим і чесним світом рішуче протестуємо» [18, 432]. По селах люди говорили: «Як нам тут Польщу заведуть, то нехай пани відразу нас виріжуть, бо ми під Польщею не будемо» [19, арк. 20]. Від більш рішучих дій селян стримувала присутність великих мас війська. Збройні сутички розпочались пізніше, у 1918 році, коли шляхта стала впроваджувати на Волині свої порядки.

В українському русі Волині намітився розкол. Стрілецька молодь закликала порвати з Австрією, яка нехтує українськими інтересами. Думки рядового стрілецтва оголосив А. Батюк, котрий запропонував оголосити про розпуск Легіону, добиратись до держав Антанти і там по можливості пропагувати українську ідею. Інші наголошували на необхідності повернути зброю проти Австрії, чим викликали серйозне занепокоєння одіозних генералів Лямезана і Гофмана. УБУ наполягала на збереженні УСС як єдиної бойової сили українців [4, 154-156]. Така аргументація спрацювала. Криза в українському суспільстві переконала стрільців у безперспективності проавстрійської орієнтації і орієнтації на власні сили народу, правильності опозиційного ставлення Вітовського до українського політичного проводу.

Ділове листування австро-угорських штабів того часу справляє досить кумедне враження. Вищі військові чини, окрім іншого, чимало часу приділяли тому, щоб розводити свої ж частини та міркували, як чинити, коли одні підрозділи їх армії вступлять у бій з іншими. Представники ж політичних партій закликали до поміркованості. Так, Кирило Студинський, обурюючись стрільцями, звертався до ЗУР (напередодні розпуску): «Як мають працювати для нашої справи такі діячі, як зелені стрільці, то ліпше нехай їх не було. Наприклад, вони доносять у своїх звітах, що всі люди очікують, що вернуться руські, або пишуть про те, що вони прийняли на себе чисто шпійонські обов'язки» [20, арк.48].

Величезними є здобутки Вітовського у справі допомоги населенню, постраждалому від війни. Внаслідок зміни лінії фронту влітку 1916 року в районі Ковельщини опинилось багато виселених родин. Для них австрійське командування створило окремі табори, а при окружній команді – окремий підрозділ, який мав опікуватися справами виселенців. Очолив його якраз Вітовський. А в цей час у останнього загострюється давня хвороба ніг, однак він не звертає на те уваги, оскільки, як сам заявляв, пустив на Волині коріння і відчув себе потрібним. Перебуваючи на правах урядника Окружної Команди, сотник зрівнявся за своїм службовим становищем з іншими представниками австро-угорської адміністрації, а отже, для налагоджування різних справ не мусив звертатись, як підлеглий, а вирішувати їх «по-товариськи» [8, арк.14].

Всього під опікою Вітовського перебувало 23 000 чоловік. Припасів було мало, людей багато, але з часом вдалося налагодити, наскільки це було можливим, нормальне життя в таборах. Він сподівався, що до нього повернуться стрільці, забрані в Команду 4-ої армії з початком «Брусиловського прориву». Планувалося приділити їх до жандармських команд, і підкорятись останні мали виключно Вітовському. Не

забуваючи і про шкільництво, в цей час він відмічає: «Справа шкільна йде зовсім добре» [8, арк. 17]. Під кінець 1916 року культурно-освітня робота дійсно набрала найбільшого розмаху. Крім народних шкіл, сотник організовує також курси для неграмотних. Всього на цей час на Ковельщині вже діяло 17 шкіл.

Після Лютневої революції в Росії бойові дії на фронті фактично припинились, і Вітовський міг спокійно продовжувати свою роботу. У березні 1917 року він пише: «Тепер всьо тут працює, як машина. Хочемо видати волинський альманах. До Володимира-Волинського віднісся я в тій справі з пропозицією, щоби вони й у себе зробили так, що альманах вийшов в 2-х книжках. Матеріали незвичайно цікаві. Навіть малярські школи дуже гарні» [8, арк. 18].

Налагодились і стосунки з іншими діячами. Передусім – у Володимир-Волинському. Коли тут було створено Українську шкільну раду, поряд з посадником міста Гнатом Мартинцем, чотарем Миколою Саєвичем та іншими, до її складу увійшов і Дмитро Вітовський. В протоколах Ради відбито широке коло питань культурно-освітнього плану: робота перших на Волині курсів грамоти, видання українського православного календаря та часопису для місцевого населення, влаштування для біженців магазинів та їдалень тощо [21, с. 151-152].

Вплив і значення ідеолога стрілецтва отримали офіційне визнання. Коли до Ковеля приїхав Головний командувач австрійського східного фронту принц Оскар, сотника Вітовського запрошують на прийом для вищих офіцерів. У цей час він фонтанує ідеями.

На превеликий жаль, втілити в життя свої плани йому не вдалось. У квітні 1917 року, у зв'язку з наказом вищого командування австрійської армії, Вітовський разом з іншими комісарами покинув Волинь і прибув до Коша УСС. Центральна Управа УСС та Союз Визволення України попросили командування Коша затримати сотника і чотаря М. Саєвича до дальших розпоряджень, а самі тим часом звернулись до Армійської Окружної Команди з проханням повернути вказаних старшин на Волинь. Це прохання не було задоволено, і в листопаді 1917 року Вітовський вирушає на фронт, а далі на Велику Україну.

ДЖЕРЕЛА

1. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр.59881 ФП. – т. 25.
2. Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр.59881 ФП. – т. 27.
3. Дивутис Григор. Шляхетність і благородство ідеолога національного стрілецтва // Світогляд. Народна армія. – 2012. – 7 вересня. (Спецвипуск №9).
4. Лазарович Микола. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
5. Діло. – 1916. – 29 січня.
6. Ронге Макс. Разведка и контрразведка. – К.: Синто, 1993. – 240 с.
7. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.
8. Центральний Державний історичний архів у м.Львові. – Ф. 353. – Оп.1. – Спр. 7.
9. Центральний Державний історичний архів у м.Львові. – Ф. 353. – Оп.1. – Спр. 83.
10. Заброварний Б.Й., Бернадський Б.В. Штрих до портрету Д.Вітовського. Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах // Наукове видання. Т.1. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 248 –250.
11. Гірняк Н. Сотник УСС Дмитро Вітовський на Волині (У світлі його ж листів до Кошового УСС) // Наш час. – 1934. – 10 вересня. – ч. 203.

12. Волинський записник Дмитра Вітовського/За загальною ред. Я.Малика. – Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2002. – 64 с

13. Центральний Державний історичний архів у м.Львові. – Ф. 359. – Оп.1. – Спр. 81.

14. Центральний Державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 359. – Оп.1. – Спр. 83.

15. Центральний Державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 395. – Оп.1. – Спр. 14.

16. Центральний Державний історичний архів України у м.Києві. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 200.

17. Центральний Державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 395. – Оп.1. – Спр. 8.

18. Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 –1918. Ч. ІІ. – Львів, 1929. – 289 – 499 с.

19. Центральний Державний історичний архів у м.Львові. – Ф.395. – Оп. 1. – Спр. 11.

20. Центральний Державний історичний архів у м.Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 221.

21. Каліщук О.М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914 –1918 роки): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Л., 2002. – 250 арк.

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ НА СЛУЖБІ В АРМІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Юрій КАПАРУЛІН,
викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Капарулін Юрій. *Олександр Рябінін-Скляревський на службі в арміях Української Народної Республіки та Української Держави.*

Статтю присвячено маловідомому періоду біографії військового та ученого О. Рябініна-Скляревського (1878-1942 рр.). Висвітлено його діяльність за роки служби в українській армії впродовж 1917-1918 рр.

Ключові слова: *біографія, офіцер О. Рябінін-Скляревський, Перша світова війна, українізація військ, українська армія.*

Капарулин Юрий. *Александр Рябинин-Скляревский на службе в армиях Украинской Народной Республики и Украинской Державы.*

Статья посвящена малоизвестному периоду биографии военного и ученого А. Рябинина-Скляревского (1878-1942 гг.). Рассмотрена его служба в украинской армии в 1917-1918 гг.

Ключевые слова: *биография, офицер А. Рябинин-Скляревский, Первая мировая война, украинизация войск, украинская армия.*

Kaparulin George. *Alexander Ryabinin-Sklyarevskiy in the armies of Ukrainian Folk Republic and Ukrainian State.*

The article has explored insufficiently known period of life of the military and scientist A. Ryabinin-Sklyarevskiy (1878-1942). Considered his activity in Ukrainian army in the 1917-1918.

Keywords: *biography, officer A. Ryabinin-Sklyarevskiy, First world war, Ukrainian army.*

Фото 1. *О. Рябінін в роки служби у Російській імператорській армії*

Олександр Рябінін-Скляревський (1878-1942 рр.) – уродженець м. Солігалич Костромської губернії, кадровий офіцер Російської імператорської армії (див. фото 1 [8]), учасник Російсько-японської (1904-1905 рр.) та Першої світової (1914-1918 рр.) воєн, талановитий військовий, учений і публіцист. У відставці, впродовж 1923-1937 років, він реалізувався як відомий український історик, позаштатний співробітник Всеукраїнської Академії Наук, один з визначних дослідників історії козацтва в 20-ті роки XX століття. Репресований у 1937 році. Помер у засланні в 1942 році.

Під час Першої світової війни О. Рябініну-Скляревському довелося брати участь у процесі формування регулярних частин української армії, що народжувалася на тлі розпаду російського війська після лютневої революції 1917 року. Упродовж 1917-1918 років він служив (у званні генерал-хорунжого) в арміях Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави (УД) П. Скоропадського. Цей період життя військового впродовж довгих років залишався маловідомим. Сьогодні, опрацювавши документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), провівши вивчення мемуарів та літератури з теми дослідження, можемо спробувати висвітлити участь О. Рябініна-Скляревського в процесі створення та розбудови українських збройних сил періоду національно-визвольних змагань.

На початку 1917 року в діючих з'єднаннях і резервних частинах російської армії перебувало 9,6 млн. солдат та офіцерів, серед них – 3,5 млн. українців. Цілком природно, що на початку березня 1917 року, з утворенням Центральної Ради виникла й ідея про власні збройні сили, роботу зі створення яких координував С. Петлюра. Таким чином, продовжувалася українізація військових частин російської армії.

В той самий час, серед російського командування процес українізації сприймався неоднозначно. Досить часто російські офіцери виступали проти українізації. Утім, траплялися випадки, коли командувачі російських армій і корпусів, росіяни за походженням, не перешкоджали, а навпаки стимулювали зазначений процес. Пояснюється це насамперед тим, що українізовані частини виявилися напрочуд стійкими до більшовицької пропаганди. О. Рябінін-Скляревський був одним із тих офіцерів, які підтримали українізацію військових частин.*

Упродовж листопада 1917 року на базі 9-ї армії було сформовано окремі роти, батальйони та ескадрони з вояків-українців за

* Слід відзначити, що з Україною О. Рябініна-Скляревського пов'язувала не лише військова служба. Він був одружений з дочкою російського генерала Д. Скляревського (етнічного українця), яка на той час проживала з їх донькою в Одесі. В подальшому цей та вищезазначений чинники сприяли тому, що етнічний росіянин О. Рябінін-Скляревський вирішив стати українцем за національністю.

всіма родами військ. Наступним важливим кроком у новоутворених українізованих корпусах і дивізіях було призначення командирів і начальників штабів. З приводу пропозиції кандидатур на найвищі командні посади голова Українського військового комітету 10-ї армії осавул С. Білецький писав (до генерального секретаря у військових справах): «Аби справа стала на певний і міцний ґрунт, необхідно якнайшвидше утворити командні центри, себто перш за все посади командирів деяких (українізованих) корпусів, начальників дивізій та їх штабів. В командному складі армії такі люди є. Згідно з постановою загальних зборів армійського українокомітету разом з представниками корпусних та дивізійних рад (протокол №12 від 15 листопада) ухвалено звернутися до Вас, аби негайно було призначено на посаду командира 26 корпусу командира 169 Новотрокського полку, Генерального штабу полковника Рябініна, котрий призначається за начальника штабу того ж корпусу. Людина ся багато поклала труда на наші справи, дуже популярна поміж українцями-вояками і щиро та одверто стоїть на сторожі українських інтересів загалом. Необхідність призначення полковника О. Рябініна на посаду командира 26-го армійського корпусу, як виявилося на засіданні, являється потребою дійсно насущною, і змінити або відсунути її абсолютно неможливо. Щиро прохаємо Вас якнайшвидше улагодити цю справу» [13, 2].

У 1917 році 26-й армійський корпус (сформований з 6-го Полтавського корпусу) займав позиції у Карпатах в районі Кімполунга на Буковині, організаційно входив до 9-ї російської армії Румунського фронту. Полковник О. Рябінін прибув на посаду 01.12.1917 року. Під його керівництвом корпус було цілком українізовано та перейменовано на 26-й Український [10, 275] (див. фото 2 [9]).

Після оголошення Українського фронту неукраїнські частини армії продовжували залишати фронт цілими корпусами та дивізіями (наприклад, 18-й та 40-й корпуси). За наказом Кириленка, з них було сформовано більшовицькі загони, які пересовувались з Румунії для боротьби з молодою українською державою. Російські військові старої імперської армії, які боролися проти більшовиків, теж залишали Румунський фронт і були залучені до добровільних загонів «для захисту Установчих зборів» і «контрреволюційної боротьби з українським «сепаратизмом».

Наприкінці 1917 року 9-та армія, що дислокувалася на території Румунії, фактично мала лише два українські корпуси: 26-й (командир О. Рябінін, 4 000 тис. вояків) та 10-й (командир П. Ліпко, залишилося всього 600 вояків), але і вони не становили чітко організованої військової сили.

Нестача харчів, фізичне та моральне виснаження змусили командування скликати «нараду президії армійської і корпусних рад, корпусних і дивізійних комісарів, армійських і корпусних отаманів 9-ї армії». На нараді було складено звернення до урядовців Центральної Ради і Генерального Секретаріату з вимогою негайного виведення військ з Румунії. Не можна було гаяти час – існувала загроза втрати державного майна і хаотичного, самовільного, остаточного розвалу Української армії. Прийняте звернення підписали всі учасники наради, серед них – і О. Рябінін [11, 83-84].

За наказом Генерального штабу (у січні 1918 р.), О. Рябінін одержав звання генерал-майора (аналогічне звання в українській армії – генерал-хорунжий). Він перебував на Румунському фронті до наступу австро-угорських військ у лютому 1918 року.

Після повернення з Румунії на територію України О. Рябінін служив при Генеральному штабі в Києві, обіймаючи посаду начальника штабу 7-го Харківського корпусу (який на той час формувався у Києві). О. Рябінін разом з дружиною мешкав у Печерському районі м. Києва за адресою: вул. Левандовська, будинок № 8 [1, 8-10].

29-го квітня 1918 року було проголошено Українську Державу гетьмана П. Ско-

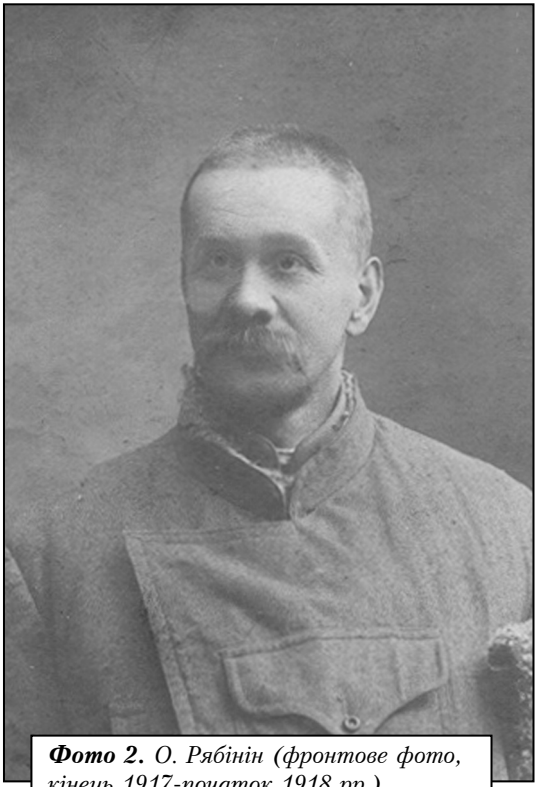

Фото 2. *О. Рябінін (фронтове фото, кінець 1917-початок 1918 рр.)*

ропадського, яка проіснувала до 14 грудня 1918 року. Джерела дають мало свідчень про цей період життя О. Рябініна, але відомо, що він і надалі залишався при Генеральному штабі української армії. У цей же час, після тривалої перерви, з'являються публікації О. Рябініна на сторінках одеської газети «Молодая Украйна». Статті «Созидание армии» [6] та «К вопросу о козацкой армии на Украине» [7], які передають захоплення О. Рябініна українською державницькою ідеєю. У цих статтях він розглядає питання про відродження козацтва в Україні та необхідність розвитку української армії в контексті державного будівництва.

Уряд П. Скоропадського активно проводив процес військового реформування. В Українській армії було сформовано 8 корпусів: 1-й Волинський, 2-й Подільський, 3-й Херсонський, 4-й Київський, 5-й Чернігівський, 6-й Полтавський, 7-й Харківський (отаман Волкобой, начальник штабу – отаман Рябінін), 8-й Катеринославський і Окрема Сердюцька дивізія [3, 197-200].

До складу 7-го Харківського корпусу (де служив О. Рябінін) входили: 42-га піша дивізія (отаман О. Доценко, начальник штабу – Шверта), 165-ий, 166-ий, 167-ий, 168-ий піші полки та 42-га гарматна бригада); 33-тя піша дивізія (отаман Федяй, начальник штабу – осавул Красовський, 129-ий, 130-ий, 131-ий, 132-ий піші полки та 33-тя гарматна бригада); 10-та кінна дивізія (отаман Барбович); 10-й драгунський Новгородський, 10-й гусарський Інгермандський, 10-й Одеський, 8-й гусарський Лубенський кінні полки [14, 43]. Влітку до складу корпусу також увійшли 9-й панцерний дивізіон, 7-а кінна гарматна дивізія, 5-й інженерний полк, 3-тя самохідна рота, 7-й радіотелеграфний дивізіон (3 станції) та 8-а самохідна майстерня-потяг [14, 66-67].

Реформування Української армії гетьманським урядом передбачало вирішення низки важливих питань, зокрема, про порядок проходження служби старшинами Генерального штабу. При Генеральному штабі було розроблено відповідну схему (див. фото 3 [16]), за якою визначалася чітка ієрархія, та вимоги, яким повинен був відповідати український військовий на шляху від молодшого старшини муштрової сотні до отамана штабу корпусу [16, 1]. З проектом схеми мали бути ознайомлені всі старшини Генерального штабу, які мусили дати свої рекомендації з її вдосконалення.

21 липня 1918 року начальник штабу 7-го корпусу О. Рябінін отримав доповідну записку та проект-схему від 2-го отаман-квартирмейстра з проханням ознайомитися і письмово викласти свої роздуми стосовно її впровадження [16, 3]. Генерал-хорунжий О. Рябінін, вивчивши проект схеми, стосовно питання організації командування курінем відзначив (передаємо мовою оригіналу): «В інших арміях обов'язково командування курінем (батальоном). При умовах служби мирного часу командувати курінем необхідно. В часи війни можливо і не рахуватися з цим. На командування курінем ліпше при-

значати при проізводстві в ранг військового старшини» [16, 3] (див. фото 4 [16]).*

З 12-го вересня 1918 року отаман О. Рябінін був призначений начальником військово-наукового відділу Головного управління Генерального штабу Української Держави, де він працював до грудня 1918 року. Співробітниками відділу були: Мамонтов, Клобієв, Жданович, Обідний, Благодір, Офанасьєв, Пилипський, Лазарів, Яросінський, Селецький, Кончіць, Русів, Заіць, Мамонтова, Аркас, Спичинський, Коваль, Кузнеців, Опанасенко та Скляр [15, 3].

Упродовж жовтня 1918 року у Головному Українському Генеральному штабі проходили збори командирів корпусів, на яких вирішувалося багато питань про формування та підготовку кадрів, постачання палива, взаємини з населенням України та австро-угорськими військами тощо. Засідання відбулися 6-7-го, 9-14-го та 16-18-го жовтня. Командир 7-го Харківського корпусу О. Рябінін теж перебував на зборах, однак із протоколів засідань видно, що активної участі в обговоренні питань він не брав. 12-го жовтня за наказом він був знятий з посади командира 7-го Харківського корпусу (можливо, через загострення хвороби нирок), а замість нього було призначено генерал-хорунжого П. Панченка-Криворотенка [16, 3]. 10 листопада 1918 р. 7-й Харківський корпус було взагалі розформовано [2, 57].

Останнім офіційним документом, з якого нам відомо про службу О. Рябініна при Генеральному штабі Української армії, є його клопотання від 7 грудня 1918 року [12, 319], в якому він як начальник військово-наукового відділу на прохання директора Військово-Історичного музею дав дозвіл видати безкоштовний пайок штатним співробітникам Опанасу Кузнецову і Еухиму Опанасенко [12, 308;] (див. фото 5 [12]).

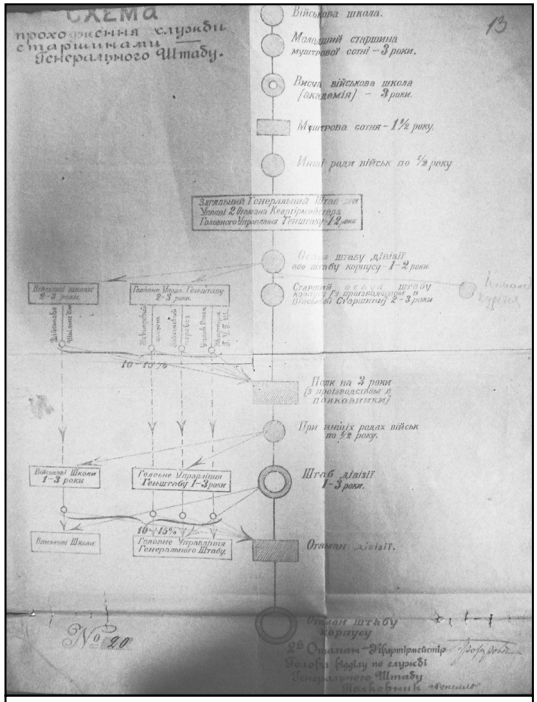

Фото 3. *Схема проходження служби старшинами Генерального Штабу Української Держави*

Таким чином, офіційних документів, в яких міститься інформація про службу О. Рябініна при Генеральному штабі Української армії, не так вже й багато. Але й ці дані є по-своєму унікальними, адже за радянських часів учений взагалі намагався (із зрозумілих причин) приховати будь-які зв'язки зі службою в армії УНР та в армії Української Держави П. Скоропадського.

Так чи інакше, але О. Рябінін залишався на службі в Генеральному штабі до кінця 1918 року. У мемуарах колишній ад'ютант помічника начальника штабу української армії Є. Маланюк про О. Рябініна згадував таке (йдеться про передріздвяні дні, грудень 1918 р.): «В І генерал-квартирмерстві залишився симпатичний Генштабу хоружний Рябінін, колишній доцент Миколаївської академії Генерального штабу, справді – таки типовий доцент та ще й виразний російський інтелігент, та ще й на додаток – ліберал і либонь «народник». Від нього просто аж тхнуло героями творів Чехова» [4, 331-332].

* Вважаємо, що схема і сам проект мали б стати предметом окремого дослідження. В цій статті обмежимося лише фактом залучення генерал-хорунжого О. Рябініна до роботи цією важливою розробкою.

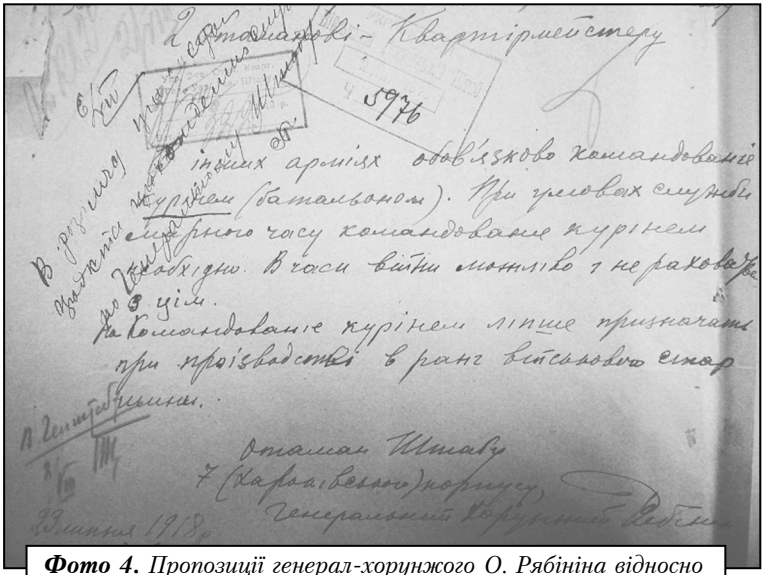

Фото 4. *Пропозиції генерал-хорунжого О. Рябініна відносно схеми проходження служби старшинами Генерального Штабу*

За спогадами О. Рябініна, ще в листопаді 1918 року у Києві розпочалися перевороти. Німці заявили про нейтралітет, і в грудні 1918 року влада П. Скоропадського в Києві була лише номінальною. Реально ж існувала диктатура графа Ф. Келлера і князя О. Долгорукого. Вони спробували мобілізувати офіцерів, але їм це не вдалося. Тоді спробували вжити примусових дій, розпочавши розшук офіцерів Києва, які не з'явилися на мобілізацію. У Печерському районі (де проживав О. Рябінін) обшук будинку проводив якийсь поручик. О. Рябініна було затримано, на нього доніс сусід диякон. Під арештом його тримали три дні. Після оголошення німцями нейтралітету слідчі та охорона розбіглися, а затримані за неявку (на мобілізацію) офіцери спокійно розійшлися [1, 9].

14 грудня 1918 року П. Скоропадський зрікся влади поступившись уряду Директорії на чолі з В. Винниченко. О. Рябінін теж підтримував антигетьманське повстання, але активної участі не брав [2, 38-39]. Коли в грудні 1918 року війська Директорії увійшли до Києва, генерал О. Рябінін погодився на службу а армії УНР, і його призначили начальником генерал-квартирмейства. На цій посаді він залишався до початку 1919 року [2, 57].

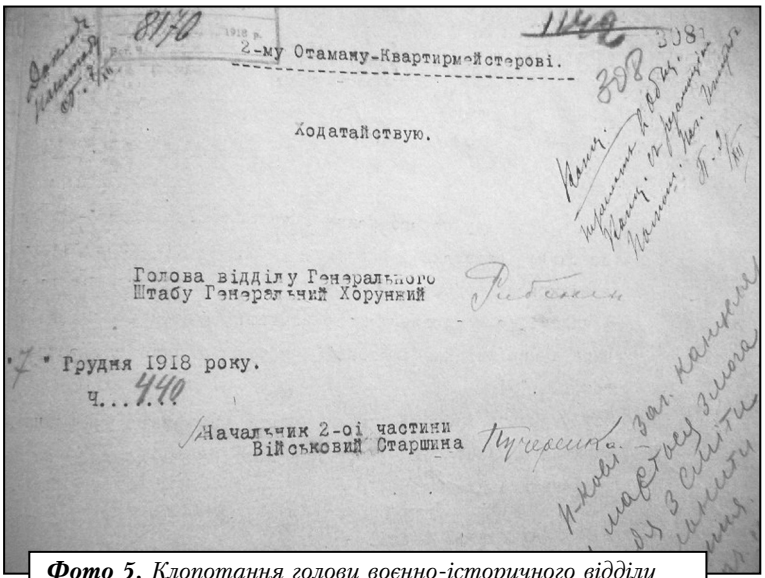

Фото 5. *Клопотання голови воєнно-історичного відділу Генерального Штабу генерал-хорунжого О. Рябініна*

У січні 1919 року війська Українського фронту увійшли до Києва. Подальша доля О. Рябініна в період громадянської війни в Україні нам фактично не відома. Утім, зі змісту його статті «Яссы и союзная оккупация на Украине» (присвяченої цьому періоду історії) стає зрозуміло, що генерал О. Рябінін у січні-лютому 1919 року вірогідно брав участь у

переговорах української делегації (на чолі з генералом О. Грековим) з представниками делегацій країн Антанти [5, 20].

На початку 1919 року О. Рябініна було мобілізовано до лав Червоної Армії та призначено начальником штабу Одеського мобілізаційного управління окружного Комісаріату. Нарешті він повернувся до Одеси і зустрівся зі своєю родиною, яка мешкала в місті впродовж усієї війни [2, 38-39].

На початку 1920-х років О. Рябінін-Скляревський проживав в Одесі, він вирішив піти з військової служби і присвятити решту життя науковій роботі. Однак в 1930-ті роки йому не пощастило уникнути репресій. Слідство проти нього велося одразу за кількома справами: «Весна», «Контрреволюційної військово-офіцерської організації» та «Українського національного центру». У 1937 році вчений був безпідставно засуджений як шпигун і провів останні роки життя у таборі.

Довгі роки постать О. Рябініна-Скляревського залишалася маловідомою. Після здобуття незалежності України ім'я О. Рябініна-Скляревського поступово повертається в українську історичну науку, а його праці актуалізуються сучасними дослідниками.

Підсумовуючи, можемо з впевненістю сказати, що період служби Олександра Рябініна-Скляревського в українській армії значно вплинув на формування його національної свідомості. Захоплений українською державницькою ідеєю, він був прибічником розбудови української армії. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років вже не молодий та хворобливий військовий вирішив присвятити решту життя родині та українській історичній науці, проте невдовзі потрапив у жорна каральної більшовицької системи.

ДЖЕРЕЛА

1. Архівний фонд Управління Служби безпеки України в Одеській області Спр. № 12259-п. Дело № 6781 Одесского оперативного сектора ГПУ УССР. Рябинин Александр Александрович, 210 арк.
2. Архівний фонд Управління Служби безпеки України в Одеській області Спр. №15156-п. Дело по обвинению Рябинина-Скляревского Александра Александровича, 191 арк.
3. Бойко О. Військова політика УНР (листопад 1918 – лютий 1919 років) / О. Бойко. – К. : Ін-т історії України, 2011. – С. 197–211.
4. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / М. Капустянський; Уривки зі спогадів / Є. Маланюк. – К. : Темпора, 2004. – 558 с. : іл. – (Vita Memoriae).
5. Малинова Г. Л. А. А. Рябинин-Скляревский : материалы к биографии / Г. Л. Малинова, И. В. Сапожников ; отв. ред. Г. В. Сапожникова ; науч. ред. Л. Л. Зализняк. – Одесса ; К. : Элтон-2 : Гратек, 2000. – 222 с.
6. Рябинин А. Созидание армии / А. Рябинин // Молодая Украйна. – 1918. – 26 мая.
7. Рябинин А. К вопросу о казацкой армии на Украине / А. Рябинин // Молодая Украйна. – 1918. – 3 июня.
8. Сімейний архів Рябініних-Скляревських. – О. Рябінін в період служби в Російській армії, місце зйомки Санкт-Петербург (фото).
9. Сімейний архів Рябініних-Скляревських. – О. Рябінін в роки Першої світової війни, дата зйомки – кінець 1917 – початок 1918 рр. (фото).
10. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р.: організація, чисельність, бойові дії / Я. Тинченко. – К. Темпора, 2009. – 480 с.
11. Українська революція і державність (1917–1920) : наук.-бібліогр. вид. – К., 2001. – 816 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – ф. 1074. Оп. 1 – Спр. 25. – 320 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр.5. – 2 арк. .
14. ЦДАВО України. – Ф. 1077. Оп. 1. – Спр. 43. – 80 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 3. – Спр. 55а. – 3 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. Спр. 37. – 139 арк.

ЛІТАК-РОЗВІДНИК Р-10 (ХАІ-5): ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ВИРОБНИЦТВА ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ

Андрій ХАРУК,
доктор історичних наук, доцент, Академія Сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного

Харук Андрій. *Літак-розвідник Р-10 (ХАІ-5): історія створення, виробництва та вдосконалення.*

У статті досліджено історію створення літака-розвідника Р-10 (ХАІ-5) під керівництвом Й. Немана. Розглянуто проблеми впровадження його у виробництво на Харківському авіазаводі № 135. Проаналізовано шляхи вдосконалення літака ХАІ-5.

Ключові слова: *літак-розвідник, авіаційна промисловість, авіаційний завод, Йосип Неман, військово-повітряні сили.*

Харук Андрей. *Самолет-разведчик Р-10 (ХАИ-5): история создания, производства и совершенствования.*

В статье исследована история создания самолета-разведчика Р-10 (ХАИ-5_ под руководством И. Немана. Рассмотрены проблемы внедрения его в серийное производство на Харьковском авиазаводе № 135. Проанализированы пути совершенствования самолета ХАИ-5.

Ключевые слова: *самолет-разведчик, авиационная промышленность, авиационный завод, Иосиф Неман, военно-воздушные силы.*

Kharuk Andrij. *Reconnaissance aircraft R-10 (KhAI-5): The story of the creation, production and improvement.*

The article examines the history of creation of the reconnaissance aircraft R-10 (KhAI-5) under the direction of J. Neman. The problems of implementing it in production at the Kharkiv aviation plant No. 135 is described. The ways to improve aircraft KhAI-5 is analyzed.

Key words: *reconnaissance aircraft, aircraft industry, aviation plant, Josyp Neman, Air Force.*

Курс на мілітаризацію економіки, що здійснювався сталінським військово-політичним керівництвом на рубежі 20-х–30-х років минулого століття, не міг не торкнутись Харківського авіазаводу – єдиного в СРСР підприємства галузі, орієнтованого на випуск цивільної продукції. Місце пасажирських літаків в його цехах зайняли спочатку бойові винищувачі І-Z та ІП-1, а згодом – розвідники Р-10. Остання машина є маловідомою навіть серед фахівців – досі історія її створення розглядалась тільки побіжно, в нечисленних статтях В. Савіна [15; 16] та М. Маслова [8]. Автор теж звертався до цієї тематики в контексті реалізації Харківським авіазаводом військових програм [17].

У цій статті на основі вивчення документів російських архівів та опублікованих джерел зроблено спробу відтворити цілісну картину створення, виробництва та вдосконалення літака Р-10 (ХАІ-5).

На початку 30-х років Харківський авіазавод став базовим підприємством Харківського авіаційного інституту (ХАІ). Під керівництвом професора ХАІ Йосипа Немана в навчальний процес впроваджувалось реальне проектування літаків, здійснюване бригадами студентів. Першою роботою став одномоторний пасажирський літак, спроектований у двох варіантах – ХАІ-1, який розробляла бригада, очолювана Л. Арсоном, і ХАІ-2, спроектований бригадою під керівництвом А. Єрьоменка. Обидва варіанти були монопланами чистих аеродинамічних форм, але на ХАІ-1 передбачалось використати шасі, що прибиралось, ХАІ-2 ж мав традиційне шасі. Після зіставлення цих проектів у лютому 1932 р. вибір зупинили на більш прогресивному ХАІ-1 – моноплані повністю дерев'яної конструкції з двигуном М-22 і шасі, що прибиралось в польоті [14, 88]. Деталі силового набору ХАІ-1 виготовлялись з сосни, а обшивка – з фанери. При цьому обшивка була робочою, що дозволило полегшити конструкцію літака. З цією ж метою також звели до мінімуму кількість стиків, виконавши центроплан і кіль як єдине ціле з фюзеляжем [18, 5].

Будівництво дослідного зразка ХАІ-1 почалось на харківському авіазаводі навесні 1932 р., а 8 жовтня того ж року машина вперше піднялась в повітря. ХАІ-1 став першим в Європі і другим у світі (після американського літака фірми «Локхід») літаком із шасі, що прибиралось [1, 91]. Щоправда, сам механізм прибирання шасі був ще дуже недосконалий – шасі ховалось вручну за допомогою тросової передачі, для чого льотчик обертав спеціальну ручку (потрібно було зробити 48 обертів для того, щоб забрати шасі, і 45 – для того, щоб випустити). Проведені в травні-червні 1933 р. державні випробування показали високі льотні якості нової машини, зокрема, на ній був встановлений всесоюзний рекорд швидкості – 324 км/год. Виявились і недоліки – саме через недосконалість механізму прибирання шасі дослідний ХАІ-1 зазнав на державних випробуваннях аварії [13, 40]. Та, незважаючи на це, літак визнали придатним до використання. ХАІ-1 будувався серійно, але не в Харкові, а на Київському і Горьківському авіазаводах, оскільки харківське підприємство було завантажене виробництвом пасажирських літаків К-5 і приступало до освоєння випуску винищувачів.

На Київському заводі № 43 група конструктора І. Жиганова провела комплекс

Авіаконструктор Йосип Григорович Неман (1903-1952)

робіт з мілітаризації ХАІ-1: в планах було дослідити можливість переобладнання таких літаків у випадку війни в допоміжні розвідники і бомбардувальники. У варіант ХАІ-1ВВ в Києві переобладнали літак із серійним номером 44301. При цьому, замість пасажирської кабіни обладнали бомбовідсік на 200 кг бомб, встановили два кулемети ШКАС та аерофотоапарат АФА-13 [7, 42-43]. Випробування такого варіанта пройшли успішно. Порівняно з випробуваним паралельно перспективним розвідником-біпланом ЛР конструкції С. Кочеригіна, ХАІ-1ВВ показав значно вищу максимальну швидкість (324 км/год проти 282 км/год), більшу дальність польоту (900 км проти 800) і корисне навантаження (876 кг проти 814). При цьому потужність двигуна, встановленого на ХАІ-1ВВ становила 480 к. с., а на ЛР – 750 к. с. Таким чином, був зроблений висновок про доцільність впровадження на озброєння літаків-розвідників, збудованих за схемою моноплана із шасі, що можна було забрати [7, 46].

Велись роботи військового спрямування і в Харкові. Під керівництвом Й. Немана ще з 1933р. здійснювалась розробка швидкісного літака-фоторозвідника СФР (ХАІ-6) під двигун «Райт-Циклон» [16, 13]. Досвід, набутий при розробці ХАІ-1, дозволив створити літак із непересічними льотними даними, проте військові фахівці ХАІ-6 забракували, визнавши хибною саму концепцію вузькоспеціалізованого швидкісного розвідника. Було поставлено завдання спроектувати металевий літак-розвідник «за зразком американських конструкцій» під двигун «Гном-Рон» К-14 [2, 110-111]. Але Неман відійшов від слідування вимогам. Намагаючись максимально використати напрацювання, накопичені при проектуванні ХАІ-1 та ХАІ-6, він створює двомісний розвідник-бомбардувальник ХАІ-5 не металевої, а дерев'яної конструкції під мотор М-25. 14 липня 1934р. в план дослідних робіт ГУАП включили будівництво дослідного зразка розвідника із позначенням ФР-М25 (тобто фронтовий розвідник під мотор М-25) зі строком готовності 1 червня 1935 р. [2, 1]. Машина проектувалась з використанням досвіду створення ХАІ-1, але геометричні розміри були дещо зменшені, а в конструкцію внесли низку вдосконалень – наприклад, ручний привід прибирання шасі замінили пневматичним. Та строків створення нової машини дотриматись не вдалось. ХАІ-5 вийшов на заводські випробування із запізненням на рік – в липні 1936 р. Проте він одразу ж показав чудові результати – швидкість його сягала 429 км/год, що в середньому на 100 км/год перевищувала параметри розвідників, що перебували тоді на озброєнні. Під впливом цих успіхів керівництво ГУАП уже 23 вересня 1936 р. дало розпорядження про запуск у виробництво на заводі № 135 трьох передсерійних літаків Р-10 (таке позначення отримав ХАІ-5 у радянських ВПС з 2 листопада 1936 р.)

Харківський авіазавод на початку 30-х рр.

та десяти машин першої серії [15, № 3, 21]. Акт затвердження результатів державних випробувань літака ХАІ-5 містив такий висновок (цит. мовою оригіналу): «Ввиду явных преимуществ самолета ХАИ-5 в сравнении с состоящими на вооружении разведчиками войти с ходатайством перед НКО и НКТП о введении самолета на снабжение и внедрении в серийное производство» [11, 3]. Єдиним серйозним недоліком, відзначеним в акті, була недосконала конструкція кулеметної установки. Таким чином, Р-10 став першим в радянських ВПС літаком-розвідником, збудованим за схемою моноплана і обладнаним шасі, яке можна було забирати. Характеристики його суттєво переважали аналогічні показники біпланів Р-5 та Р-Z, які становили основу радянської розвідувальної авіації.

У серійному варіанті літак Р-10 обладнувався двигуном М-25А або його вдосконаленим варіантом М-25В потужністю 730 к. с. Озброєння складалося із трьох 7,62-мм кулеметів ШКАС – двох, встановлених у крилі, і одного – на турелі МВ-3 (на перших серіях – МВ-2). Нормальне бомбове навантаження складало 200 кг, а максимальне могло сягати 300 кг – шість бомб по 50 кг. Варто відзначити, що бомбове навантаження розташовувалось всередині фюзеляжу, а не на зовнішній підвісці, що сприятливо позначилось на аеродинаміці літака, але одночасно робило неможливим підвіску бомб калібром понад 50 кг [17, 108].

Підприємство, яке з такими труднощами освоїло виготовлення металевих літаків – винищувачів І-Z та ІП-1 – знову було змушене переорієнтовуватись на дерев'яні конструкції. Провідний інженер Р-10 Александров у доповідній записці від 19 лютого 1937 р. змальовує ті проблеми, з якими довелось зіткнутись: необхідно заново обладнати столярний цех і укомплектувати його фахівцями (для цього довелось у терміновому порядку перекваліфіковувати клепальників у столяри; висловлювали також пропозицію перевести на завод № 135 понад 50 досвідчених столярів з дослідних майстерень ХАІ); деревину постачають вкрай неритмічно, до того ж, вона поганої якості, а на заводі відсутні умови для її зберігання; із 6000 робочих креслень до відносного ладу приведено лише 3500 [12, 8-15].

Як наслідок, строки готовності першої партії Р-10, призначені на березень-квітень 1937 р., виявились зірваними. Це послужило приводом для візиту на завод № 135 начальника 1 ГУ НКОП М. Кагановича. Ознайомившись зі станом справ, він призначив нову дату випуску серійного літака – 20 травня, заодно встановивши абсолютно нереальний план випуску на 1937 р. двохсот

Пасажирський літак ХАІ-1 – попередник ХАІ-5

Дослідний зразок розвідника ХАІ-5.

Р-10 [12, 32]. Розуміючи неможливість виконання цих вказівок у повному обсязі, колектив підприємства зробив усе можливе, щоб виконати хоча б першу частину розпорядження – уже 4 травня перший передсерійний літак нового типу піднявся в повітря, а за місяць були готові ще дві машини. Це дало змогу провести на аеродромі Науково-дослідного інституту ВПС порівняльні випробування харківської машини із конкурентом – літаком Р-9 конструкції С. Кочеригіна. У висновку відзначалась повна перевага Р-10 над суперником і його доступність для пілотів середньої кваліфікації [16, 14]. Однак якість виготовлення була вкрай низькою – начальник штабу ВПС Козінцев у телеграмі від 20 серпня 1937 р. відзначав, що три перші Р-10 мають в сумі 400 дефектів, усувати які завод не поспішає [12, 80].

Для забезпечення належної якості серійних літаків в червні 1937р. на заводі № 135 було створено серійне конструкторсько-технологічне бюро (СКТБ), яке очолив інженер А. Унік. На СКТБ було покладено всю роботу із супроводу і вдосконалення Р-10 у виробництві. Власне ж бюро Немана – ОКО-135 («Опытно-конструкторский отдел завода № 135») продовжувало займатись перспективними розробками [19, 41]. Водночас були переглянуті й плани серійного виробництва. Завдання на 1937 р. зменшили до 70 машин, а на 1938р. визначили в обсязі 300 літаків [3, 23]. Однак налагодження випуску нових літаків проходило вкрай складно. Суттєво перешкоджали нормальному ходу виробництва неналежна увага до розробки технологічного процесу, нестача робочої сили і обладнання (особливо у механічному і механозварювальному цехах), відсутність раціональної системи нарахування зарплатні, та навіть особистий конфлікт між Неманом з одного боку і керівництвом заводу № 135 (директором Васільєвим і головним інженером Шваревим) – з іншого [3, 160]. Часто через численні дефекти військові представники відмовлялись приймати виготовлені Р-10. Тому процес здавання літаків супроводжувався інтенсивним листуванням і численними спробами «натиснути» на військових з метою змусити їх прийняти некондиційну продукцію, та ще й за досить високою ціною – керівництво підприємства стверджувало, що вона має становити 267 тис. крб. за літак, тоді як Управління ВПС обстоювало цифру в 150 тис. крб. [12, 302]. Зрештою, річне завдання 1937 р. було виконане рівно наполовину. Показовим є тост, проголошений директором заводу № 135 на одному з банкетів: «Я пью с радости и с горя. С радости за то, что продал машины, и с горя, что малую назвал цифру» [12, 326]. У підсумку, колектив заводу № 135, а особливо інженери та конструктори, опинились перед нелегким вибором: за випуск неякісної продукції винних оголошували «шкідниками» і піддавали репресіям, а намагання усунути недоліки призводило до зриву плану випуску літаків і, знову ж таки, до репресій. Зокрема, в квітні 1938р. було заарештовано двох найближчих помічників Немана – С. Жолковського та Р. Марона, а трохи пізніше – керівника СКТБ А. Уніка [17, 23]. Нарешті, 11 грудня 1938р. настала черга самого Й. Немана – його заарештували і засудили до 15 років таборів за «організацію шкідництва на заводі і як агента іноземної розвідки». Та репресивні заходи

аж ніяк не сприяли продуктивній роботі.

З метою якнайшвидшого насичення частин ВПС новим розвідником, виробництво Р-10 здійснювалось заводом № 135 в кооперації з іншими підприємствами. Зокрема, з огляду на слабкість деревообробного виробництва авіазаводу, відповідно до постанови Комітету оборони (КО) СРСР від 15 листопада 1937р., випуск частини дерев'яних вузлів здійснювався на харківському заводі «Серп і молот» [4, 6]. У 1938 р. це підприємство виготовило 300 комплектів вузлів для Р-10, тоді як сам завод № 135 – лише 120 комплектів. Та налагодити взаємодію підприємств різного підпорядкування («Серп і молот» належав до Наркомату машинобудування – НКМ) виявилось досить складно. Коли програму випуску для цього підприємства на 1939 р. скоротили з 800 комплектів вузлів для літаків до 200, керівництво НКМ і заводу «Серп і молот» підняло питання про повну відмову від авіаційного виробництва як невигідного. Але, оскільки завод № 135 свої основні деревозаготівельні цехи вже ліквідував, виробництво вузлів для літаків на заводі «Серп і молот» продовжили [4, 7].

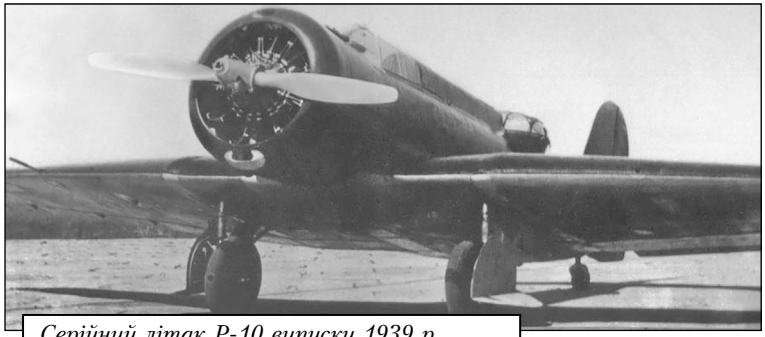

Серійний літак Р-10 випуску 1939 р

Одночасно вівся пошук підходящого підприємства для організації другої лінії з випуску Р-10. Влітку 1937р. урядові комісії оглянули заводи, головно профілю сільськогосподарського машинобудування, в Омську («Сибсільмаш»), Запоріжжі («Комунар»), Воткінську, Орську, Саратові («Саркомбайн») [12, 60-79]. Ці, здавалося б, суто цивільні підприємства, теж залучались до виконання військових програм – наприклад, на заводі «Комунар» вже діяв авіаремонтний цех, план якого на 1937 р. передбачав ремонт капітальний ремонт 70-ти літаків-розвідників Р-5 [3, 130]. Спочатку як оптимальний варіант розглядався омський «Сибсільмаш», але згодом вибір зупинили на саратовському підприємстві, пізніше реорганізованому у авіазавод № 292. З початку 1938 р. в Саратові почали освоювати випуск Р-10, використовуючи комплекти вузлів, що постачались з Харкова. Для допомоги у налагоджені виробництва в грудні 1937 р. до Саратова скерували заступника Немана Арсона і ще 15 конструкторів [3, 5]. Відповідно до постанови КО від 7 грудня 1937 р. планувалось довести обсяг річного виробництва літаків на заводі № 292 до 1000-1200 одиниць [3, 2]. Реальні ж цифри виявились значно меншими.

У січні-серпні 1938р. завод № 135 здав замовникові 100 машин Р-10, після чого приймання літаків припинилось, і було відновлене лише в квітні 1939 р. після усунення більшості недоліків. По суті, масове виробництво цього типу літака розгорнулося тільки у 1939 р., коли було поставлено 230 одиниць. Але на той час літак уже встиг застаріти, і після випуску на початку 1940 р. двох останніх Р-10 виробництво їх припинили. Загалом харківський авіазавод за три роки випустив 358 літаків Р-10, ще 135 машин цього типу було складено в Саратові [15, № 4, 26]. Характерно, що військові неохоче йшли на придбання літаків Р-10, і головними мотивами для продовження випуску машин цього типу в 1939 р. називались збереження робочої сили і трудової дисципліни колективу заводу № 135, а також використання накопиченого запасу деталей і вузлів [5, 4]. Цікаво відзначити, що мобі-

Дослідний зразок літака ХАІ-52

лізаційний план на 1939 р. передбачав для заводу № 135 завдання в обсязі аж 900 Р-10, а ще 565 літаків цього типу мав у разі мобілізації виготовити саратовський завод [6, 6]. Намагаючись знайти збут літакам, конструкторське бюро заводу запропонувало пасажирський варіант Р-10, що отримав позначення ПС-5. Літак мав чотиримісну пасажирську кабіну й відсік для багажу. Таким чином, «коло замкнулось» – створений на базі пасажирської машини літак ХАІ-5 знову був конвертований у пасажирський варіант. Але цивільних споживачів така машина не зацікавила. Підприємство знову постало перед необхідністю налагоджувати виробництво літаків нових типів.

Паралельно з проектування і впровадженням у виробництво літака ХАІ-5 (Р-10), конструкторське бюро Й. Немана вело роботи над ще кількома проектами. Станом на 1 червня 1935 р. дослідний зразок швидкісного розвідника СР-М75 (під мотор М-75) проходив статичні випробування, а СР-М34ФРН (з мотором М-34ФРН) був на стадії ескізного проектування [2, 92]. Та після успішних випробувань ХАІ-5 проектування обох цих машин припинили.

У 1936р. конструкторське бюро ХАІ разом з КБ П. Сухого, Д. Григоровича, С. Кочеригіна, М. Полікарпова та С. Іллюшина взяло участь в конкурсі, оголошеному Управлінням ВПС на кращий моноплан – легкий розвідник і бомбардувальник під умовним девізом «Іванов». При розробці цієї машини керівництво ГУАП на чолі з М. Кагановичем намагалось реалізувати ідею створення т. зв. «наскрізної бригади» зі спеціалістів усіх конструкторських бюро, які мали б розробити єдиний проект. Та настільки радикальна ідея виявилась непідкріпленою організаційно – навіть в рамках адміністративно керованої економіки виявилось вкрай складно, а зрештою – просто нереально координувати зусилля великої кількості елементів. Тому від ідеї «наскрізної бригади» відмовились. Учасниками конкурсу лишились три конструкторські бюро, які мали проектувати три літаки: КБ Сухого створювало суцільнометалевий літак, Полікарпова – машину змішаної конструкції, а Немана – дерев'яну [9, 2-3]. Та певні елементи стандартизації залишились. Всі три літаки мали отримати низку взаємозамінних вузлів – мотоустановку з двигуном АМ-34ФРН, шасі й озброєння. Літак КБ Немана мав шифр «РШ» (інше позначення – ХАІ-7). Провідним конструктором цієї машини призначили С. Жолковського. Але колектив Немана виявився аутсайдером у цьому змаганні – у зв'язку з труднощами, що виникли при впровадженні у виробництво літака ХАІ-5, йому було офіційно дозволено на п'ять місяців «заморозити» роботи зі створення РШ [20, 74]. Зрештою, макет РШ збудували на одному з московських заводів тільки восени 1937 р. Він був схвалений замовником, і в квітні наступного року почалось будівництво дослідного зразка літака. Однак в грудні, після арешту Немана, всі роботи над РШ припинили [8, 33].

Паралельно з проектуванням літака на конкурс під девізом «Іванов», Й. Неман займався вдосконаленням конструкції ХАІ-5. Цілком логічним кроком у цьому напрямку була спроба обладнати літак потужнішим двигуном. Так з'явився проект ХАІ-51 з мотором М-62 потужністю 800 к. с. (даль-

ший розвиток американського ліцензійного «Циклона»). Для використання його як штурмовика посилили озброєння – на ХАІ-51 встановили сім 7,62-мм кулеметів ШКАС (чотири в крилі, два синхронних в фюзеляжі і один на турелі МВ-5). Бомбовідсік дозволяв розмістити чотири авіабомби вагою у 100 кг. Для посилення конструкції дерев'яні лонжерони крила замінили дюралевими (решту елементів конструкції літака лишались дерев'яними) [15, № 5, 19].

Льотні випробування ХАІ-51 почались на початку 1938р. Літак показав кращі, порівняно з попередником, льотні дані – максимальна швидкість зросла на 30 км/год, стеля – на 2000 м. Але на початку 1939 р., при спробі перегнати дослідний літак до Москви для державних випробувань, ХАІ-51 був пошкоджений і надалі не відновлювався.

Після арешту Й. Немана конструкторське бюро очолив А. Дубровін. Вже під його керівництвом створили ще одну модифікацію ХАІ-5 – літак ХАІ-52 із ще потужнішим мотором М-63 (900 к. с.). Саме його стали розглядати як потенційну заміну для Р-10. Відповідно до постанови КО № 2 від 5 січня 1939 р., заводу № 135 було поставлене завдання до 15 лютого 1939р. представити на випробування дослідний зразок ХАІ-52, до 1 липня виготовити передсерійну партію (10 літаків), після чого приступити до серійного виробництва і до кінця 1939р. випустити не менше 100 ХАІ-52, враховуючи в цю кількість і передсерійну партію [4, 1]. Здійснювалось також проектування літака під позначенням «521» – варіанта ХАІ-52 із заміною в конструкції сосни бамбуком і піхтою, а обшивки з березового шпону – обшивкою з соснового [10, 268].

Та плани з впровадження у виробництво нових літаків, спроектованих у Харкові, так і не були втілені в життя. На спільних заводських і державних випробуваннях ХАІ-52 в серпні 1939р. двигун М-63 працював незадовільно. До того ж, на той час уже існував літак подібного класу із досить високими льотними даними – ближній бомбардувальник ББ-1 конструкції П. Сухого. Літак цей проектувався на той же конкурс під девізом «Іванов», а його прототипи проходили випробування в 1937-1938 рр. Тож іще в березні 1939р. Комітет оборони ухвалив рішення перевести харківський завод № 135 і саратовський № 292 з випуску Р-10 на виробництво ББ-1 [20, 76-77].

Підводячи підсумки, відзначимо, що в середині 30-х рр. у Харкові був створений літак-розвідник Р-10 (ХАІ-5), який символізував якісний стрибок у розвитку розвідувальної авіації. Льотні якості цього моноплана суттєво перевершували параметри літаків-біпланів. Однак впровадження Р-10 в серійне виробництво йшло складно, тому літак не набув надто великого поширення. Плани зі створення вдосконалених машин на базі ХАІ-5 були провалені – не в останню чергу через репресії стосовно конструкторів.

Ця стаття аж ніяк не закриває проблеми вивчення літака Р-10 – свого дослідника ще чекає історія експлуатації та бойового застосування таких машин у радянських ВПС.

ДЖЕРЕЛА

1. Арсон Л. Д. 40 лет со дня первых летных испытаний самолета ХАИ-1 (1932 г.) / Л. Д. Арсон, А. Е. Богораз // Из истории авиации и космонавтики. – Вып. 14. – 1972. – С. 90-92.
2. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 8418, оп. 10, д. 55.
3. ГАРФ, ф. 8418, оп. 12, д. 142.
4. ГАРФ, ф. 8418, оп. 23, д. 423.
5. ГАРФ, ф. 8418, оп. 23, д. 461.
6. ГАРФ, ф. 8418, оп. 27, д. 172.
7. Маслов М. Вооружен и очень опасен, или одна из историй милитаризации скоростного

пассажирского самолета / М. Маслов // Авиация – космонавтика. – 1996. – Вып. 15. – С. 41-47.

8. Маслов М. Призрак Р-10 / М. Маслов // Авиация-космонавтика. – 1996. – № 9. – С. 29-37.

9. Проклов В. Ближний бомбардировщик Су-2 и его модификации / В. Проклов // Авиация и космонавтика. – 2010. – № 3. – С. 2-19.

10. Российский государственный архив экономики, ф. 8328, оп. 1, д. 1105.

11. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 29, оп. 38, д. 45.

12. РГВА, ф. 29, оп. 76, д. 998.

13. Савин В. С. 50 лет со дня первых летных испытаний самолета ХАИ-1 / В. С. Савин // Из истории авиации и космонавтики. – Вып. 44. – 1982. – С. 38-41.

14. Савин В. С. 80 лет со дня рождения И. Г. Немана / В. С. Савин // Из истории авиации и космонавтики. – Вып. 48. – 1983. – С. 82-87.

15. Савин В. Деревянная авиация профессора Немана / В. Савин // Крылья Родины. – 1997. – № 3. – С. 21-23; № 4 – С. 26-29; № 5 – С. 17-19.

16. Савин В. Крылатый сверхсрочник / В. Савин // Моделист-конструктор. – 1989. – № 3. – С. 13-16.

17. Харук А. Військові програми Харківського авіазаводу (1926-1941 рр.) / А. Харук // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 2. – С. 94-108.

18. Цепляева Т. П. Самолеты ХАИ, их значение в развитии авиации / Т. П. Цепляева // Самолетостроение. Техника воздушного флота. Респ. межвед. темат. науч.-техн. сборник. – Вып. 42. – Х.: «Вища школа», 1977. – С. 3-8.

19. Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР 1938-1950 гг. / В. Б. Шавров – М.: Машиностроение, 1978. – 440 с.

20. Gruszczyński J. Program «Iwanow» / J. Gruszczyński, M. Fiszer // Techika wojskowa. Historia. – 2010. – № 4. – S. 67-78.

РОЗВИТОК ФОРМ ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ У «ХОЛОДНІЙ ВІЙНІ»

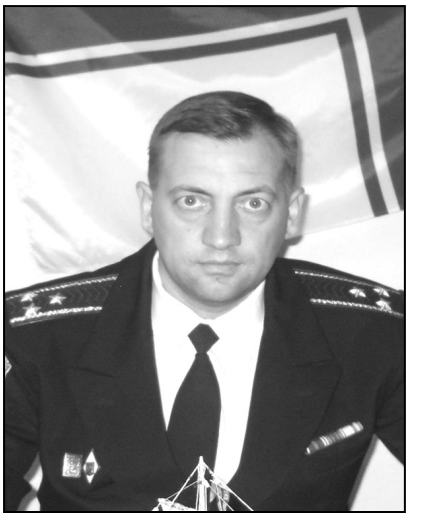

Степан ЯКИМ'ЯК,
капітан 1 рангу, кандидат військових наук,
начальник кафедри Військово-Морських Сил
Національного університету оборони України

Яким'як Степан. *Розвиток форм застосування військово-морських сил у «холодній війні».*

У статті висвітлено досвід застосування військово-морських сил у «холодній війні», форми застосування сил флотів, виконання завдань у такій формі, як «бойова служба». Наведено цілі й завдання бойової служби, класифікацію та тенденції її розвитку, визначено основні уроки в інтересах Військово-Морських Сил Збройних Сил України.

Ключові слова: *форми застосування військово-морських сил, військово-морське мистецтво, бойова служба сил флоту, Чорноморський флот, оперативна ескадра.*

Яким'як Степан. *Развитие форм применения военно-морских сил в «холодной войне».*

В статье освещается опыт применения военно-морских сил в «холодной войне», формы применения сил флотов, выполнение задач в такой форме, как «боевая служба». Приведены цели и задачи боевой службы, классификация и тенденции ее развития, определены основные и уроки в интересах Военно-Морских Сил Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: *формы применения военно-морских сил, военно-морское искусство, боевая служба сил флота, Черноморский флот, оперативная эскадра.*

Yakimyak Stepan. *Development of the forms of naval forces employment during Cold war.*

In the article light up the expirience of the naval forces employment during Cold war, forms of naval forces employment, implementation of tasks in such form as «combat service». Described the aims and tasks of combat service, classification and tendencies of its development, determined basic conclusions and lessons for Naval Forces of Ukraine.

Keywords: *forms of naval forces employment, naval art, combat service of naval forces, Black Sea fleet, operational squadron.*

Військово-морські сили під час «холодної війни» відігравали одну з провідних ролей. Як найбільш ефективний інструмент зі здійснення зовнішньої політики з використанням силових методів у мирний час, військові флоти двох протидіючих воєнно-політичних блоків були передовим військовим компонентом для вирішення кризових ситуацій та конфліктів практично у будь-якій точці світу [3-7, 9].

Як свідчить аналіз досвіду застосування сил флотів у «холодній війні», прийняті рішення на застосування сил та фактичні дії флотів з одного боку мали унікальний характер, а з іншого – відображали певні тенденції і закономірності у розвитку військово-морського мистецтва, його основних категорій, однією з яких є, безумовно, форми застосування сил. Тому, на погляд автора, історичне дослідження, яке б передбачало виявлення та докладне вивчення зазначених тенденцій і закономірностей, має суттєву цінність для історичної науки і велике значення для удосконалення сучасного українського військово-морського мистецтва.

Поглиблене вивчення досвіду застосування військово-морських сил під час «холодної війни», зокрема, щодо використовуваних форм дій сил, дозволить розв'язати проблему, яка у загальному полягає, з одного боку, у наявності значного досвіду дій флотів у мирний час у ході «холодної війни», а з іншого боку – у відсутності узагальнених та систематизованих відомостей, висновків і уроків з цього досвіду та відповідних рекомендацій для Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Необхідність у рекомендаціях з досвіду є вкрай актуальною з урахуванням того, що національний флот активно застосовує кораблі та підрозділи у багатьох міжнародних операціях. Так, Військово-Морські Сили Збройних Сил України (далі – ВМС ЗС України) вже протягом багатьох років беруть активну участь у міжнародній миротворчій діяльності, антитерористичній операції у Середземному морі «Активні зусилля», розпочали свою участь у антитерористичній операції у Чорному морі «Чорноморська гармонія», антипіратських операціях «Аталанта» та «Океанський щит» у районі Африканського рогу (північно-західна частина Індійського океану) [8, 10-11]. Кораблі і підрозділи ВМС ЗС України, що беруть участь у міжнародних операціях, виконують завдання у формі бойової служби, що дозволяє флотським фахівцям постійно удосконалювати практичні вміння з виконання подібних завдань, а військово-морським теоретикам – вивчати досвід та поглиблювати військово-морську теорію.

Аналіз праць [4-11], які передували цьому дослідженню, засвідчує, що у них лише частково узагальнено та систематизовано відомості про застосування флотів під час «холодної війни» та частково розглянуто розвиток форм їх застосування, зокрема, такої форми, як «бойова служба», не надано систематизованих висновків і уроків з цього досвіду для ВМС ЗС України. Так, наприклад, у праці «Военно-морской флот Советского Союза и России. 1945-2000» автор подає фактаж з історії становлення бойової служби, проблем у практичній діяльності з її організації і ведення. Проте у ній не викладені підходи до класифікації бойових

служб за відповідними класифікаційними ознаками і, безумовно, у цій роботі відомого російського фахівця немає (та й не могло бути) висновків та уроків з досвіду застосування флотів під час «холодної війни» в інтересах вироблення рекомендацій для ВМС ЗС України.

Значний фактографічний матеріал щодо застосування сил Чорноморського флоту СРСР у «холодній війни» наведено у праці «Можливі форми і способи застосування Військово-Морських Сил Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях». Цінність праці обумовлена тим, що у ній наведено відомості про дії кораблів та частин Чорноморського флоту, які відбувались з їх розгортанням з пунктів базування, що розміщувались на території сучасної України та застосування сил відбувалось в умовах Чорного й Середземного морів, де зараз розгортаються і діють кораблі та підрозділи ВМС ЗС України. Тобто можна стверджувати про певну схожість воєнно-географічних умов застосування сил колишнього Чорноморського флоту СРСР та сучасних ВМС ЗС України і можливість використання досвіду застосування сил у зазначених морях. Окрім того, у праці наведено важливі для української військово-морської історії факти про успішні, високопрофесійні та відважні дії українців, що проходили службу на кораблях та у частинах ЧФ СРСР під час «холодної війни», наприклад, капітана 3 рангу Носенка В. І. (зараз – контр-адмірала запасу, остання посада у ЗС України – заступник командувача ВМС ЗС України з бойової підготовки), під керівництвом якого морський тральщик «Розвідник» у ході конвоювання танкера «Інтернаціонал» вступив у бій з еритрейськими швидкісними малорозмірними катерами, один з яких було знищено та, таким чином, було успішно виконано завдання щодо захисту цивільного судна [9]. Однак, у цій праці авторським колективом не передбачалось викладення висновків зі становлення та розвитку бойової служби як такої.

У праці «Застосування морського угруповання сил при врегулюванні збройного конфлікту (за досвідом локальних війн кінця XX сторіччя)» з використанням досліджень інших авторів-попередників було розглянуто можливість використання такої форми застосування, як «бойова служба», військовими частинами ВМС ЗС України у мирний час та в кризових ситуаціях, однак не наведено висновків з досвіду використання цієї форми дій, її становлення та тенденцій розвитку.

У своїх працях С. В. Яким'як розглядає участь ВМС ЗС України в окремих міжнародних операціях, зокрема в операції НАТО в Середземному морі «Активні зусилля», однак у них не передбачалось проведення докладного аналізу використання у міжнародних операціях такої форми застосування сил, як «бойова служба».

Таким чином, як засвідчує аналіз праць попередників, більшість дослідників не ставили перед собою за мету системно охопити питання застосування флотів у ході «холодної війни» з використанням такої форми, як «бойова служба». В наведених працях не наведено висновків і уроків з досвіду бойової служби в інтересах сучасних ВМС ЗС України.

Зважаючи на потребу поглиблення досліджень з означених вище питань, за мету даного дослідження ставиться узагальнення й аналіз відомостей про форми застосування сил флотів у «холодній війні», зокрема, появу та розвиток такої форми застосування, як «бойова служба», а також визначення основних тенденцій її розвитку та висновків і уроків з наявного досвіду для подальшого розвитку і використання положень сучасного військово-морського мистецтва, зокрема, під час виконання завдань бойової служби кораблями та підрозділами ВМС ЗС України у сучасних умовах. У дослідженні введено обмеження – розглядаються, в основному, форми застосування сил флотів лише колишнього СРСР, що обумовлено необхідністю вивчення, перш за все, особливостей

Морський тральщик «Розвідник»

застосування таких сил, які за своїм складом, структурою та тактикою й оперативним мистецтвом найбільш подібні до сучасних ВМС ЗС України, й мають практично аналогічне озброєння і військову техніку.

Для дослідження появи і подальшого становлення такої форми застосування, як «бойова служба», слід, перш за все, визначити чинники, які обумовили виникнення цієї форми дій. З виникненням перед Військово-Морським Флотом СРСР (далі – ВМФ СРСР) завдання щодо зриву ядерних ударів по території СРСР з нанесенням у найкоротші терміни ураження морським носіям ядерної зброї противника та здійснення ураження важливим береговим об'єктам на його території, постала необхідність у такій новій формі «оперативного використання флоту», як «бойова служба» [6,153]. Іншими важливими чинниками були: необхідність тривалого перебування визначених сил флотів у віддалених районах Світового океану; відсутність належної системи матеріально-технічного і медичного забезпечення, ефективної системи управління та пунктів базування у районах можливих дій; необхідність постійного підтримання високої готовності сил у морі до застосування зброї у випадку раптового нападу противника; складність своєчасного нарощування (заміни) складу сил, визначених для дій у віддалених районах через значні відстані від постійних пунктів базування сил до визначених районів виконання завдань та ін. Все це вимагало вироблення доцільної організації виконання завдань силами флотів у ході «холодної війни» з урахуванням зазначених чинників.

Завершення впровадження бойової служби у повсякденну діяльність ВМФ СРСР відносять до 1964 року [6, 153], коли значні сили флотів почали використовувати у віддалених районах Світового океану та взяло початок формування певної системи далеких походів. Так, наприклад, у праці «Черноморский флот России: исторический очерк» зазначається, що у вересні 1964 року визначені кораблі ЧФ вийшли на бойову службу у Середземне море. А вже у 1965 році на бойову службу в Середземне море виходило 28 підводних човнів, 24 надводних кораблі, 43 судна забезпечення [6, 153]. У праці, підготовленій і виданій авторитетним колективом авторів – фахівців Військово-морської академії ім. М. Г. Кузнєцова ВМФ РФ – підтверджується, що зародження бойової служби відноситься до 1964 року. Однак зазначається, що початок бойової служби ВМФ пов'язується з моментом, «...коли протичовнові кораблі ВМФ СРСР почали плановий пошук іноземних підводних човнів» [4, 623].

Окрім того, в цей період створюються відповідні підрозділи в органах управління для планування дій та забезпечення керівництва силами бойової служби. Так, у 1966 році в оперативному управлінні Головного штабу ВМФ СРСР врешті було створено групу бойової служби, яку через деякий час очолив капітан 1 рангу Костєв Г. Г., автор праці [6, 154]. У подальшому, як стверджу-

ється у цій праці, через зростання обсягів роботи з управління силами бойової служби, група бойової служби була розформована, а управління силами здійснювалось так званими напрямками – підрозділами оперативного управління Головного штабу ВМФ СРСР.

У ході використання сил бойової служби постійно розширювався спектр цілей їх застосування, формувались відповідні завдання сил бойової служби та способи виконання цих завдань, складалась емпірична база теорії бойової служби.

Аналіз праць засвідчує, що сили бойової служби у ході «холодної війни» застосовувались для досягнення таких видів (груп) цілей:

• політичних (сприяння у створенні безпеки у певному регіоні чи світі загалом; досягнення паритетних умов при прийнятті політичних рішень; демонстрація підтримки політики певних держав, зокрема, країн-партнерів, дружніх блоків країн чи окремих груп держав; евакуація морем майна та державних структур з території іноземних держав та ін.);

• воєнно-політичних та воєнно-стратегічних (ведення розвідки у стратегічно важливих регіонах (районах); стримування агресії діями на морі; запобігання раптовому нападу збройних сил противника з морських напрямків; завчасне й випереджувальне зайняття можливих районів бойових дій та забезпечення передової присутності і нарощування сил та ін.);

• військових (вивчення районів можливих бойових дій; здійснення підготовки сил у тих районах, в яких можуть розгорнутися бойові дії; дообладнання в оперативному відношенні можливих районів бойових дій; вивчення характеристик систем висвітлення обстановки противника, його систем управління та інших систем воєнного призначення у можливих районах бойових дій; перевірка можливостей зброї та сил з виконання бойових завдань в умовах, наближених до умов можливого застосування у бойових діях; ліквідація мінної небезпеки після завершення воєнних конфліктів та ін.);

• економічних (захист об'єктів виробничої діяльності на морі; захист доступу до органічних та неорганічних ресурсів морів та океанів; захист рибальства; захист національного та міжнародного судноплавства; охорона суден з важливими економічними вантажами та ін.);

• військово-економічних (військово-технічних) (демонстрація можливостей новітніх чи модернізованих зразків морського озброєння і військової техніки вітчизняного виробництва з метою здійснення їх експорту; забезпечення випробовувань новітніх чи модернізованих зразків морського озброєння і військової техніки вітчизняного виробництва в умовах, наближених до умов можливого застосування та ін.);

• гуманітарні (перевезення гуманітарних вантажів; евакуація морем громадян держави та іноземних громадян з районів збройних конфліктів, техногенних і природних катастроф; здійснення пошуку і рятування людей на воді; ведення екологічного моніторингу і захист морського середовища та ін.);

• пошуково-рятувальні (здійснення пошуку приводнених космічних апаратів; пошук і рятування екіпажів літальних апаратів, кораблів, суден та ін.);

• дослідницькі (проведення океанографічних досліджень, проведення гідрографічних, гідрологічних та гідрометеорологічних досліджень в окремих морських районах та зонах; проведення морських біологічних досліджень; виконання геофізичних і геологічних досліджень та ін.).

Для підтвердження зазначеного вище наведемо низку прикладів застосування сил бойової служби для досягнення таких цілей. З урахуванням того, що найбільш цікавим для ВМС ЗС України є досвід дій Чорноморського флоту ВМФ СРСР з означених вище причин, використаємо приклади з історії саме цього флоту.

Для досягнення політичної мети, зокрема, з метою демонстрації підтримки політики певних держав та досягнення паритетних умов при прийнятті політичного рішення, у жовтні 1973 року в умовах загострення міжнародних відносин на Близькому Сході та нападу Ізраїлю на Єгипет та Сірію в Середземне море, у район конфлікту було послідовно спрямовано два загони бойових кораблів ЧФ СРСР, а в період з 16 жовтня по 5 листопада зазначені сили були приведені до стану повної бойової готовності та перебували в готовності до негайного відкриття вогню і бойового застосування зброї [9, 351].

З воєнно-стратегічною метою, зокрема, з метою запобігання раптовому нападу збройних сил противника з морського напрямку, завчасного зайняття можливих районів бойових дій та забезпечення передової присутності у травні 1965 року в Середземне море на бойову службу вийшло тимчасове формування кораблів ЧФ СРСР (14-а ескадра кораблів). На базі тимчасових формувань ЧФ СРСР у Середземному морі 17 липня 1967 року була сформована на постійній основі 5-а (Середземноморська) оперативна ескадра, яка у 1987 році була переформована у флотилію ВМФ, а в 1990 році – знову в ескадру. Подібні ескадри створювались й на інших флотах [9, 347]. Також з воєнно-стратегічною метою, зокрема, для нарощування можливостей сил на театрі воєнних дій, ведення повітряної розвідки і виявлення районів місцезнаходження та дій авіаносних груп й корабельних ударних угруповань ОВМС НАТО у Середземному морі силами розвідувального полку ВПС ЧФ СРСР з сирійського аеродрому Тифор здійснювались регулярні вильоти на бойову службу літаків розвідувальної авіації Ту-16Р [9, 349].

Для досягнення військових цілей, зокрема щодо ліквідації мінної небезпеки після завершення воєнного конфлікту, у 1974 році протичовновий крейсер «Ленінград» та великий протичовновий корабель «Скорий» забезпечували бойовий трал із застосуванням вертольотів-тральщиків Ка-25 та Мі-8 на визначених ділянках Суецького каналу [9, 352].

З метою захисту економічних інтересів у листопаді 1991 року морський тральщик «Розвідник» ЧФ СРСР виконував завдання з охорони радянських рибальських суден біля берегів Західної Сахари. У ході виконання завдання забезпечив охорону та недопущення захоплення марокканськими сторожовими кораблями двох радянських траулерів «Ачинськ» та «Домодєдово» [9, 354].

Для здійснення пошуку і рятування на морі, зокрема, пошуку приводнених космічних апаратів та підйому з води їх екіпажів, на початку 1960-х років у складі ЧФ СРСР було створено ескадру спеціального призначення, а у подальшому на її базі – бригаду кораблів пошуково-рятувального забезпечення (польотів космічних об'єктів), силами якої з вересня 1968 розпочалось проведення операцій з пошуку приводнених космічних апаратів. Так, наприклад, у травні 1982 року загін пошуково-рятувальних кораблів ЧФ СРСР у складі кораблів «Ямал», «Апшерон», «Донбасс» спільно з кораблями Тихоокеанського флоту ВМФ СРСР забезпечив пошук, підняття на борт і транспортування в Севастополь макета радянського космічного корабля багаторазового використання «Буран» після здійснення ним витка навколо Землі і приводнення у районі західніше Кокосових островів, що у південній частині Індійського океану [9, 364].

З метою досягнення дослідницьких цілей, зокрема, для проведення комплексу океанографічних досліджень, у 1967 році дослідницьке судно ЧФ СРСР «Фаддей Беллінсгаузен» взяло участь у Антарктичній експедиції спільно з судном Північного флоту «Борис Давидов», за підсумками якої, окрім іншого, було відкрито для прихованого плавання і застосування озброєння і техніки протоку Дрейка. У 1982-1983 роках із залученням дослідницьких суден ЧФ

СРСР «Адмірал Владімірський» та «Фаддей Беллінсгаузен» здійснено навколосвітню експедицію з проведенням комплексу гідрографічних, океанографічних, гідрологічних та геофізичних досліджень, які мали важливе значення для загального та військового мореплавання [9, 345].

Пошуково-рятувальний корабель «Ямал»

У ході застосування сил бойової служби для досягнення воєнно-стратегічних та власне військових цілей сформувався такий перелік основних завдань [6, 386]:

• розташування ракетних підводних човнів стратегічного призначення (далі – РПКСП) у визначених районах морів та океанів у встановленій готовності до нанесення ударів по наземних об'єктах противника з положення бойового патрулювання або бойового чергування;

• забезпечення бойової стійкості РПКСП на маршрутах їх розгортання і в районах бойового патрулювання;

• здійснення пошуку РПКСП противника та стеження за ними в готовності до їх знищення з початком воєнних дій;

• ведення розвідки за авіаносними ударними з'єднаннями і стеження за ними у районах їх бойового маневрування у готовності до нанесення ударів по них з початком воєнних дій;

• ведення розвідки за протичовновими силами противника;

• викриття та недопущення розвідувальної діяльності підводних човнів та надводних кораблів противника на підходах до власного узбережжя;

• спостереження за діяльністю іноземних кораблів та авіації;

• виявлення морських комунікацій та оперативного обладнання театрів і стратегічно важливих районів Світового океану;

• вивчення ймовірних районів бойових дій та умов застосування сил флоту, корабельних та стаціонарних засобів, особливостей застосування зброї;

• забезпечення розгортання сил флоту у загрозливий період та ін.

Для виконання вказаних завдань використовувались такі часткові форми застосування сил (форми застосування сил нижчого рівня) [1, 6]:

• патрулювання (бойове патрулювання) – знаходження ракетних підводних човнів та надводних кораблів, десантних кораблів з підрозділами морської піхоти на борту у визначених районах у встановленій готовності до застосування зброї та сил;

• пошукові та розвідувальні дії (операції);

• бойове чергування (знаходження визначених сил у спеціальних районах або пунктах базування зі зброєю на борту у встановленій готовності до виходу (вильоту) для виконання визначених завдань та негайного застосування зброї.

Для виконання завдань бойової служби формувались угруповання сил та здійснювалась їх оперативна побудова.

За підсумками узагальнення та аналізу досвіду бойової служби і проведення науко-

вих досліджень було розроблено низку керівних документів з підготовки та застосування сил бойової служби: Настанова з бойової служби ВМФ, 1970 р. (НБС-70); Керівництво з бойової служби ВМФ, 1976 р. (РБС-76); Настанова з бойової служби ВМФ, 1989 р. (НБС-90) [7, С. 145]. Наявність цих документів забезпечила передачу досвіду бойової служби, дозволила закріпити єдині підходи до порядку підготовки і ведення бойової служби і, безумовно, сприяла підвищенню її ефективності.

Проте на ефективність підготовки та ведення бойових служб суттєво впливала низка проблемних питань, що обумовлює необхідність їх вивчення та узагальнення. Як свідчить аналіз праць, до основних проблем в організації і виконанні завдань бойової служби відносились такі:

• невідповідність складу та можливостей сил, визначених для бойової служби, рівню поставлених завдань та умовам обстановки;

• неможливість власними силами забезпечити потрібний рівень бойової стійкості груп (угруповань) сил бойової служби в районах виконання завдань;

• певна несумісність за тактичними характеристиками та параметрами функціонування між кораблями (суднами), які виділялись для спільного виконання завдань;

• невідповідність між потребами тривалого виконання завдань бойової служби та обмеженістю моторесурсу кораблів;

• суттєві морально-психологічні та фізіологічні навантаження на екіпажі кораблів та суден бойової служби у ході тривалого виконання завдань в умовах, наближених до бойової обстановки;

• обмежені можливості у районах виконання завдань з відновлення боєздатності сил бойової служби, практично повна відсутність належної системи базування та ін.

Для вирішення зазначених проблем використовувались різні шляхи та способи, частина із зазначених проблем так і не було вирішено.

Незважаючи на достатньо докладне опрацювання у сучасних умовах основних теоретичних положень з бойової служби, одними з найбільш складних питань у теорії бойової служби були і залишаються питання коректного визначення терміну «бойова служба» та формування класифікації різновидів бойових служб.

Розглянемо аспекти формування та використання терміну «бойова служба».

У праці «Военно-морской флот Советского Союза и России. 1945-2000» автор стверджує, що на початку цей термін відносили до «повсякденної оперативної діяльності флоту», а у подальшому – до систематичних дій флоту, при цьому вона представляла собою «...систему походів як постійний вид діяльності радянського ВМФ в мирний час для вирішения бойових завдань...», що й обумовило назву цієї діяльності – «бойова служба» [6, 153]. Бойова служба, за твердженням автора цієї праці, була «...комплексом активних систематичних дій різнорідних сил ВМФ у віддалених районах морів та океанів і біля свого узбережжя». Однак, як видно з наведеного вище, автор практично на одній сторінці, у сусідніх рядках, називає бойову службу спочатку формою застосування сил, а далі – «видом діяльності радянського ВМФ в мирний час» та «системою походів» надводних кораблів і підводних човнів.

У енциклопедичному виданні «Военно-морской словарь», яке було останнім й найбільш системним виданням за часів СРСР у галузі військово-морської справи, наведено таке визначення бойової служби: «Бойова служба – сукупність заходів та дій, що здійснюються командуванням, штабами та силами флоту у мирний час за єдиним замислом і планом з метою запобігти раптовому нападу агресора, максимально послабити або зірвати удари його ВМС, підтримати високу бойову готовність об'єднань, з'єднань, кораблів і частин для вирішення поставлених перед ними завдань». Окрім того, у цьому джерелі зазначається: «Не-

сення бойової служби передбачає тривале перебування визначеної кількості надводних кораблів та підводних човнів у різних районах океанів (морів), а також перебування частини сил у бойовому чергуванні у пунктах базування (на аеродромах) у встановленій готовності до виходу (вильоту). Бойова служба здійснюється у суворій відповідності з нормами міжнародного права». Також у праці наведено визначення термінів «бойове патрулювання» (підводних човнів) та «патрулювання». У іншому виданні наводиться визначення терміну «бойове патрулювання», під яким розуміється спосіб дій підводних човнів.

Найбільш масштабно, як відомо, питання бойової служби ВМФ СРСР (а у подальшому – ВМФ РФ) розглядались фахівцями провідного навчального закладу військово-морського флоту – Військово-морської академії ім. М. Г. Кузнєцова. Проте у праці «Основы военно-морской науки: Военно-теоретический труд», що підготовлена до друку фахівцями зазначеного закладу, для означення поняття «бойова служба» використовуються такі терміни, як «форма» та «спосіб». Також зазначається, що бойова служба є застосуванням сил ВМФ у мирний час та «...способом оперативного застосування сил ВМФ і вищою формою підтримання їх бойової готовності у мирний час». В теорії оперативного мистецтва ВМФ міститься розділ «Оперативне застосування сил і військ ВМФ у мирний час», у якому розглядаються питання «...розроблення організації, форм і способів підготовки і несення бойової служби...» [7, 341].

У словнику сучасного військово-морського мистецтва, що розроблений фахівцями тієї ж Військово-морської академії ім. М. Г. Кузнєцова у 2003р., вказується, що бойова служба ВМФ є «...основною формою повсякденної оперативної діяльності сил флотів у мирний час, що слугує одночасно й способом підтримання визначеної їх частини у вищому ступені готовності до виконання основних завдань збройної боротьби на океанських ТВД з початком війни» [4, 623]. Нижче у цій праці подано таке визначення: «Бойова служба ВМФ є комплексом заходів та дій, що здійснюються командуванням, штабами та силами флотів на океанських ТВД і у морських зонах безперервно у мирний час за єдиним замислом і планом з метою попередження раптовості нападу противника та послаблення його перших ударів з океанських і морських напрямів, підтримання високої бойової готовності до виконання завдань перших операцій і бойових дій флотів початкового періоду війни, а також для забезпечення інтересів держави та її союзників у важливих районах Світового океану» [4, 623]. Слід також зазначити, що у документі «Основи політики Російської Федерації в галузі військово-морської діяльності на період до 2010 року», який затверджений Президентом РФ 4 березня 2000 року, визначено: «В мирний час основними формами бойового застосування ВМФ є бойова служба, бойове чергування, виконання окремих і спеціальних завдань» [4, 508]. Таким чином, означення у цьому нормативно-правовому акті РФ бойової служби як «форми застосування» ВМФ засвідчує про закріплення на офіційному рівні такого підходу до бойової служби.

Окрім того, з аналізу наведених визначень витікає, що під терміном «бойова служба» слід розрізняти його вузьке значення, що вживається відносно окремих кораблів, частин чи груп (угруповань), та широке значення, за якого бойова служба виступає як узагальнена форма застосування усіх визначених сил флоту.

За поглядами вітчизняних фахівців, бойова служба є формою застосування визначених сил у мирний час, що здійснюється за єдиним замислом та планом з метою забезпечення національних інтересів у визначених морських районах за межами України, у тому числі, на виконання міжнародних договорів. Окрім того, вважається, що до несення бойової служби, яке є виконанням бойового завдання, можуть за-

лучатися бойові кораблі та судна забезпечення, літальні апарати морської авіації, підрозділи морської піхоти, спеціального призначення та розвідки, а до основних завдань сил бойової служби можуть бути віднесені такі:

• захист судноплавства та районів виробничої діяльності на морі;

• протидія міжнародному тероризму, морському піратству, незаконним перевезенням зброї, боєприпасів, вибухових речовин, зброї масового ураження та засобів її доставки, радіоактивних і наркотичних засобів, а також інших незаконних вантажів й іншій незаконній діяльності на морі;

• ведення розвідки у визначених морських районах та ін.

В наведеному визначенні вітчизняних фахівців не означено, яка саме сукупність дій, а можливо, й заходів, становить зміст бойової служби. Також, на наш погляд, мета сформульована дуже широко («забезпечення національних інтересів у визначених морських районах за межами України»), адже спектр інтересів включає інтереси за різними сферами та, окрім того, термін «забезпечення» також є дуже широким. Більш коректним є вживання словосполучення «захист національних інтересів із застосуванням військової сили». Автор вважає, що найбільш досконалим визначенням «бойової служби» буде таке, яке буде прийнятним з точки зору повноти охоплення сутності такої діяльності, буде забезпечено відсутність подвійного розуміння, тавтології, буде забезпечено універсальність з точки зору визначення тих сил, залучення яких передбачається до бойової служби.

Ключовими ознаками для визначення основних складових даного терміну є:

• застосування сил здійснюється у мирний час;

• застосування сил здійснюється за межами України (тобто, за межами внутрішніх вод і територіального моря України);

• застосування сил здійснюється за єдиним замислом та планом, тобто взаємоузгоджено та взаємопов'язано, для виконання певних, чітко визначених завдань;

• застосування сил здійснюється для виконання завдань, якими досягаються політичні, економічні, воєнно-політичні і воєнно-стратегічні цілі, воєнно-економічні (воєнно-технічні), гуманітарні, пошуково-рятувальні, дослідницькі та інші цілі, а отже, перелічувати усіх їх у визначенні недоцільно.

На наш погляд, необов'язковим є вказування у визначенні того, що бойова служба здійснюється тривало, адже виконання завдань бойової служби може бути й короткотривалим. Недоцільним є також вказування, що бойова служба є «сукупністю заходів». На наше переконання, завжди існує діяльність посадових осіб, органів управління із забезпечення управління та всебічного забезпечення виконання завдань бойової служби, тому вказувати їх не має потреби. Основним є словосполучення «сукупність дій сил». Необхідно передбачати, що дії сил бойової служби можуть відбуватись спільно з підрозділами інших видів ЗС, інших відомств та держав.

За підсумками проведеного аналізу, є доцільним під терміном «бойова служба» розуміти форму застосування сил (військ) ВМС, сукупність взаємопов'язаних та взаємоузгоджених дій військових частин та підрозділів ВМС, їх груп та угруповань, що здійснюються самостійно або у взаємодії з підрозділами інших видів ЗС, відомств та держав, у мирний час за межами держави за єдиним замислом та планом для виконання визначених бойових завдань в інтересах ведення розвідки, забезпечення військово-морської присутності, завчасного й випереджувального розгортання сил у визначені райони, протидії незаконній (терористичній, піратській, контрабандистській та іншій) діяльності, а також досягнення політичних, економічних, гуманітарних, дослідницьких й інших цілей для захисту і просування національних інтересів на морі.

Аналіз досвіду виконання завдань у формі бойової служби та праць іноземних

і вітчизняних фахівців дозволив визначити класифікаційні ознаки, за якими можна виокремлювати різновиди бойової служби та дати таку їх класифікацію:

• за загальною метою застосування поділяються на такі: з політичною метою; з метою захисту економічної діяльності; з воєнно-політичною та воєнно-стратегічною метою; з військовою метою (виконання завдань в інтересах підготовки та дій сил, військ); з військово-економічною (військово-технічною) метою; з гуманітарною метою; з метою пошуку і рятування на морі; з метою проведення та забезпечення досліджень;

• за рівнем завдань, що виконуються: тактичного, оперативного, та стратегічного рівнів;

• за кількістю завдань, до виконання яких залучаються сили: одноцільові, багатоцільові (комплексні);

• за просторовими показниками дій сил: у одному визначеному районі моря; у декількох районах чи у межах певного моря; в багатьох районах двох і більше морів (районах океану або океанів);

• за кількістю сил, що залучаються для виконання завдань: поодинокими кораблями, літаками, підрозділами; у складі груп (загонів); у складі угруповань сил;

• за видом фізичного середовища, у якому виконуються завдання бойової служби та родами сил, що залучаються: у підводному середовищі (застосуванням підводних сил); на поверхні води (застосуванням надводних сил) з використанням повітряного простору (застосуванням авіації); з використанням декількох сфер (застосуванням підводних і надводних сил; застосуванням надводних сил і авіації; застосуванням підводних, надводних сил і авіації та ін.);

• за належністю військових частин і підрозділів, які залучаються до бойової служби, до родів сил та видів Збройних Сил поділяються на такі, що ведуться: однорідними групами (угрупованнями); різнорідними групами (угрупованнями); міжвидовими групами (угрупованнями).

• за охопленням районів, у яких здійснюється нейтралізація (локалізація) певної загрози: поодинокого спрямування; вибіркового впливу; всеохоплюючі;

• за часовими показниками виконання (термінами і тривалістю дій): на завчасно визначений (встановлений) термін; на час, потрібний для виконання певного завдання (виявлення виходу з баз конкретних сил противника чи їх підхід до певних рубежів чи районів, на час виконання пошуково-рятувальних операцій і т.п.).

Окрім того, з огляду на сучасний досвід застосування кораблів та підрозділів ВМС ЗС України й інших держав в антитерористичних, антипіратських та інших операціях мирного часу, до цієї класифікації слід додати (за ознакою, що стосується належності військових частин і підрозділів, які залучаються до бойової служби, до родів сил та видів Збройних Сил) різновиди бойової служби, до здійснення якої залучаються підрозділи від інших відомств та держав. За такою ознакою бойові служби додатково поділяються на такі, що ведуться міжвідомчими групами (угрупованнями) та багатонаціональними групами (угрупованнями) сил.

Аналіз досвіду застосування сил флотів у «холодній війні» дозволяє визначити такі основні тенденції розвитку бойової служби:

• перехід від застосування поодиноких кораблів (літальних апаратів) до їх груп та угруповань;

• перехід від застосування тимчасових формувань до постійно розгорнутих формувань (визначають постійний кількісний склад та постійний орган управління, зміни у складі сил здійснюються на ротаційній основі);

• перехід від виконання окремих завдань до комплексного застосування сил з виконанням низки взаємопов'язаних завдань;

• розширення цілей застосування сил з урахуванням змін у глобальних викликах і загрозах, зокрема, застосування сил для боротьби з міжнародним тероризмом, піратством на морі та ін.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, необхідно зазначити, що аналіз досвіду застосування сил флотів у «холодній війні», розвитку форм їх застосування, зокрема, й такої форми, як «бойова служба», дозволив визначити висновки і уроки в інтересах розвитку сучасного українського військово-морського мистецтва. До основних висновків, за підсумками цього дослідження, слід зарахувати такі:

1. Аналіз досвіду застосування сил флотів у «холодній війні» засвідчив, що однією з найбільш поширених та використовуваних форм застосування військових частин та угруповань сил ВМФ СРСР, починаючи з 1960-х років, була бойова служба. На підставі аналізу низки джерел визначено, що її появу і завершення впровадження у повсякденну діяльність флотів ВМФ СРСР відносять до 1964 року, коли значні за складом сили флотів почали систематично й на постійній основі використовуватись для виконання певних бойових завдань у районах, значно віддалених від пунктів постійного базування. Про це також побічно свідчить створення відповідних органів управління бойовою службою (групи бойової служби) у Головному штабі ВМФ СРСР та створення постійно діючих формувань (оперативних ескадр) на найбільш важливих морських театрах воєнних дій.

2. На підставі проведеного аналізу визначено, що сили бойової служби у ході «холодної війни» застосовувались для досягнення різноманітних цілей, які можна розподілити за такими основними їх групами (видами): політичні, економічні, воєнно-політичні, воєнно-стратегічні, власне військові, військово-економічні, гуманітарні, пошуково-рятувальні, дослідницькі. Досягнення цілей за кожною з груп передбачало виконання відповідних бойових завдань з використанням доцільних способів дій сил.

3. До основних висновків з аналізу проблем в організації і виконанні завдань бойової служби слід віднести такі. По-перше, необхідно завчасно визначати доцільну, економічно виправдану організацію базування сил, їх матеріально-технічного забезпечення, використання ресурсу озброєння і техніки з урахуванням зносу. По-друге, потрібно визначати доцільні терміни та частоту залучення сил до виконання завдань бойової служби з урахуванням життєвого циклу і строку служби конкретного проекту корабля й інших зразків озброєння, а також забезпечувати збалансування термінів перебування на бойовій службі, підготовки до неї і післяпоходового відновлення. По-третє, для ефективної підготовки й застосування сил бойової служби необхідно здійснювати прогнозування можливих районів та термінів виникнення кризових ситуацій, які потребуватимуть міжнародного втручання та залучення сил національного флоту до відповідних міжнародних операцій. Це дасть змогу закласти більш обгрунтовані показники можливостей, складу та порядку застосування сил у мирний час, кількісні потреби у тих чи інших силах, зразках озброєння і військової техніки. По-четверте, на підставі існуючого досвіду залучення сил вітчизняного флоту, до виконання завдань бойової служби потрібно визначати прогнозні показники з використання сил для їх подальшого врахування під час довгострокового та середньострокового планування розвитку ВМС ЗС України.

4. У ході розгляду існуючих підходів до визначення терміну «бойова служба», було проаналізовано досвід застосування сил флотів та було запропоновано низку ключових ознак для визначення основних складових даного терміну. На підставі докладного аналізу визначень терміну «бойова служба», наведених у працях вітчизняних та іноземних фахівців і в керівних документах, було запропоновано нове визначення терміну. Під бойовою службою як формою застосування військово-морських сил пропонується розуміти сукупність взаємопов'язаних та взаємоузгоджених дій військових частин та підрозділів військово-морських сил, їх груп та угруповань, що здійснюються

самостійно або у взаємодії з підрозділами інших видів збройних сил, відомств та держав, у мирний час за межами держави за єдиним замислом та планом для виконання визначених бойових завдань в інтересах ведення розвідки, забезпечення військово-морської присутності, завчасного й випереджувального розгортання сил у визначені райони, протидії незаконній (терористичній, піратській, контрабандистській та іншій) діяльності, а також досягнення політичних, економічних, гуманітарних, дослідницьких й інших цілей для захисту і просування національних інтересів на морі. Таке визначення більш повно і конкретно охоплює можливі цілі і завдання застосування сил бойової служби.

5. З використанням результатів аналізу досвіду виконання завдань у формі бойової служби у даній роботі визначено основні класифікаційні ознаки, за якими можна виокремлювати різновиди бойової служби, та подано варіант їх класифікації. Наявність такої класифікації дозволяє більш повно і точно характеризувати різновиди бойової служби та більш докладно досліджувати особливості ведення тієї чи іншої бойової служби, конкретно формулювати особливості виконання завдань бойової служби кожного з її різновидів.

6. За підсумками проведеного дослідження, були визначені основні тенденції розвитку бойової служби, до яких, перш за все, слід віднести: розширення цілей застосування сил з урахуванням змін у глобальних викликах і загрозах, перехід від застосування поодиноких кораблів (літальних апаратів) до їх груп та угруповань, від тимчасових формувань – до постійно розгорнутих сил, від виконання окремих завдань – до комплексного застосування сил з виконанням низки взаємопов'язаних завдань бойової служби.

Зазначені вище висновки, за поглядом автора, можуть бути використані під час аналізу уже здійснених бойових служб та розроблення заходів підготовки до виконання завдань бойової служби військовими частинами та підрозділами ВМС ЗС України.

Перспективами подальших досліджень досвіду застосування сил флотів у «холодній війні», зокрема, й форм їх застосування, є проведення більш повного і докладного аналізу особливостей виконання завдань бойової служби та відповідних способів дій сил, що дозволить опрацювати відповідні рекомендації для удосконалення порядку підготовки і застосування військових частин і підрозділів ВМС ЗС України для захисту національних інтересів на морі у мирний час.

ДЖЕРЕЛА

1. Военно-морской словарь / Гл. ред. В.Н. Чернавин. – М. Воениздат, 1990. – 511с.

2. Военный энциклопедический словарь / Пред. Гл. ред. комисси С. Ф.Ахромеев. – М.: Воениздат, 1986. – 864 с.

3. Горшков С. Г. Морская мощь государства. Изд. 2-е, доп. – М.: Воениздат, 1979. – 416 с.

4. Доценко В. Д., Доценко А. А., Миронов В. Ф. Военно-морская стратегия России. – М.: Эксмо, 2005. – 832 с.

5. Капитанец И. М. Сильный флот – сильная Россия. – М.: Вече, 2006. – 336 с.

6. Костев Г. Г. Военно-морской флот Советского Союза и России. 1945-2000. – М.: «Петергоф Принт», 2004. – 712 с.

7. Основы военно-морской науки: Военно-теоретический труд // Куроедов В. И., Гареев М. А., Московенко М. В., Рудометкин А. П и др./ Глав ред. В. И. Куроедов. – М.: Воениздат, 2008. – 768.

8. Чалий І. М. Застосування морського угруповання сил при врегулюванні збройного конфлікту (за досвідом локальних війн кінця XX сторіччя) // Морська держава. – 2004. – № 4. – С. 20-25

9. Чорноморский флот России: исторический очерк / Осякин В. И., Муравьев А. В., Горбачев С. П., Морозов Г .С. и др. / Под ред. В. П. Комоедова. – Симферополь: Таврида, 2002. – 464 с.

10. Яким'як С. В. Можливі форми і способи застосування Військово-Морських Сил Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях / Руснак. І. С., Кохно В. Д. Міжнародна миротворча діяльність у системі забезпечення національної безпеки України: Монографія – Київ: Національна академія оборони України, 2007. – 204 с. (С. 153-155).

11. Яким'як С. В. Уроки з досвіду співробітництва Військово-Морських Сил Збройних Сил України та ВМС країн-членів НАТО // Воєнна історія. – 2008 - № 1-2 (38). – С. 18-21.

АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ, ЩО ЗАСВІДЧУЄ ЗМІЦНЮЄ ЄДНІСТЬ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ГАЛИЧИНИ: ДО ПИТАННЯ ДОПОМОГИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ГАЛИЧИНІ У 1919 РОЦІ

Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»

Доба визвольних змагань українського народу 1917-1921 років та діяльність їх учасників завдяки тривалій ідеологічній радянській обробці суспільної свідомості повна навдивовижу живучих стереотипів й очевидних перекручень. Величезний вплив на формування наукових оцінок тієї пори мала також мемуаристика сучасників з їхньою подеколи суб'єктивістською оцінкою подій. Ці ж стереотипи в силу відсутності доступу до документальних джерел до певної міри превалювали також і в деяких науковців з діаспори.

Особливо стійкі міфи створено навколо особистості С. Петлюри і, зокрема, його поглядів і дій щодо проблем Галичини та ставлення до Галицької армії. До їх створення

спричинились, головним чином, галицькі історики та мемуаристи Є. Бородієвич, О. Думін, В. Кучабський, О. Левицький, О. Назарук, О. Павлюк та інші [1].

В їхніх працях поширені твердження, що катастрофа українських сил в 1919 році в «трикутнику смерті», перехід Галицької Армії на бік Денікіна і поразка визвольних змагань була викликана через брак коштів, яких начебто Уряд Української Народної Республіки (УНР) свідомо не відпускав на потреби Галицької Армії.

Так, О. Думін, зокрема, писав: «У Дієвій Армії залишалися ще такі запаси військового майна, що і без шкоди для себе могла вона порятувати Галицьку Армію. Але непорозуміння між Головним Отаманом Петлюрою та Галицьким Урядом заєдно зростало, перешкоджало цьому» [2].

Деякі автори пишуть про начебто його неприязнь до галичан, нехтування їхніми інтересами і проблемами в період соборного співіснування, а найбільше щодо Варшавської угоди, підписанням якої, мовляв, він продав Галичину полякам тощо [3].

Подібні безапеляційні висновки, як не прикро, мають місце також і в працях сучасних дослідників, зокрема О. Войцехівського, Л. Радченко, В. Солдатенка, Д. Табачника, І. Хміля та інших [4].

Вивчаючи історіографічні та архівні джерела цієї доби, ми дедалі більше переконуємося, наскільки ці твердження є безпідставними. Як член Директорії УНР і Головний Отаман Республіканських військ С. Петлюра беззастережно підтримав ідею об'єднання УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину Соборну Українську Державу і всебічно сприяв справі практичного здійснення цієї ідеї. Під договором про об'єднання, підписаним 1 грудня 1918 року у Фастові від імені УНР, серед інших є підпис Симона Петлюри.

Тодішня критична ситуація змусила обидві частини України йти ще власними, окремими шляхами: Наддніпрянську – вести важку війну з більшовицькою Москвою, а Наддністрянську – з польськими окупантами. Уже 4 лютого 1919 року Директорія, Уряд і військо Української Народної Республіки були змушені залишити Київ. Армія, знеможена в безперервних боях з чисельно переважаючими більшовицькими військами, відступала до лінії Збруча. Реальним проявом допомоги УГА з боку Наддніпрянської України стало те, що війська Директорії тримали протипольський фронт на Волині від листопада 1918 р. до травня 1919 р. С. Петлюра розглядав обидві частини України як одне ціле, виявляв у цьому позицію справжнього соборника, керуючись загальнодержавними інтересами.

Директорія та Уряд УНР впродовж 1919 року надавали всебічну допомогу урядові Західної Області УНР (ЗОУНР), Українській Галицькій Армії (УГА), установам і організаціям Галичини. Про це є розрізнені свідчення та відомі окремі документи і факти. На жаль, повних підрахунків розмірів дійсної допомоги ще не було зроблено і, мабуть, через втрату архівних документів в час воєнного лихоліття, цього ніколи вже не вдасться зробити.

Однак авторові вдалося віднайти у фонді Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) письмову доповідь, підготовану в грудні 1922 року виконуючим обов'язки директора Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів УНР М. Барановським, Міністрові Фінансів, яка містить узагальнюючі дані і цікаві висновки стосовно допомоги Галичині. Цей документ промовисто, безапеляційно і переконливо свідчить про те, що Директорія і Уряд УНР взяли на себе значну частину матеріального і фінансового забезпечення потреб Уряду Галичини і, зокрема, УГА, надали їй велику допомогу, що заперечується або ж замовчується вищеназваними та багатьма іншими авторами.

Для доповіді фахово зібрані відомості про ті суми, які були асигновані Урядом УНР Галицькому урядові на утримання Галицької армії, шляхів, посольств за кордоном, Галицького уряду та культурних і національних установ Галичини.

Слід зауважити (що й стверджує автор цього документу), що значна частина асигнувань була зроблена без зазначення того, є вони безповоротними чи повинні бути повернені, тобто чи мали насправді характер справжньої братерської допомоги.

Подаючи до друку цей документ, ми виходимо з міркувань, що він містить в собі важливі аргументи щодо братерської допомоги частині українського народу, яка її потребувала.

Цей документ, на нашу думку, буде корисним всім, хто цікавиться означеною проблемою. Він є цінним археографічним джерелом, а також може позитивно вплинути на зміцнення дружби між мешканцями Наддніпрянщини і Галичини, яких і сьогодні намагаються розділяти.

Подаємо його з незначними скороченнями, зберігаючи стилістику і орфографію.

Копія

До Пана Міністра Фінансів Доклад Директора Кредитової Канцелярії в справі видатків Уряду Української Народньої Республіки на Галицькі справи [5]

ВСТУП

З Вашого доручення я зібрав відомості про ті суми, які були асигновані Урядом Української Народньої Республіки Галицькому Урядові (З.О.У.Н.Р.), на удержання Галицької Армії, Шляхів, Посольств за кордоном, Галицького Уряду та Культурних і Національних Установ Галичини.

Заздалегідь мушу зазначити, що ці відомості не будуть мати вичерпного значіння через те, що при переведенні цієї праці я зустрівся з великими перешкодами: нема архіву за 1919 рік Головної Державної Скарбниці, як також: архіву Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів та Державного Банку, які загублені при евакуації в листопаді 1919 року (Проскурівська та Любарська катастрофа), а між: тим асигнування на всі зазначені потреби були переведені в 1919 році. З огляду на це нема даних, наскільки фактично були використані відчинені кредити, а також в яких грошових знаках були одержані суми, що має велике значіння при вирахуванні купуючої («покупної») вартості грошей в той час.

Не міг я цих відомостей добути також і через те, що в 1919 році, як також: в 1920 році, не було складено державного бюджету не тільки передбачаємих прибутків і видатків, але й фактично переведених видатків і прибутків за 1919-1920р.р.

Нема також звіту Державного Контролю за 1919 рік, з якого можна було б вбачати, які були відчинені кредити і на скільки вони були фактично використані

Через те в своїй праці мені прийшлося обмежитися такими даними: постановами Ради Народніх Міністрів про відкриття кредитів, що торкаються сум в українській валюті і даними ревізійних актів по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів, що стосується сум в закордонній валюті та почасти даними Закордонної Експозитури Кредитної Комісії Міністерства Фінансів.

Така обмеженість матеріалів для проведення обрахунку витрачених коштів на Галицькі потреби не зупинила моєї праці. З огляду на те, що я виходив з таких міркувань: зараз ще не наступив час для переведення фактичного і остаточного розрахування і через те, коли підсумки мого підрахунку і не будуть зовсім точні, що може бути потім вирівняно, то за те ця праця буде служити матеріалом для проведення розрахунку, якщо він буде коли-небудь переведений в життя – це з одного боку, а з другого – поскільки буде можливим, тут будуть зібрані, систематизовані і оброблені відомості про фінансові стосунки,

які були між Урядом Великої України і Урядом Галичини і в майбутньому можуть послужити матеріалом для освітлення взаємовідносин між цими Урядами в добу 1919 та початку 1920 р.р.

РОЗДІЛ І. ПІДРАХУНОК СУМ В УКРАЇНСЬКІЙ ВАЛЮТІ

Роздивляючись постанови Ради Народних Міністрів про асигнування можна бачити, що повторюється асигнування на ті самі потреби, на які раніше були відчинені кредити, через те в своїх підрахунках я виходив з того припущення, що всі відчинені кредити фактично були використані, бо инакше не було б рації відчиняти нові кредити на ті ж самі потреби, коли ще попередніх кредитів не вичерпано, а якщо і був який кредит не цілком використаний, то це компенсується тим, що всі обрахунки роблю в припущенню (за відсутністю фактичних і точних даних), що гроші видавалися в карбованцях, тоді як в дійсності видавалися в різних грошових знаках: в карбованцях, гривнях, австрійських коронах, німецьких марках, романовських рублях і т. и., а записи велися в гривнях.

Гривні, австрійські корони, німецькі марки, романівські рублі на біржі, як також серед населення, котірувались значно вище карбованців і того офіційного курсу, що був встановлений відносно цих валют в переводі на карбованці. З огляду на це одна неточність покривається другою і, на мою думку, остаточні підсумки цього підрахунку будуть близькі до дійсного стану речей; скоріше будуть трохи зменшені, чим перебільшені.

Все вищезазначене стосується до сум, на які кредити були відчинені в українській валюті, що ж торкається сум в закордонній валюті, то ці дані бралися мною з актів Ревізійної Комісії по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів і частина даних зі справ Закордонної Експозітури Кредитної Канцелярії Міністерства Фінансів, через те тут точні дані про фактично одержані суми і про те, в якій саме валюті і коли саме видані вони.

Відносно сум в закордонній валюті я користувався тільки цими джерелами, але, безсумнівно, багато коштів було одержано представниками Галицького Уряду від наших Місій і Закордонних Представництв, але відомостей про це ні в Міністерстві Фінансів, ні в Міністерстві Закордонних Справ нема, через те пришилось обмежитися тільки зазначеними джерелами.

Систематизуючи переведені асигнування, треба поділити їх на такі групи:

<u>І. Суми, які були відпущені безпосередньо Галицькому Урядові, а саме:</u>

1). Раді Державного Секретаріату Західної Області У.Н.Р.

на видачу пайків сім'ям стрільців – одноразово – 120.000.000 гр.

і щомісячно, починаючи з 1 квітня 1919 р. по 30.000.000 гривень (постанова від 15/111 – 19 р.).

Приймаючи на увагу, що самий повний контакт між обома урядами існував аж до кінця жовтня 1919 р., треба рахувати, що ця видача проізводилася на протязі такого часу:

а) квітень	*30.000.000 гр.*
б) травень	*30.000.000 гр.*
в) червень	*30.000.000 гр.*
г) липень	*30.000.000 гр.*
д) серпень	*30.000.000 гр.*
є) вересень	*30.000.000 гр.*
<u>ж) жовтень</u>	*<u>30.000.000 гр.</u>*
Всього	*210.000.000 гр.*
А разом на цю потребу	*330.000.000 гр.*

2). Теж Раді Державних Секретарів по постанові 15/ІІ-19 р. -500.000.000 гр.
3). Теж (постанова 29/111 -1919 р 200.000 гр.
Всього -830.200.000 гр.

Всі ці асигнування були зроблені без зазначення чи вони безповоротні, чи повинні бути повернені.

4). Раді Державних Секретарів Західної Області У.Н.Р. ПОЗИЧКОВО на видачу одноразової допомоги на дорожнечу всім категоріям державних службовців (постанова від 15/111-19 р.) - 80.000.000 гр.
А разом з попередніми - 910.000.000 гр.
ІІ. На потреби Галицької Армії:
1). Постанова від 19/VII- 19р -70.000.000 гр.
2). Постанова від 1/IX-19р. 240.000.000гр.
Всього на Армію -310.000.000 гр.

III. На удержання Шляхів Галичини:
1). Міністру Шляхів на перешивку вузкоторових шляхів Галичини на широкоторові (постанова від 16/1 − 19 р. 10.000.000 гр.
2). Постанова Ради Міністрів від 23/П -19 р. 17.000.000гр.
3).Міністерству Шляхів для експлуатації залізниць Галичини (ПостановаР. Н. М. 3/ПІ- 19 р.) −10.000.000 гр.
4). Міністерству Шляхів для видачі одноразової допомоги шляховикам-галичанам (постанова Р. Н. М. від 1/IX-19 2.700.000 гр.
Разом -39.700.000 гр.

IV. На видачу допомог культурним організаціям Галичини:
1). Культурним організаціям згідно постанови Р.Н.М. від 19/П-19Р -22.000.000 гр.
2). Міністерству Земельних Справ для допомоги Товариствам «Сільський Господар « (постанова від 15/ІП -19 р. − 4.000.000 гр.
3). Міністерству Народної Освіти для видачі допомоги учителям (постанова 13/IX-19 р.) -800.000 гр.
Разом -26.800.000 гр.

V. На допомогу біженцям з Галичини:
1). Міністру по справам Західної Області У.Н.Р. на організацію помочі біженцям з Галичини і видачу допомог (постанова від 18/VII -19 р 1.000.000 гр.
2).Йому ж для видачі допомог (постанова від 25/V-19 р. -10.000.000 гр.
3). Йому ж для видачі допомог (постанова від 1/IX- 19р.) 5.000.000 гр.
Разом 16.000.000 гр.

Всього було асигновано в 1919р. на Галицькі потреби:
по І групі − 910.200.000 гр.
-II- − 310.000.000 гр.
-III- − 39.700.000гр.
-IV- − 26.000.000 гр.
-V- − 16.000.000 гр.
Разом − .302.700.000 гр.

Коли прийняти на увагу, що всі асигнування, які були переведені постановами Ради Народніх Міністрів на протязі цілого 1919 року, виносять суму коло 8.007.000.000 гр., то кредити, які були відпущені на Галицькі справи виносили 16,27% всіх кредитів, що були відчинені на протязі 1919 року, рахуючи в тому числі асигнування на Галицькі потреби.

Коли ж прийняти на увагу асигнування, що були переведені в 1919 р. на позики і допомоги і які не увійшли на рахунок витрат на державні потреби, або фактично не були цілковито, або в частині використані, як наприклад,

асигнування на позику кооперації в сумі	*-786.000.000 гр.*
теж: видавничим організаціям	*-63.200.000 гр.*
теж фінансування цукрової промисловості, які фактично не були використані за втратою території, в сумі	*600.000.000 гр.*
4) на кораблебудівництво,асигнування на яке також:	
не було використане з тих же причин	*-500.000.000 гр.*
що складає разом	*-1.949.200.000 гр.*

Якщо виключити цю суму із суми загальних асигнувань, то буде видно, що асигнування на Галицькі справи виносить 21,65% всіх асигнувань за 1919 рік, включаючи і асигнування на Галицькі справи. Фактично ці фінансові, як і інші стосунки, що лучили один уряд з другим, обіймали період часу не цілого 1919 року, а всього на протязі 10 місяців до кінця жовтня 1919 року, коли за переходом Галицької армії на бік Денікіна порвався контакт між Урядом Великої України і Галичиною.

Якщо це узагальнити і вирахувати % пропорційно часу то побачимо, що % піднесеться до 26%.

Коли ж прийняти на увагу кількість населення Галичини і розмір її території і порівняти з кількістю населення і розміром території Великої України, то ще більш очевидні великі витрати на Галицькі справи, в порівнянню з витратами на справи Великої України.

Ці непропорціонально великі витрати ще збільшуються, коли прийняти на увагу, ще й ту обставину, що уряд Галичини мав ще й свої власні кошти, якими самостійно розпоряжався.

Якщо в 1919 р. коштів, які відпускалися і не вистарчало для цілковитого задоволення всіх Галицьких потреб, то це ще в більш значній мірі відчувалося Армією Великої України, бо часто траплялося, що деякі частини Наддніпрянської Армії по 5-6 місяців не одержували належної платні, також це відчувалося і Державними Установами.

Але матеріальні стосунки, що були між двома Урядами, підрахуваннями грошових сум ще не зовсім освітлюються.

Для повного уявлення цих стосунків необхідно прийняти на увагу, що ще починаючи з кінця 1918 року і потім на протязі 1919 року. Уряд Великої України посилав до Галичини цілі ешелони з харчовими продуктами, як наприклад з цукром, зерном, борошном, як також військовим і залізничним майном, вартість якого тепер, навіть трудно уявити.

За відсутністю даних в цій справі в своїому підрахункові я виключно обмежуюся учотом фінансових засобів.

РОЗДІЛ II. ПІДРАХУНОК СУМ В ЗАКОРДОННІЙ ВАЛЮТІ

Що торкається цих сум, то потрібно зазначити, що ці всі суми фактично були одержані Поділити їх можна на такі групи:

I. Суми, які були видані на удержання Посольства Західної Області У.Н.Р.

13/V -19 р.	*-185.000 нім. марок.*
31/V -19 р.	*-15.400.000. нешт. кор. австр.*

Суми ці були одержані від Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів У.Н.Р.

II. На удержання Пресових Бюро за кордоном
1) Видано п.Бриндзану на Пресове Бюро 5/X – 1.226.000 шт. кор. австр.
2) Йому ж 30/XII -19 р. -6.000 нім.марок
3) Йому ж 3/1-20 р. -4.000 нім марок
4) Йому ж 3/III -20 р. -234.000 нім.марок
5) Видано п.Степанківському на Пресове Бюро в Льозанні 5/X-19р. -20.000 гульд.гол.
30/XII -19 р. -20.000 нім.марок
6) На Пресове Бюро в Швейцарії 5/XI -19 р -4.000 амер.дол.

Суми, які видано в розпорядження Національної Ради у Львові:
1) 19/X -19 р. на руки С Федака -1.000.000 штем. кор. австр.
2) 14/X -19 р. йому ж -1.000 амер. долар., 4.000 фр.фран., -50.000 штам. кор. австр.
3) 29/XII -19 р. йому ж -1.000 дан. кор.
Суми ці були видані Закордонною Фінансовою Агентурою М.Ф. У.Н.Р.
4) 16/У- 20 р. на руки С Федака -25.000 австр.кор.
-8.000 шв. франк.
-2.150 амер. долар.

Всього було видано в закордонній валюті:
15.425.000 нешт.кор.австр.
2.276 000 штемп.кор.австр.
649.000 нім.марок
12.150 амер.долар.
1.000 дан. кор.
4.000 фр. франк.
8000 шв. франк.
20.000 гул ьд. гол.

В розділах III та IV автор робить підрахунки купуючої («покупної»)вартості грошей в українській (розділ III) і в закордонній (розділ IV) валюті в порівнянні їх до сталої грошової одиниці.

При цьому він, зокрема, пише:

«Для того, аби мати дійсне уявлення вартості грошей, необхідно зробити учот їх вартості відносно певного моменту часу, а краще прирівнюючи їх до вартості сталої грошової одиниці – золотої валюти, або такої валюти, якої вартість рівна вартості її золотого парітету, як наприклад, швейцарський франк, американський доляр, голяндський гульден, донська корона і т. и.

Через те, щоб виявити дійсну купуючу вартість грошей в якийсь певний час, необхідно перевести на золоту валюту. Для грошей, що видавалися в українській валюті, беру золотий рубель, а для закордонних валют – американський доляр, як сталу грошову одиницю, вартість якої рівна своїому золотому парітету...»

Далі автор подає детальний опис процесу переведення валюти в золотий рубель і американський долар. Задля меншого обсягу публікації ми цей опис опускаємо і лише подаємо його заключну частину:

«Таким чином, загальний підрахунок купуючої вартості сум, які видано в українській і в закордонній валюті виносить:

Суми в українській валюті	*-1.302.700.000 гр., або 19.797.242 зол.руб, або 9.898.621 амер.дол.*
Суми в закордонній валюті:	*-543.428 зол.руб., або 271.714 амер.дол.*
Всього	*-20.340.670 зол. руб, або 10.170.335 мер.дол.*

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Із наведеного підрахунку ясно видно:

І) що в свій час Уряд Великої України щедрою рукою фінансово допомагав Урядові Галичини, Культурним і Національним Установам її, як також і самому громадянству – організацією помочі біженцям з Галичини.

ІІ) що ця допомога означилася, як на наш час і обставини, у величезній сумі – 10.170.335 амер. долярів.

ІІІ) що грошові витрати на Галицькі справи виносили більше ніж одна четверта (26%) всіх Державних видатків Великої України на 1919 рік.

IV) що витрати на Галицькі потреби робилися часто з порушенням інтересів населення Великої України та її Армії.

Ясно також

V) що в цей час, коли Уряд У.НР. його Армія і велика кількість свідомого громадянства – цвіт його, політичні і громадські діячі, професура і студенти внаслідок листопадової катастрофи 1920 року опинилися за межами своєї Батьківщини в невиразно тяжких матеріальних обставинах, то на Уряді Галичини і її громадянстві лежить великий моральний обов'язок: в свою чергу прийти на допомогу як Урядові Великої України, так і дітям її Народу – борцям за волю – воякам в першу чергу і в другу – не дати загинути з голоду представникам громадянства, що опинилися на еміграції.

Ця допомога в повернення свого боргу могла б вилитися в таких формах:

1) з боку Уряду Галичини – поверненням Урядові Великої України хоча частини коштів, які взяті ПОЗИЧКОВО (в сумі 800.000 амер.дол.).

2) з боку Галицького громадянства:

а) організацією серед населення Галичини збору харчових продуктів, одягу і взуття для інтернованого війська У.НР.

б) притягненням до праці в установах Галичини інтелігенції -збігців з Великої України.

А щоби це перевести в життя, необхідно вступити в пертрактації, як з представниками Уряду Галичини, так і з представниками її громадянства.

Виконуючий обов'язки Директора Кредитової Канцелярії

(підпис нерозбірливий) Барановський.

18 грудня 1922 року.
Оригінал, Машинопис.

ЦДАВОВУ. ф. 1075, оп. 2, спр. 90, арк.7-15.

ДЖЕРЕЛА

1. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) – Львів: Нове життя, 1921. – 86 с; О. Думін (А.Крезуб) Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 рр. – Львів, 1933. – 166 с; Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917-1967. – Чікаго, 1969. – 663 с; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919 року). – Відень: Українські мемуари, 1921. – 194 с; Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень: Укр. Прапор, 1920. – 342 с; Павлюк О. Від злуки до розриву (Взаємовідносини урядів УНР та ЗУНР у 1919 р.) 'Наука і суспільство. – 1994; № 7-8. – С. 6-10.

2. Думін О. (Крезуб А.) Нарис з історії українсько-польської війни – С. 115.

3. Шелухін С Варшавський договір між поляками і С Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага: Вид-во Нова Україна, 1926. – 40 с; Шелухін С. Лист до Петлюри про Ризький договір. – Париж: В-во «Поступ», 1948. – 14 с; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с. та ін.

4. Войцехівський О. Симон Петлюра: міфи і реалії. // Радянська Україна (Київ). – 1990. – 16 вересня; Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. – Харків, 1996. – 120 с; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) – К, 1999. – 508 с; Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри. // Український історичний журнал.. – 1992. – № 7-8. – С. 112-123; – № 9. – С. 122-128; Його ж. Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри. / Київська старовина. – 1999. – Ч.1. – С. 146-159; Хміль І. Петлюра і петлюрівщина. // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С.107-119; Його ж. Політичні метаморфози Симона Петлюри. / Україна. – 1991. – № 4. – С. 18-20.

5. ЦДАВОВУ: ф.1075, оп. 2, спр. 90, арк. 7-15.

ДИСЕРТАЦІЇ З ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ, ЗАХИЩЕНІ У 2012 РОЦІ

1. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, дисертація доктора історичних наук, спеціальність 20.02.22 – військова історія, **ЛЕПАРТОВИЧА Олега Юрійовича**, доцента кафедри нової та новітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Спецрада Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича МОНмолодьспорту України.

2. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ТА ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, дисертація доктора історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ПАТРИЛЯКА Івана Казимировича**, доцента кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спецрада Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка МОНмолодьспорту України.

3. СТАНОВИЩЕ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 1941-1944 РР., дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ЗАБОЛОТНОГО Олександра Михайловича**, аспіранта кафедри для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спецрада Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Казьмирчук Г. Д., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

4. ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ В ГАЛУЗІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ (1994-2008 РР.), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, **КРАВЧЕНКО Валерії Вікторівни**, старшого викладача кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету. Спецрада Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Крапівін О. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

5. МЕРЕЖНІ ВІЙНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США (НАПРИКІНІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, **БЕРЕЖНОЇ Марії Сергіївни**, старшого викладача кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету. Спецрада Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Грідіна І. М., доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

6. СОКОЛЬСЬКИЙ РУХ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1921-1939 РР.), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **МЕЛЬНИЧУК Надії Миколаївни**, методиста деканату факультету психології та мистецтвознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Спецрада К 32.051.03 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Візітів Ю. М., кандидат історичних наук, доцент Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

7. ПРАВОСЛОВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХІВНИЦТВО РОСІЙСЬКОЇ ДІЮЧОЇ АРМІЇ ТА ФЛОТУ В ПЕРШІЙ СВІТОЇЙ ВІЙНІ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія,

МАЛИШКА Сергія Вадимовича, старшого викладача кафедри суспільних наук та гуманітарних дисциплін Чернігівського інституту мистцтв та менеджменту культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Спецрада К 79.053.01 у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Ячменіхін К. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою всесвітньої історії Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка.

8. ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ (20-ТІ – 30-ТІ РОКИ XX СТ.), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ЯШАНОВА Арсена Сергійовича**, спеціаліста центру комп'ютерного та інформаційного забезпечення Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Спецрада Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Журба М. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

9. СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 20.02.22 – військова історія, **ПОКОТИЛА Олексія Івановича**, першого заступника начальника головного управління мобілізаційного планування Генерального штабу збройних Сил України. Спецрада К 26.709.04 у Національному університеті оборони України. Науковий керівник – Шевчук В. П., доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-методичного центру Національного університету оборони України.

10. О. О. РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ (1878-1942): ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, **КАПАРУЛІНА Юрія Валерійовича**, аспіранта кафедри всесвітньої історії Херсонського державного університету. Спецрада Д 26.864.01

в Українському національному державному інституті архівної справи та документознавства Державної архівної служби України. Науковий керівник Андрєєв В. М., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

11. ГЕНЕЗА МЕЧА НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ (З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ЛЮБАЧА Данила Вікторовича,** викладача коледжу при Луганському інституті ПАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом». Спецрада Д 29.053.06 у ДЗ «Луганський національний університет імені Т. Шевченка» МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Борисова О. В., доктор історичних наук, професор кафедри історії України ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

12. ПОЛІТИЧНО-ВІЙСЬКОВА І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВІ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН ТА УПА НА ТЕРЕНАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ТА ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (ВІЙСЬКОВА ОРУГА «ТЮТЮННИК») У 1941-1943 РР., дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **КОВАЛЬЧУКА Івана Васильовича**, аспіранта кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка. Спецрада Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Даниленко В. М., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом Інституту історії України НАН України.

13. УЧАСТЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В ПРОГРАМІ «ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ МИРУ» (1994–2010), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 20.02.22 – військова історія, **НЕДЗЕЛЬСЬКОГО Юрія Олексійовича**, ад'юнкта Національного університету оборони України. Спецрада К 26.709.04 у Національному університеті оборони України. Науковий керівник – Пошедін О. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету оборони України.

14. ВОЄННА РОЗВІДКА РОСІЇ В КРАЇНАХ ДАЛЕКОГОСХОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, **ФАЛЬКА Сергія Анатолієвича**, старшого викладача кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України. Спецрада Д 64.051.10 у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Пугач Є. П., кандидат історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

15. ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1792-1874), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **МАЦКО Наталії Степанівни**, викладач гуманітарних дисциплін Густинського коледжу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Полюя. Спецрада К 58.053.04 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Бармак М. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

16. РУХ ОПОРУ НА ХАРКІВЩИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ,

дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ДЯКОВОЇ Олени Василівни**, викладача кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Спецрада Д 64.051.10 у Харківському національному університеті імені В. Н. Карабіна МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ України.

17. ОРГАНІЗАЦІЯ ТИЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ У 1918-1919 РР., дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **РУТАРА Володимира Євгеновича**, аспіранта Львівського національного університету імені Івана Франка. Спецрада К 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Голубко С. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

18. ПРИКОРДОННІ ВІЙСЬКА ОДПУ-НКВС СРСР НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1921-1939 РОКАХ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **КАЛЕНСЬКОЇ Алли Вікторовни**, викладача кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії прикордонних військ. Спецрада Д 41.051.08 в Одеському національному університеті імені І. І. Мечнікова МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Радєиховська О. О., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

19. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СОТЕННИХ СТРУКТУР ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII СТ,: ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕНСЬКОЇ СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **КАЗИМИРОВА Дмитра Вікторовича**, оператора ЕОМ центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади. Спецрада Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України. Науковий керівник – Лепявко С. А., доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

20. РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У 1827-1874 РР.: НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ТРОФІМЧУК Тетяни Михайлівни**, старшого лаборанта кафедри документознавства та музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки. Спецрада К 32.051.03 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Карліна О. М., кандидат історичних наук, завідувач кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків Волинського національного університету імені Лесі Українки.

21. ГЕНУЕЗЬКА ГАЗАРІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XV СТ.: ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **КУЗЯ Анатолія Івановича**, аспіранта кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Спецрада Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Добжанський О. В., доктор історичних наук,

професор, завідувач кафедрою історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

22. ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ НОВОЇ СІЧІ, дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, **КОЛОДЧУК Діни Валеріївни**, вчителя історії та етики Горлівського НВК «Загальноосвітня школа І-ІІ ступеня № 53 – багатопрофільний ліцей». Спецрада Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Темірова Н. Р., доктор історичних наук, завідувач кафедрою історії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

23. ВІДНОСИНИ МІЖ ОУН(б) і УПА ТА ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УГОРЩИНИ В 1942-1945 РР., дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України, **ПАГИРІ Олександра Михайловича**, аспіранта кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спецрада Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка МОНмолодьспорту України. Науковий керівник – Патриляк І. К., кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

24. ПРОСКУРІВСЬКО-ЧЕРНІВЕЦЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ ВІЙСЬК 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ (4 БЕРЕЗНЯ – 17 КВІТНЯ 1944 РОКУ), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 20.02.22 – військова історія **ХЛОНЯ Сергія Євгеновича**, начальника філії – заступника начальника 536 центральної бази ремонту та збереження озброєння РХБ захисту головного управління оперативного забезпечення Збройних Сил України. Спецрада К 26.709.04 у Національному університеті оборони України. Науковий керівник – Грицюк В. М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони України.

25. СТВОРЕННЯ ПОВІТРЯНИХ СИЛ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991-2005), дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 20.02.22 – військова історія **КУРАВСЬКОГО Віктора Григоровича**, провідного наукового співробітника наукового центру Академії Сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного. Спецрада К 26.709.04 у Національному університеті оборони України. Науковий керівник – Сокаль І. І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, в. о. першого проректора ДВНЗ «Міжнародна галузева академія управління».

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2012 РОЦІ

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 20-річчя відродження Військово-Морських Сил України у Севастополі 2

З ПЕРШИХ ВУСТ

ЗАДОРОЖНИЙ Ю. Історико-освітні витоки юридичного факультету: професіоналізм, набутий роками 4-6
ЛУПАКОВ Є. Ми випередили! Зауваги з приводу 20-річчя відродження Військово-Морських Сил України 2
НІКІТІН П. Факультет судноводіння – провідний підрозділ академії 4-6
ПАНІН В. Столітній ювілей водно-транспортного навчального закладу України. 4-6

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

БАДАХ Ю. Військово-морський флот СРСР у радянсько-німецькій війні: міфи і правда 2
БАДАХ Ю. СРСР ..... і
Німеччина: переддень та початок війни (липень 1940 – липень 1941) 3
БЕЗКОРОВАЙНИЙ В. Україна в пошуках свого морського менталітету 2
ВОЗНЮК Ю., ЗОРЬКА О. Участь бельгійського АСМ бронедивізону в обороні Галичини в роки Першої світової війни (1916-1917рр.). 1
ВОЗНЮК Ю. Геополітичний аналіз сучасного планетарного світоустрою на зламі тисячоліть (1991-2001 роки) 4-6
ГОРБАНЬ А. Радянізація західних та південно-західних областей України і суспільний спротив її заходам (1939-1941 рр.) 3
ГОРБАНЬ А. Українська Повстанська Армія: форми та методи боротьби за самостійницькі пріоритети 4-6
ДЕМ'ЯНЮК О. Перебіг військово-політичних подій на території Волині восени 1919 року 1
КАЛІБЕРДА Ю. Національні військові формування в українських арміях 1917-1921 років 1

КАЛІБЕРДА Ю. Українізація як важлива складова будівництва українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради 2
КАЛІБЕРДА Ю. Поліське лозове козацтво – попередник Української Повстанської Армії 3
КАЛІБЕРДА Ю. Національні частини в російській армії часів Першої світової війни (1914-1918рр.) на території України 4-6
КОЛЄЧКІН В., ГРИЩУК А. Бойові дії авіації у Березнеговато-Снігирівській операції 1944 року. 3
КРИВИЗЮК А. Оперативне мистецтво рухомих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської наступальної операції 3
КУШНІР О. Відображення визвольної боротьби гайдамаків у народній поезії XVII-XIX ст.: спроба структурного та тематичного аналізу 1
ЛИТВИН С., ЛУБЕНЕЦЬ А. Українська революція 1917 року та передумови відродження національного військового флоту 2
ЛИТВИН С. Взяття Києва військами Директорії УНР – головна військова операція протигетьманського повстання (листопад-грудень 1918 року) 4-6
МАРЧЕНКО В. Матеріально-технічне забезпечення військових формувань Української Народної Республіки 1
МІЩУК В. Перспективи розвитку та удосконалення державного устрою України: унітаризм чи федералізм? 4-6
МЯСОУТОВ Ш. Боротьба горців Дагестану і Чечні за незалежність під керівництвом Шаміля 4-6
ПАШКОВЕЦЬ М. Витоки морської слави України 2
СОКОЛЮК С. Передумови створення Військово-Морських Сил України (1989 – квітень 1992 рр.) 2
СОКОЛЮК С. Прорив Дніпровського загону кораблів Пінської військової флотилії з району Бубнового до Києва у серпні 1941 року – одна з героїчних сторінок Київської стратегічної оборонної операції 3
ТЕЛУХА С. Співпраця Православної Церкви Харківської єпархії з благодійницькими організаціями в роки Першої світової війни 3
ЧІРІКАЛОВ О. Евакуація військ (сил) з військово-морських баз: передвоєнні погляди та досвід її проведення у перший період радянсько-німецької війни 3
ЧУХЛІБ Т. Мінлива доля української Стародубщини у XX столітті. 1
ЯКИМ'ЯК С. Розвиток українського військово-морського мистецтва та військово-морської науки (1992-2012 рр.) 2

ПОСТАТІ

БЕРНАДСЬКИЙ Б. Надзвичайний розвідник доби Першої світової війни (до 125-річчя Дмитра Вітовського) 4-6
КАПАРУЛІН Ю. О. Рябінін-Скляревський на службі в арміях Української Народної Республіки та Української Держави 4-6
ЛИТВИН С. Парох Майданека – отець Омелян Ковч 3
ПАНЧЕНКО О. Петро Дяченко – командир полку Чорних Запорозців, начальник штабу УПА «Поліська Січ» 1

ВИЗНАЧНІ ВОЄННІ ПОДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ

ЛИТВИН С., СОКОЛЮК С. Похід київського князя Аскольда 860 року на Константинополь 1
ПАШКОВЕЦЬ М. Князь Костянтин Іванович Острозький – Великий гетьман Литовсько-Руської держави 3
ПЕЧЕНЮК І. Адмірал Покровський 2

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ОЗБРОЄННЯ

МАМЧАК М. Ескадренний міноносець «Завидний» 2
ФЕЩЕНКО А. Аероплани на службі артилерії 1
ХАРУК А. Літак-розвідник Р-10 (ХАІ-5): історія створення, виробництва та вдосконалення 4-6

ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

ЛІПКЕВИЧ С. Протиракетна оборона США в Європі як визначальний чинник розбудови сучасної архітектури європейської системи безпеки 3
ЯКИМ'ЯК С. Розвиток форм застосування військово-морських сил у «холодній війні» 4-6

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА

ЛЕВИК Б. Військова безпека України: історико – проблемний аналіз 1

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІОГРАФІЯ

ШВИДЧЕНКО Т.
Перший Зимовий похід армії УНР (1919-1920 рр.): історіографічний аналіз 1
ФЕДУНИШИН Л.
Історико-військові дослідження І. Кревецького: оборонна організація руських селян у 1848-1849 роках 1

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Військова преса України XX – початку XXI століття. Рецензія (С. Литвин) 2

СИМВОЛІКА

БУТКО Т. Військово-морський прапор Збройних Сил України 2

МУЗЕЇ, ВИСТАВКИ

НАДТОКА О. Виставка «В боротьбі за свободу України» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 1

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

ЛИТВИН С. Архівний документ, що зміцнює єдність Наддніпрянщини і Галичини: до питання допомоги С. Петлюри Галичині у 1919 році.....4-6

ДИСЕРТАЦІЇ З ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ, ЗАХИЩЕНІ В 2012 РОЦІ.....4-6

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також ***обов'язково додається фото автора*** *(авторів).*

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:
Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу в регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.
Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме до статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпис до фотографії, позначка стрілкою (-) вгорі фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. ***УВАГА!*** *Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.*

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або JPG роздільною здатністю 300 dpi − для растрових зображень, 600 dpi − для графічних.

4. ***УВАГА!*** *Забороняється присилати графічний матеріал у форматі DOC. Такі матеріали не будуть опубліковані.*

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

Редакційна колегія.